

ТЕКЕЛАНЫ И. КЪ

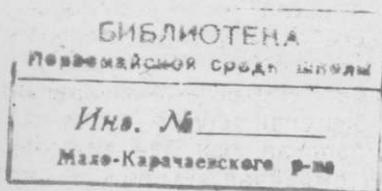
**КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ
ФРАЗЕОЛОГИЯ
СЁЗЛЮГЮ**

ЧЕРКЕССК — 1992

**ФРАЗЕОЛОГИЯ
СЁЗЛЮГЮ
1-11
класлада окъугъан
сохталагъа болушлукъгъа**

Экинчи чыкыгъаны

*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес
область управленийеси теджегенди*

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК—1992

*байланы Ш. Х.
ойюнчланы Х. И.*

Т 4306020000-55 92
М159(03)-92
SBN 5-7644-0740-0

© Къарачай-Черкес китаб басма, 1992

А В Т О Р Д А Н

Къарачай тилни фразеология сёзлюгю биринчи кере чыгъады. Хар фразеологизмни магъанасы ангылатыу джол бла ачыкъланады. Андан сора, мадаргъа кёре, синонимле бла антонимле берилгендиле. Сёзлюкге фразеологизмлени тюрлю-тюрлю вариантлары да киргендиле (лексика, толу, къысха).

Фразеологизмлени бегитген цитаталаны асламысы суратлау литератураны чыгъармаларындан, «Ленинни байрагъы» газетни бетлеринден, фольклордан алыннганды.

Сёзлюкню джарашдыргъан заманда фразеологизмни магъанасын башха сёзле бла ангылатыу бек кыйын ишлени бири болады. Биринчиси, бир-бирде фразеологизмле сёзлеге синоним болуб келгенликге, бир-бирде джетишмеген сёзлени орнуна джюрюйдюле. Сёз ююн: б а ш ы б е к к ё б е р, к ъ а ш ы н а с а л д ы, т у з л а м а й к ъ а т д ы р д ы, д. а. к. Экинчиси, фразеологизмлени асламысы кёб магъанада джюрюйдюле. Контекстде келгенине кёре, фразеологизмни магъанасы тюрлю-тюрлю болады. Фразеологизми магъанасын цитатала ачыкълайдыла. Алай а фразеологизмни бютеу магъанасы ачыкъланмай къалыргъа болады. Ол себебден сёзлюкде фразеологизмлеге ангылатыу да бериледи.

Сёзлюкню джарашдыргъан заманда дагъыда башха тюрлю табсыз затла тюбейдиле. Аланы бири — бизни литература тилибизни тюбелек джарашыб бошамагъанды. Литература тил бютеу халкъ тилни баш къылчыгъыды. Мардагъа салыннган тилди ол. Литература тилге диалект сёзле, вульгаризмле, жаргонизмле кирмейдиле. Аны кибик халкъда джюрюген сёлешуу форма да литература тилни тышындады.

Иги кесек фразеологизмни сёзлюкге кирлиги бла къаллыгъы алкъын даулуду.

Сёзлюкге, идиомаладан сора да, нарт сёзле, къанатлы сёзле, кёчюрме магъанада джюрюген къош сёзле кир-

гендиле. Аны кибик тюрлю-тюрлю бюсюреу этген сёзле, саламлашыу формала, алгышла, кьаргышла, модаль кириш айтымла дегенча, танг кесек зат орун алгъанды сёзлюкде.

Тюрк тилледе чыкыган фразеология сёзлюкле бирча тюрлюе. С. К. Кенесбаевни «Къзакъ тилини фразеологиялыкъ сёзлюгю» фразеологияны магъанасын кенг ангылау тамалда джазылгъанды. «Сёзлюкге тил этикетни формулалары болгъан кёб сёзтутуш, аны кибик нарт сёзле бла айтыула да киргендиле»¹.

«Тувин-орус фразеология сёзлюк» (Я. Ш. Хертек) 1964 джыл Бакуда баргъан IX Бютеусоюз координацион кенгешни рекомендациясына кёре джазылгъанды. Анга джаппа-джангыз идиомала киргендиле.

Бусагъатда тюрк тилледе фразеологияны тинтиуге уллу эс бёлюнеди. Фразеология темалагъа кандидатлыкъ бла докторлукъ диссертацияла джазыладыла. Фразеология сёзлюкле чыгъадыла.

Къарачай-малкъар тилни фразеологиясын тинтиуге биринчи атламгъа «Къарачай-малкъар фразеологияны материаллары» (Джарашыулары З. К.) деген ишни санаргъа боллукъду².

Джазыучула, журналистле къарачай тилни бай фразеологиясы бла кенг, таб тукъум файдаланадыла. Авторланы бир бёлегинде стилистика муратда хайырлануулары кёрюрге боллукъду, алай а фразеологизмлени джюрютюуде кёб кемликле, жангылычла, халатла да тюбер ючюн къалмайдыла. Контаминацияла, артыкъ сёз къошуу (плеоназм), келишмеген сёз бла фразеологизмни компонентлерин алмашдырыу, магъанасына кёре джюрюте билмеу дегенча фразеологияда бегиб келген джорукъланы бузуу болады. Сёзлюкге 3000 чакълы аслам джюрюген (актив) фразеологизм киргенди. Аланы тил практикада къалай джюрюгенлерин кёргюзюрючюн, беги-тиучю цитатала берилгендиле. Къарачай тилни фразеология хазнасы толу файдаланыр джанындан, ол иш да халатсыз ётер джанындан болушур деген муратда джазылгъанды сёзлюк.

Сёзлюкню абадан классланы сохталары кёз аллында тутарла, джащ джазыучула, журналистле, басмада иш-

¹ Советская тюркология, 1970 № 2, 124—125 бетле.

² Советская тюркология, 1970, № 2, 124—125 бетле.

леген кзуллукучула, ана тилни устазлары, студентле хайырландырырла деб, умут этебиз.

Фразеология халкыны историясы бла, этнографиясы бла кысха байланыб келеди. Историкле, артыксыз да этнографла тинтиу ишлерине джарагъан материал табарла деб келеди келюбюзге.

Къарачай-Черкес илму-сынам институтну тил бла литература секторуну тамадасы, филология илмуланы кандидаты Сююнчланы Идрисни джашы Ханафийге бла Карачай-Черкес кърал педагогика институтну кафедрасыны тамадасы, филология илмуланы кандидаты доцент Акъбайланы Хусейни джашы Шакъманнга, алагъа кибик устазланы усталыкъларын ёсдюрююню Къарачай-Черкес институтну методисти Гогуйланы Махаметни кызы Халиматха, сёзлюкню джарашдырыуда болушлукълары ююн, таза джюрекден разылыгъымы билдиреме, бюсюреу этеме.

Фразеология сёзлюк къарачай тилде джангы иш болуб чыкыгъаны ююн, библиография источниклене джокълугъу, тюркологияда чыкыгъан илму ишле бла толу файдаланырча онг болмагъаны себебли, сёзлюкню джетешмеген заты кёбдю. Аланы юсюнден не тюрлю да багъа бериюню, разы болуб, къабыл этерикбиз.

КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫ ЮСЮНДЕН

Фразеология грек сёздю, кеси да «фразис» — айтыу, «логос» окъуу, билим деген эки сёзден къралганды. Кысхача айтсакъ, айтыуланы юсюнден билим демекди.

Фразеология деб белгили бир тилде лингвистиканы бир-бири бла къаты байланыб келген сёзтутушланы тинген бёлюмюне айтадыла.

Къарачай тилни, башха тиллеча, кесини энчи фразеологиясы барды, алай а ол эндиге дери тинтилмегенди. Фразеология джаш илмуду. Ол тинтилиб башлагъанлы кёб болмайды. Арт джыйырма джылдады аны кызыл ёсюб башлагъаны.

Тюрк тилледе ол кёзюде адам айтырча абадан затла этилгендиле: С. Н. Муратовну «Тюрк тилледе бегиб келген сёзтутушла» деген монографиясы (М., 1961). Ш. У. Рахматуллаевни докторлукъ диссертация

сы («Узбек фразеологияны бир къауум ишлери»), д. а. к. Къарачай-малкъар тилде Д ж а р а ш ы у л а н ы З. К. кандидат диссертацияны бу темагъа джагъанды. («Бу-сагъатхы къарачай-малкъар тилни фразеологиясы». Баку, 1973). Биринчи атлам болгъанды бу бизни тилде.

Халкъны фразеология хазнасы, идиоматика байлыгъы, къара сууча, тохтаусуз чыгъыб тургъан, чыртда тюгенмеген, литература тилни ёсдюрюб, айнытыб келген бир тамырды. Халкъны историясы, джашауу, культура-сы бла къысха байланыб келеди ол.

Фразеологизмле, грамматика структурасына кёре, не сёзтутуш не да айтым боладыла: б у р н у с а л ы н ы б, т и л и б ю л д ю р г ю э т е, а у у з у о т ч а г ы а, к ё з н ю д ж у м у б а ч х ы н ч ы, а л х а м с а г ы а т д е м е й, а л л а х н ы с у у н с ы з м а г ы а н д ы, а н а с ы т а н ы м а з ч а б о л д у, д. а. к.

Бир къауум фразеологизмни къайдан чыкыгъаны белгилиди. Талай фразеологизм къарачай халкъны историясындан хапар береди. Башха къаууму уа: д ж е б е г и н е д ж е т д и, х о м п а ч х а м и н д и, э м п р е у ю к б о л д у л а д е г е н ч а л а н ы м а г ы а н а с ы а л к ы н а ч ы к ы т ю л д ю.

Тилде сёзтутушла эки тюрлю боладыла: эркин сёзлутушла бла байланган сёзтутушла. Эркин сёзлутушланы къурагъан сёзлени башха сёзле бла алмашдырыгъа, аланы араларына башха сёзю къыстырыкъ этерге болады. Ала кеслерини тюз (номинатив) магъаналарында джюрюйдюле. Байланган сёзтутушну чоту башхады. Аны къурамына кирген сёзле кёбюсюне кеслерини тюз магъаналарында джюрюмейдиле, бирин биринден айырыргъа, орунларын ауушдурургъа, башха сёз бла алмашдырыргъа болмайды.

Юлгюле келтириб айырайыкъ.

«Мусса темир кюрек алыб келеди» бла «Мусса темир къан алыб келеди». М у с с а т е м и р к ю р е к а л ы б к е л е д и д е г е н э р к и н с ё з д ж ю р ю г е н с ё з л е д е н к ю р а л г ы а н д ы. Б у а й т ы м н ы к ю р а г ы а н с ё з л е б и р - б и р и б л а э р к и н б а й л а н а д ы л а. Б у а й т ы м н ы х а р б и р с ё з ю б и р е р с о р у г ы а д ж у у а б э т е д и, к е с л е р и д а а й т ы м н ы б и р е р ч л е н и б о л а д ы л а.

Аны соруула салыб айырыргъа боллукъду: Ким келеди? Мусса айтымда б а ш ч ы болады. Мусса не этеди? Келеди. Х а п а р ч ы. Мусса не алыб келеди? Кюрек. Т о л т у р у у ч у. Мусса къаллай кюрек алыб келеди? Темир. А ч ы к ы л а у ч у.

Экинчи айтымда иш алай тюлдю. Аны хар бир сёзу соруугъа джууаб эталмайды, айтымгъа член болалмайды. Бу айтымда «темир къан алыб» деген байланган сёзтутушду. Аны къурагъан сёзле бир-биринден айырылмайдыла. Айырылсала, керекли магъана чыкъмайды. Ол себебден быллай сёзтутуш джопнуеу бла джорюйдю, кеси да, сёзча, бир соруугъа джууаб болады. Айтымда бир член болады.

Мусса къалай келеди? Темир къан алыб; башхача айтсакъ, ачыуланыб, кючлю тукъум тебиб келеди. Айтымда х а л н ы б о л у м у болады.

Энтда бир башха юлгю келтирейик:

Тоханабыз джылан джырмаз ханс болду. (Фольклордан). Бу айтымда байланган сёзтутуш «джылан джырмаз» болады. Магъанасы: къалын.

Тенгleshдир:

«Тоханабыз джылан джырмаз ханс болду» деген бла «тоханабыз къалын ханс болду» деген айтымла «джылан джырмаз» бла «къалын» деген магъанада келедиле: Тоханабыз джылан джырыб ёталмазча къалын ханс болду. Алай а бара-баргъан заманда «джылан джырыб ёталмазча къалын» деген сёзле кысхарыб, «джылан джырмаз» деген байланган сёзтутушха айлангандыла. Эндиги тилде «джылан джырмаз» деген байланган сёзтутуш джорюйдю.

Башларына къарыш джетмесин,

Тюбюнден джылан ётмесин. (Алгъышдан.)

«Джылан джырмаз» бла «джылан ётмесин» — вариантладыла. Тенгleshдир: джылан джырмазча — джылан ёталмазча. Лексика вариант. Башха сёзле бла айтсакъ, сабанланы башларына къарыш джетмезча улуу болсун, тюблери уа джылан джырыб ёталмазча къалын болсун демек «бек битсинле сабанла» дегенни суратлаб айтханлыгъыды.

Байланган сёзтутушла (фразеологизмле) бла сёзлени стилистикада тенгleshдириб къарасакъ, аралары ким да танырча узакъды. Ол себебден фольклорда да, литератураны маджал чыгъармаларында да кёб джорюйдюле, улуу оруна аладыла.

Фразеологидан улуу хапары болмагъан бир къауум автор, фразеологиданы табигъатын ангыламай, кеслери суйгенча «тюзетдиле». Сёз ючюн, бу башында юлгюге келтирилген куплетни былай бергендиле:

Башларына къаргъыш джетмесин,
Тюблеринден джылан ётмесин.

Неда:

Бек битсинле сабанла,
Башларына къол джетмезча,
Тюбю бла джылан ётмезча.

Экинчи юлгюде тенглешир да къара: «Башларына къол джетмезча» дегенни къалай ангыларыкъса? Мийик болсунла дегенлиги эсе, аллай сабан, джарак болуб, иги битим бермейди. «Будайланы башына къарыш джетмезча уллу болсун» демек «бек битсинле» дегенни танытады. Биринчи юлгюде «Башларына къаргъыш джетмесин» дегени уа фразеологизмден алай хапарлы тюлдю.

Тилни фразеологиясын тинтиуню магъанасы тилни культураны ёсдюрюуде, аны усалыгъына юретиуде аз тюлдю. Аны ючюндю фразеологияны тинтиуню кызыу баргъаны да, аны тюрлю-тюрлю аспектледе джайылгъаны да.

БАЙЛАННГАН СЁЗТУТУШЛА БЛА ЭРКИН СЁЗТУТУШЛА

Байланнган сёзтутушлагъа айырылыргъа болмагъан сёзтутушла, фразеология оборот, фразеологизм да дейдиле. Биз «фразеологизм» деген сёзтутушну джюрютюрге таукел болгъанбыз. Бир-бирде идиома да дейдиле.

Байланнган сёзтутушну эркин сёзтутушдан башхалыклары болады:

1. Байланнган сёзтутушну къурамына кирген сёзле, кеслерини тюз магъаналарында джюрюмей, бир кёчюрме магъанада джюрюйдюле.

2. Фразеологизм къурагъан сёзле бирси сёзлени барысы бла байланыб бармайдыла, кеслерини «къабыргъалары» джарашхан сёзлери барды аланы.

3. Фразеологизмни къурагъан сёзле, бир-бирине кышуб, энчи магъананы тас этиб, бир джангы магъана береди.

Юлгюле келтириб къарайыкъ:

Телче тамыры кибик — кёб, джайылыб деген магъанада. Къол джу удум — тюнгодюм. Тюнкеми тауусханма — къарыусуз болгъанма; кючюм къалмагъанды. Шибжианы сабаныча — тас. Ичимде джаным къалмай — къоркъуб.

Аягъымы тюрюнде чѣб сынмай — къууаныб.
д. а. к.

Эркин сѣзтутушлада аллай болум джокъду. Ала байланган сѣзтутушлача кѣчюрме (метафоралы) магъанада джюрюмейдиле, номинатив магъанада джюрюйдюле

Тенгleshдиригиз: Мен ашарымы аллы бла къол джудум — бу тюз магъанадады. Мен бу ишни бите-ринден къол джудум. Башхача айтсакъ, тюрюгюдюм.

Неда: Шокну огъары аягъына миндириб, джанлы чабычу джерни сакъладым. Къошда азыкъны огъары аягъына миндириб, азыкъ келтирирге джаш джибердик. Бу айтымда «огъары аягъына миндириб» деген бошаб, тауусуб деген магъанада келеди.

Фразеологизм деб неге айтабыз деген соруугъа алимле кѣб тюрлю джууаб береди. Алкъын алимле бир акъылгъа, бир оюмгъа келмегендиле. Эм азында экиден башлаб сегизге дери фразеологизмни ышанларын чертерге керекди дейдиле. Сѣзде эркин айтылган, тенг джарашуу неда бойсунуу сѣзтутуш маталлы къуралган, бир толу магъананы берген оборотха фразеологизм дерге боллукъду.

Сѣз ючюн: Ибрахим къойну ауузундан чѣб юзмеген бир джашды. Бу айтымда фразеологизм — «къойну ауузундан чѣб юзмеген» болады. Бу фразеологизмни былай ышанлары барды:

1) тѣрт сѣзден къуралгъанды; 2) орунларын аууштурургъа болмайды; 3) компоненти башха сѣз бла алмашынмайды; 4) аланы араларына башха сѣз кирмейди; 5) магъанасы бир сѣзге тенгди — тынч, огъурлу, джууаш; 6) грамматика формасы этимсыфатны озган заманы — «юзмеген»; 7) айтымда бир член — ачыкълаучу; 8) суратлау кючю болган.

Тенгleshдиригиз: «Ибрахим къойну ауузундан чѣб юзмеген бир джашды» деген бла «Ибрахим бир тынч джашды» дегенни.

Тилде джюрюген фразеологизмле кеслерини спецификаларына кѣре бирча болмайдыла. Ала кѣбюсюне эки тюрлю боладыла. Биринчиси бу башында келтирилген юлгюдеча болады. Башха тюрлюсю уа: «Сизни сыйыгъыз да мийикде болсун» деген модаль кириш айтымча. Бу фразеологизмни баш ышаны: бегиген къурамы, сѣлешген заманда тюрленмегени, кѣчюрме магъанасы джокъ. Дагъыда аныча: иш къолай болсун, тангашхы

бол сун, сёзюнгю унутма, игилкгетнейим, д. а. к. Фразеологизмлени бир тюрлюсю идиомаладыла. Идиомаланы фразеологияны ёзегине санайдыла. Идиоманы магъанасы аны къурагъан сёзлени бирини магъанасына да ушамайды: Джылы сууну иерге — алдаргъа, терилтирге; зуккучибин — джукъ да джокъ; тзбсанг къойма — тас, думи: атамы джылкысындан тай тут — тазир ал; къара чёбге атаргъа — сайламазгъа, аманларгъа, д. а. к. Къарачай тилде бир къауум фразеологизм архаизмле (эски сёзле) бла неда варваризмле (башха тилледен кирген сёзле) бла къураладыла: Тинкирди — айныды, къайтыды, бай болду.

Арты къалынды — кёб. Арыкъ турукъла — кичи арыкъла (турукъ — азгъын). Джекден джууукъ къоймайды — унамайды. (Джек — демон).

ФРАЗЕОЛОГИЗМНИ КЪУРАМЫ

Фразеологизмни баш белгилерини бири аны бегиб тургъан къурамыды. Аны къурамын айырыб алмакълыкъ къыйын иш тюлдю, алай а фразеологизмни къурамына кирген сёзле бла тышында тургъан сёзлени арасын айыра билирге керекди. Ол къыйын иш болмаса да, аланы араларын айыргъан заманда жангылычла тюбейдиле. Фразеологизмни негин айырыуда, аны къурамы, бир сёзча, белгили бир магъанада келеди. Фразеологизм магъанасы бла сёзге тенг эсе, сора аны къурагъан сёзле бир-биринден айырылмайдыла, кеслери да айтымда бир член боладыла. Юлгю: къыптысындан бал тама — фразеологизмди, аны ёзеге — «бал тама» дегенди, алай а къыптысындан деген сёз бла кысха байланыб келеди. «Бал тама» дегенни андан ары кысхартыргъа болмайды. «Бал тама» деген а къыптысындан деген сёзден сора да «эки кёолундан», «он бармагъындан» деген сёзле бла байланыб келеди: эки кёолундан бал тама, он бармагъындан бал тама. Андан сора да «сёзю чапракъдан ётмейди», «сёзю джерге тюшмейди» деген фразеологизмле талай синоним бла байланыб келирге боладыла: онгузну сёзю чапракъдан ётмейди, аманны сёзю чапракъдан ётмейди, неда акъыллыны сёзю джерге тюшмейди, онгуну сёзю джерге тюшмейди («Нарт сёзле» китабдан). «Сёзю чапракъдан ётмез», «сёзю джерге тюшмез» дегенле андан ары кыс-

хармайдыла. Ала фразеологизмни ёзеге боладыла.

Къыптысындан, эки къолундан, он бармагъындан неда онгсуз, аман, жарлы деген сёзлеге синонимлени тизими (синонимический ряд) дейдиле. Къыптысындан бал тама, эки къолундан бал тама, он бармагъындан бал тама — вариантладыла. Сёзю джерге тюшмез бла сёзю чапракъдан ётмез — антонимдиле.

ФРАЗЕОЛОГИЯНЫ СЕМАНТИКА ТАБИГЪАТЫ

Фразеологизмлени, сёзлеча, кеслерини магъаналары барды. Андан сора да кёб магъанада джорюйдюле. Омонимлери, синонимлери, антонимлери да барды. Бир-бирде фразеологизмлени магъанасы аны грамматика формасына кёре да болады.

ФРАЗЕОЛОГИЯДА ПОЛИСЕМИЯ

Къарачай тилде бир къауум фразеологизм кёб магъанада джорюйдю. Ол затны юлгюле келтириб кёргюзюрге боллукъду. Сёз ючюн: таякъдан атлагъысыз боллургъа деген фразеологизм эки магъанада джорюйдю: Ишлей-ишлей таякъдан атлагъысыз болгъан эдиле (Лайпанланы Хамид, «Эгизле»). Магъанасы: къарыусуз болгъан эдиле.

«Аякъ юсюне минерге». Бу фразеологизм тёрт тюрлю магъанада джорюйдю. Апанас бла Биймырза джаралы болгъанлай, бютеу оноучула, мыртазакъла, аякъ юсюне миниб... сизни излеб... джетмеген джерлери къалмай айланадыла. («Къара кюбюр», 88) Магъанасы: ёрелеб чабыб-джортуб.

«Орнумдан къобуб, аякъ юсюне миннгенимде, толу бир айны иш излеб айланыб турдум». («Къара кюбюр», 112.) Магъанасы: сау болуб, иги болуб.

«Хамит аякъ юсюне мингенли, чегетден суйгени джокъду». Магъанасы: уллу болгъанлы, акъыл-эс киргенли.

«Къаракетлары бла Доттуланы къатынла кызыл шибижи, туб къобуста, сохан, сармакъ, быхы салыб, аланы юйлеринде да, базарда да сатыб, аякъ юсю

не миниб баргъанларына тийреде тюрлю-тюрлю хапар-ла джюрюйдюле». («Уллу Къарачайда», 57) Магъанасы: аякъ тиреб, ачха къоллу болуб

«Эс джыяргъа» деген фразеологизм да талай магъанада джюрюйдю: 1) ойсураб, аязыргъа; 2) джарлы болуб, аякъ тирерге; 3) солуб, къарыу алыргъа.

ФРАЗЕОЛОГИЯДА ОМОНИМИЯ

Бирча сёзледен къуралгъан, тюрлю-тюрлю магъанада джюрюген фразеологизмлеге фразеология омонимле дейдиле.

Фразеологизмле-омонимле башха тилледен кирген сёзледен неда джангы сёзледен къураладыла. Полисемия бла омонимия ушашдыла. Аланы бир-биринден айыргъан тынч тюлдю. Бир-бирде омонимле кёб магъаналы сёзледен къураладыла. Сёз ючюн: «арпа» деген сёзю омонимге санайдыла. Арпа — мюрзеуню бир тюрлюсю; арпа — кезню къатында чыкъгъан чачырауукъчукъ. Анга «бюртюк» да дейдиле.

Фразеологияда омонимле неологизмле бла калькаладан къураладыла. Къол тутаргъа: 1. Къол тутаргъа. Къонакъланы къолларын тутдула. 2. Умарны партиягъа алгъанларында, коммунистле къол тутдула. Къол салыргъа: 1. Бютеу аны айтханына мен къол салыб тохтайма. «Бегитеме» демекди. 2. Бир насыблы, огъурлу джерге къол салгъын. (Бешик джырдан.)

ФРАЗЕОЛОГИЯДА СИНОНИМИЯ

Фразеологизмлени кеслерине кёре сёз синонимлери болады. Сёз ючюн: Аллакуланы кёпюрча — «мийик»; телче тамырча — «кёб»; токълу тобугъу кибик — «гитче»; ат ашагъан айю кибик — «мазалы»; джанын алгъанча — «ашыгъын»; джерге къараргъа — «уялыргъа», д. а. к.

Фразеологиялы синонимлени, лексика синонимледен эсе, суратлау кючлери уллуду. Сёз ючюн, «кёб» деген сёзге талай фразеологиялы синоним табаргъа боллукъду: телче тамыры чакълы, дуння бла бир, эл бла бир, чёб-салам кибик, череу аскерча, тул-тубан, ит аягъындан болду.

Къызла гырджынма дегенни биширдиле (Къарчаны юйдигиси) — кѳб гырджын деген магъанада.

«Ариу» дегенге: кѳз алдайды; суу орнуна ичерсе; къараб къарамындан тоймазса; къараб турайым дерсе; джаяула атхаминнген, атлыла атдан тюшген (аны ариулу-гъун кѳрюр ючюн деген магъанада).

Фразеологиялы синонимле кѳбдюле, алапат стилистика мадарланы биридиле, алай а ала тюрю-тюрюлю жанрлада, стилледе джюрюйдюле, тилни байлыгъын кѳргюзедиле.

ФРАЗЕОЛОГИЯДА АНТОНИМИЯ

Сѳзлени арасындача, фразеологизмлени арасында да антонимия барды. Фразеология антонимле деб, затны бир джанын къаршчы кѳргюзген фразеологизмлеге айтадыла. Сѳз ючюн: бек семиз бла бек арыкъ фразеологияда былай бериледиле: Эти терисинесыйынмайды бла юсюнде къаргъа къабар эти джокъ эди.

Фразеологиялы антонимле стилистикада бек асылу мадарланы бири боладыла. Тенглешдир да къара ма бу эки фразеологиялы антонимге: Башы кѳкге джетгенча болду — «къууанды», «кѳлю кѳлтюрюлдю» бла джерни тешиги болса, кириб кетерлай болду — «уялды», «ийлыкъды» деген магъанада.

СѳЗНЮ МАГЪАНАСЫН АЧЫКЪЛАУДА КОНТЕКСТНИ РОЛЮ

Фразеологизм бла контекст бир-бири бла байланыб келедиле. Бир джанындан, фразеологизм контекстни магъанасын тюрлендиреди, экспрессив-стилистика джанындан текстни башха тюрю этеди. Экинчи джанындан, контекст фразеологизмни конкретли магъанасын чыгъарды, талай магъанасы болса уа, аланы белгилейди.

Сѳз ючюн, «Атангы джаны ючюн» деген фразеологизмни контекстге кѳре магъанасыны тюрленнгенине эс бѳлейик:

1. Алангы аталарыны джаны ючюн, элден чыкъмаз

ФРАЗЕОЛОГИЯНЫ ЫШАНЛАРЫН БИЛМЕЙ БУЗУУ

Фразеологизмлени джазыучула, журналистле кёбюсюне тюз джюрютедиле, алай а бегиген мардадан тайгъанла да боладыла. Ала не стилистика муратда неда эвфемизм бла эллипсисни «ууу» джетиб тюрлендирмейдиле, боюн кюч бла дюргенлик этедиле.

«Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз» дегенни асыры тюзге санамайдыла. «Уллу къазанда къайнагъан эт чий къалмаз», дейдиле. Хар ким билген, тар сауутда эт биширсенг, башындагъы эт кесекле чий тургъанлай, тюрбюндеги эзиреб къалыргъа болады. Алай болмай, кенг, уллу къазанда биширсенг, башы, тюрбю да бирча бишеди. Кенг магъанасы уа: уллу юйдегиде ёсген сабий уллу, гитче деб биледи, ишленген этеди. Уллуну сыйын эте, гитчени хатерин кёре биледи. Уллу элдеде ёсген адамны ишленмеклиги уллу болады. Уллу шахарлада окъугъанла кёб кёредиле, кёб биледиле, д. а. к.

ФРАЗЕОЛОГИЗМНИ КЪУРАМЫНЫ ТЮРЛЕНИУЮНДЕ ЭВФЕМИЗМ БЛА ЭЛЛИПСИС

Эвфемизм урум сёздю. Сёлешген заманда кёзге ушагъыусуз кёрюннген сёзлени зыбыры бла айтмай, аны сыйдамлаб, ары-бери къыркъдырыб айтадыла. Тилде анга эвфемизм дейдиле. Сёзню джюрютген заманда сёзден джанлар ючюн талай мадар этедиле.

1. Зыбыр сёзню орнуна «не эсе да бир» неда «неме» дегенча белгисиз алмашны джюрютедиле: «Болхар барды да не эсе да бир табды». («Къара кюрбюр»). Тохта! Бизни излеген энтда келир. Кёз кёргенни ким эсе да бир дженгер деб, хыйлачы дыгаласын биргесине элтме кюй (Газетден).

2. Джумушакъ синоним бла алмашдырадыла: «Джатхан ёгюзню башына тургъан бузоу кир этер» («Къара кюрбюр»). «Сыртын бургъанды», «Ызынг къалын болсун». (Газетден). «Джумушакъ джери бла кюз сундыра».

3. Зыбыр сёзню джумушакъ таууш варианты бла алмашдырадыла: «Кёб сёлешген пох сёлешир», д. а. к.

4. Зыбыр сёзню айтмай, тогъай айландырыб келеди-

ле: «Мени да бар эди бир тирмен айландыргъан заманым». (Белгили нарт сёзюю сыннган кесеги).

5. Сёзюю башхартыб да къоядыла: «Джанкирни хапарынлай этдиле», «Грау джашына айтханлай», «Къызы Ходжагъа айтханлай», д. а. к.

Фразеологияда къысха вариантла кёбюсюне эллипси-ни кючюнден къураладыла. «Джатхан ёгюзюю башына тургъан бузоу дегенлей»; «Аман кёзюне»; «Джылкъымдан тай тут», «Хош болмады», «Къонгур джыл»; «Баурум бла этерме», д. а. к.

Фразеологизмлени бу тукъум тюрлениулери орунлугъа, тутхучлугъа саналады.

ФРАЗЕОЛОГИЗМНИ СТИЛИСТИКА МУРАТДА ДЖЮРЮТЮУ

Тилни культураны кёбюсюне фразеологизмлени билгенине, аланы джюрюте билгенине кёре болады. Керекли джеринде джюрютюлген фразеологизм айтылган затны джарыкъ, ачыкъ этеди, суратланыу кючюн ёсдюреди. Айтылган зат дженгил ангылашынады, адамны ийнандырады, эсде кёб заманны къалады.

Джазыучула бла журналистле къарачай тилни бай фразеологиясын таб джюрютедиле. Бир къауумла аны стилистика излегенча тюрлендириб хайырланадыла.

«Къызыл площадь чепкен согъады адамладан — инсан чоллакъладан», — деб джазады Борлакъланы Тохтар «Мермер кешенеде». Къызыл площадьда халкъ, чепкен сокъганча джюрюйдю деген магъананы береди ол.

Къоркъмазланы Кёккёз «къулагъын энерге» дегенни былай тюрлендиреди: «Ол мени къулагъымы джюз кере энеген болур» («Горда бычакъ»).

«Атны бурнун бурсанг, джауурун унутур» деген идиоманы тюрлендиреди Лайпанланы Сеит: «Шкуро, Кюнтиерни бурнун буруб, джауурун унутурду». («Баталлары»).

ФРАЗЕОЛОГИЯДА МОДИФИКАЦИЯ

Авторла фразеологизмлени формалары бла къурамларын тюрлендириб иерге боладыла. Юлгю келтирейик: «Джерни тешиги болса, кириб кетерлай болургъа».

Джарлы Магул саудан ёлгенди кыйналыб.
Мадар болса, кирирлей болуб джерге. (Орусла-
ны М.)

«Балданны бети кынача кызарды. Джерде тешик табса, кирирча болду». (Хубийланы О., «Аманат»). Асыры ийлыкыгъандан джерге кирирлай болуб, ызыма айландым. (Байрамукъланы Х., «Джылла бла таула»).

Бу айтымлада джюрюгенине кёре, бир-бирине ушагъан (бирча) экиси джокъду. Лай аффиксни орнуна-ча аффикс джюрюб, аны орунсуз этиб баргъаны кёрюнеди. Лай аффиксни-лей варианты джокъду, алай а кирирлей деб джюрютедиле. Фразеологизмде тюбеген деформацияла тилде джюрюй, тюбей келген затладыла.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕДЕ КОНТАМИНАЦИЯ

Фразеологизмдеде контаминация деб эки фразеологизмни бир-бири бла кыатышханына айтадыла. Алай бла джангы, ючюнчю фразеологизм кьуралмайды. Бир-бирине кыатышхан фразеологизмни бир тюрлюсю кьуралады дейдиле алимле¹. Фразеологизмде контаминация фольклорда да, бусагъатдагы кьарачай литератураны чыгъармаларында да тюбейди. Кьарачай тилде кёб тюбегени — эки фразеологизмни компонентлери бир-бирине чалышады. Андан джангы магъана чыкьмайды, аланы бирине ушаб кьалады.

«Эшигибиз кьуруду». («Къара кюбюр».) Бу фразеологизм эки фразеологизмни компонентлерини бир-бирине чалышханындан кьуралгъанды: эшигибиз джабылды — юйюбюз кьуруду

ФРАЗЕОЛОГИЯДА ПЛЕОНАЗМЛА

Бир-бирде фразеологизмлени ичинде артыкъ сёзле тюбейдиле. Анга плеоназм дейдиле. Артыкъ сёзню кьошуб, аны кёбдюрюб баргъандан файда чыкьмайды. «Эрнин кьабханды» дерни орнуна: «Даут эрнин кьабханды»; «Бийнегер эрнин кьабханды». («Бычакъны ауузунда»).

¹ Нормы современного русского литературного словоупотребления. Издательство «Наука». Москва 1966 Ленинград. Стр 105.

«Тюб эрнин къабханды». («Аманат»). «Эки эрнин къабханды». («Таулуну тангы»). «Гаккыда тюк излегенча» дерни орнуна: «Гаккыны ичинде тюк излеб». («Аманат»).

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕНИ ДЖАНГЫЛЫЧ ДЖЮРЮТЮУ

Фразеологизмлени магъана джанындан тюз джюрютмегенле тюбейдиле. Бир къауумла фразеологизмни магъанасында тюрлениуле бардыла дейдиле, башхала уа бизде былай джюрютедиле дейдиле. Эшта, тикрал билмегенден чыгъа болур ол.

Зийкъунну итича, джетиеген джери къаламай. («Нарт сёзле»). «Зийкъунну итлерича айланган хаулеле». («Горда бычакъ»). «Зийкъунну итича кесин тыялмай келген Ханифа да сууду». («Аманат»). Артдагъы мисалда «сынджырдан ычхынган итча» деген магъананы береди. Биринчи эки мисалда «ач ит джортууукъ болур» деген магъанада джюрюйдю.

Фразеологизмни ич магъана джаны аны тыш формасындан кем тюлдю. Керекли дараджада эс бёлюнюрге керекди.

КЪЫСХАРТЫЛГЪАНЛА

Ант. — антоним

Вар. — вариант

Син. — синоним

КъПА — къарачай поэзияны антологиясы

КъХДж — къарачай хадкъ джырла

КъТ — къарачай таурухла

МПА — малкъар поэзияны

антологиясы

МДж — малкъар джырла

ЛЕКСИКОГРАФИЯ ИСТОЧНИКЛЕ

1. Фразеологический словарь русского языка под редакцией Молотникова. Москва, 1967.

2. Фразеологический словарь узбекского языка. Ш. Рахматуллаев. Ташкент, 1967.

3. Л. Залай, Н. Бурганова, Л. Махмудова. Татарская фразеология. пословицы и поговорки. Казань, 1957.

4. Б. М. Карданов. Кабардино-русский фразеологический словарь. Нальчик, 1968.

5. Русско-карачаево-балкарский словарь. Под редакцией Х. И. Суюнчева и И. Х.-М. Урусбиева. Москва, 1965.

6. С. И. Ожегов. Словарь русского языка. Москва, 1961.

7. Древнетюркский словарь (ДТС). Ленинград, 1969.

8. Н. С. А шукин и М. Г. А шукина. Крылатые слова.— Москва, 1955.
9. В. П. Жуков. Словарь русских пословиц и поговорок. Москва, 1967.
10. Х.-М. И. Хаджилаев. Очерки карачаево-балкарской лексикологии. Черкесск, 1970.
11. М. М. Магомедханов. Очерки по фразеологии аварского языка. Махачкала, 1971.
12. Краткий этимологический словарь русской фразеологии. Жур. «Русский язык в школе». №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6. 1979; №№ 1, 2, 1980.
13. В. П. Жуков. Школьный фразеологический словарь русского языка. Москва, «Просвещение». 1980.
14. Справочник по русской фразеологии для иностранцев. Москва, 1976.
15. В. Т. Шкляр, Р. Эккерт, Х. Энгельке. Краткий русско-немецкий фразеологический словарь. Москва, 1977.
16. Лексикографическая разработка фразеологии тюркских языков. З. Г. Ураксин. Журн. «Советская тюркология», № 3, 1981.
17. Я. Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. Кызыл, 1975.

Абынмазлыкъ аякъ болмаз, джангылмазлыкъ джакъ болмаз — джангылмазлыкъ адам болмайды деген магъанада айтылады. Джангылычын заманында ангылаб, тюзете билирге керекди.

Агъач атха миндирирге — 1. Сал агъачха миндирирге. 2. Адамны къозургъа.

Агъачны къыйынлысы тирменнге къакъгыч болур. — Адамны къыйынлысы ишни къыйынында, ауурунда джюрюйдю деген магъанада айтылгъанды.

Агъачны чююу бла джарадыла. Вар. Агъачны чююу кесин джарыр. — Кеси бла кесин къурутадыла, бир-бирине этиб хорлайдыла. Хаджи-Бекир, агъачны чююю кесин джарыр дегенлей, мени джюрегими джаргъан, къыйынлыкъда кесибизни адамларыбыз бир-бири аягъын мараб, абындырыргъа излегенлериди. («Аманат», 2, 223 бет.)

Агъач къурту кибик. — Ишни тынчын, табын билген адам. Иссаны кесин ауур ишге уруб, бир къауумлача, кесин къыйнаб кёрмезсе. Ишни тынчын къайдан да табады. Башха болмай, агъач къурту кибик бир адамды. (Фольклордан.)

Адам адамгъа айтырча. Къысха варианты: Адам айтырча. — Магъаналы зат, уллу тюрлениу, сейир хапар. Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джокъду. («Къара кюбюр», 334.)

Адамдан айырылыргъа. — 1. Бек арыргъа. 2. Элден, джамагъатдан айырылыргъа. 3. Адам халиден. Алан, сен мени бююн адамдан айырдынг да, — деб сёз къозгъагъанды. («Кюн таякъла», 91.)

Адам алай да бир этеди. Вар. Киши алай да бир этеди. — Адам кёб заманны келмей, кёрюнемей туруб кёрюнесе неда бир иш бла джараса, айтадыла. Да, джашла, адам алай да бир этеди, дуняа бла бир кёлюмю джаздыгъыз. («Кюндюзгю кюн», 113.)

Адамны алашасы кюнортадан ингирге аллах бла кюрешир. — Алаша адам къайгылы, хыйлачы болады деге. 2. Адамны къозургъа.

Адам аягъы тынган заманда — хар ким джатхан-

дан сора. Кече. Адам аягъы тынар кёзюуге элден Азташ Сыртына биреулен чыгыб келди. («Баталлары», 208.)

Адам боллукъ джаш уллуланы къатын сакълар — адам боллукъ сабийликден уллулагъа тагъылыб, алагъа тырмашыб джорюйдю. Аладан кёргенин алады. Адам боллукъ джаш уллуланы къатын сакълар; ёгюз боллукъ бузоу ёгюзлени къатын сакълар. (Нарт сёз.)

Адамлыгъы болгъан адам — элине, адамгъа керекли кюн болушлукъ, джакълукъ этген адам. Сен, ол къыз сабийни намысын сакълар ючюн, башынгы отха салгъан эсенг да, адамлыгъы болгъан эркишини ишин этгенсе. («Къара кюбюр», 68.)

Адам дегенинг итни терисиди — адам чыдамазлыкъ, тёмезлик зат джокъду. Адам дегенинг итни терисиди, ол неге да тёмезди. («Мийикге», 78.)

Адам джанындан юлюш этер — игилиги, адамлыгъы ючюн айтадыла. Генералны, ким да сюйюб тынгыларча, ариу ауазы, юлгю алырча къарамы, адам джанындан юлюш этерча ариу халиси бар эди. («Ата джурт ючюн», 73.)

Адам, кёрююн кёрмей, кёрюне кирмез — адам, не кыйын джашауда джашаса да, буюрулгъанны кёрмей, ёлмейди, дейдиле динчиле.

Адам къан боллукъду. Вар. Къара къан боллукъду. — Бек, кемсиз багъа боллукъду. Бусагътда Къарачай ичинде бичен адам къан болгъанды. («Чолпан», 6.)

Адам къатында адам ёлмейди — адам адамны не кыйынлыкъда да атыб кёймайды, болушады, джарайды. Эртденбласында Батал кышлыкъда кюш тутхан Шаман улугъа барды. Тобасто, адам болгъан джерде адаммы ёледи? — деб сейирсингенча айтды Шаман улу. («Баталлары», 271.)

Адам къатында ёсмеген — ишленмеген, дуня хали билмеген. Хаджи-Бекир, ушагъыусуз затны этесе, бизни ашай тургъаныбызны кёрген адам: «Была адам къатында ёсменегдиле», — демезми? («Аманат», 1, 115.)

Адам къачар джери джокъду — аман адам кёрюмейди, алай ушагъыусуз тюлдю. Алай сейирликди деб билмейме: ёзге адам къачар джери джокъду. («Джукъусуз кечеле», 25.)

Адам къолу ууду (отду) — адам къолу этмезлик зат джокъду. Адамны къолу отду деб керти айтадыла.

Адам къуранына къошулургъа — адам къадарына къошулургъа, адам саннга саналыргъа. Он джыл джал-

чы болсанг да табалмазлыкь байлыкьны бир кюннге кьолунга салама. Аякь юсюне тирел, сен да адам кьура-нына кьошул. («Баталлары», 59.)

Адамны мыйгынына битиб — адамны юсюне ёре ту-руб, юсюне кьадалыб. Тамада тамадады. Аны айтханы кьалгъанлагъа законду. Огъай, алай тюлдю деб, адам-ны мыйгынына битерге болмайды. Джюрюген джорукь-гъа сыйыныргъа керекли болады. («Халкъдан».)

Адам ортасы болгъан — джашлыкь бла кьартлыкь-ны арасында. Кьыркь — кьыркь беш джыллада. Аягъы-ма чабыр бау кьысхандан адам ортасы болгъунчу, бир тынчлыкь кёрмей айланама. («Къара кюбюр», 63.)

Адамлыкьгъа тырмашхан — адам болама деб кю-решген, адебни, намысны тутхан. Ата джуртуна, джама-гъатха, халкьгъа джараулу адам болургъа излеген, ке-син алай джюрютген.

Адам халкъдан чыгъады, ат джылкьыдан чыгъады — акьыллы адам да, джигит адам да халкъдан чыгъады, чабыучу (джоргъа, джюрюк) ат да джылкьыдан чы-гъады.

Адай гюттю кибик — гитче затчыкь, адаргы, бурху. **Аджир бла джагъалашхан алашача.** — Сырты джа-уур, джаралы.

Аджир юлюш айырыргъа — кесине юлюш чыгъарыб айланыргъа. Хайырсыз, биреуню юйюнде аджир юлюш излеми айланлыкьса? («Аманат», 3, 177.)

Аджирликге кьояргъа уялмагъан, чарсха иргеми уяллыкьды — Уллусун этерге уялмагъан, гитчесин этер-геми уяллыкьды деген магъанада.

Аждагъанла кибик. — Мазаллыла, саубитгенле. Бу аждагъанланы кьоркьа-кьоркьа тутады кьонакь. («Кюн-дюзгю кюн», 161.)

Аздан аз ёлюр, кёбден кёб ёлюр. — Къазауат этейик, уруш этейик кьоркьмай деген магъанада. Тутуу, ёлтю-рюу, кюйдюрюу башланса, беклеширбиз; аздан аз, кёб-ден кёб ёлюр, неди мадар, деб келишдиле. («Баталлары», 169.)

Аз айт, кёб айт. — Ненча кере айландырыб айтсанг да деген магъанада.

Аз кьабсанг да, кёб джаша. — Кьонакьны бюсюре-уюне джууабха кьонакьбай айтады.

— Бай бол, Хураймат, сау бол, — деб бюсюреу этди Ансар Хурайматха.

— Халал болсун, аз кѣабсанг да, кѣб джаша,— деди Хураймат. («Гургумлу», 92.)

Азны бири болма да кѣбно бири бол. — Не болсанг да, халкъ бла бол, кѣбчюлюкню ташлама. Азны бири болгъандан эсе, кѣбно бири бол, дейдиле. Халкъ бла бирге джашарыкъ шойма да мен. («Емюрлюк», 45.)

Аз кѣбге болмаз. — Терк огъуна бошаллыкъды, тауу-сулдукъду, джылтырлыкъды деген магъанада.

Азыгы аз алгъа кѣабар, аты аман алгъа чабар. — Къарыусуз кесин алгъа уругъа ёч болады. Алгъа сѣз тилеген айтады. Иммолат, азыгы аз алгъа кѣабар деб, алгъа джаншаб башлагъаныма айыб этмегиз,— деб ангаайланыб, къалтырауукъ ауазы бла сѣлешди киши. («Баталлары, 258.)

(Суу, джел, бѣрю, джер.) **Азыгы болургъа.** — Хайыры болмай, зыраф болуб кетген затха айтадыла. Аны къутхарама деб, кеси да суу азыгы болургъа аздан къалгъанды. («Джазыу айла», 64.) Бир иги гебен этген эдик да, джел азыгы болуб тура эди. (Газетден.)

Азау джарады. — Къутурады, къайнайды, джардырады.

Адетин этербиз — борчлу къалмазбыз, адетде не бар эсе, аны этербиз.

— Иш былай болду, Науруз,— деб къызла иш къоядыла.

— Адетигизни этерме, эгечлерим,— дейди Науруз. (Газетден.)

Адиллик этерге — хатер этерге, саугъагъа берирге. Кишини болджалын созгъан джокъ эсе да, аджал а бюгюн манга адиллик этиб къойду. («Хорланган аджал, 83.)

Айбазланы эски бау орунга джетдирликме — артына джетдирмей къоярыкъ тюлме. Мен хыршыны узакъдан салсам да, Айбазланы эски бау орунга джетдирмей къоярыкъ тюлме. (Фольклордан.)

Айгини къолу — сыбапха. — Магъанасы: къолу уста, чемер. Айгини къолу сыбапха дегенлей, Ханийни къолу быллай ишлеге таб тукъум джарашады. («Емюрлюк», 156.)

Айгъакъ этерге. Син. Чийин ачаргъа, джезин ачаргъа.— Айыбын ачаргъа, халкъгъа баям этерге.

Айдаккуну отлукъ ташларыча. — Затны мардадан кѣб джыйылгъаны. Джукъгъа джарагъан биригиз болмагъанлай, Айдаккуну отлукъ ташларыча, сизни былай-

гъа джыйыб тургъандан тели болурму? («Аманат», 333.)

Айран тѣгюлсе, джугъусу къалыр. Син. Ат аунаса, тюк тюшер.— Болуб кетген затдан бир ыз, сокъмакъ, зат къалады.

Айрандан эсирген — джылгъа.— Айрандан эсиргени аязыгъаны къыйын болады деб, буруннгула бошуна айтхан болмазла. Кесини къаруун билмей, таугъа санаб, уллу отха ёшюнюнгу тиреме. («Горда бычакъ».)

Айры тѣшекге салыргъа.— Орнундан къобалмазча болгъан (ауруб, джаралы болуб.) Хымилкѣзню айры тѣшекге салмагъанма, ышыкъ излей, эски тенгиме баргъанма. («Горда бычакъ», 2, 50.)

Айтыб айталмазча — сѣз бла ангылаталмазча. Эсен, алай къалай айтаса!.. Ала бир-бирине къалай термилиб, къалай суйгенлерин айтыб айталмайдыла. («Аманат», 3, 279.)

Айтылгъан джерге игилик (кириш айтым).— Аман затны хапарын алай айтыб башлайдыла. Айтылгъан джерге игилик, ма аллыбызда намаз къылдырыб тургъан афендибиз, бир пелах джаудурадыла ол дин сатыб айланганла. («Къара кюбюр», 303.)

Айтылгъан джерде къалсын (кириш айтым) — сѣз джайылмасын, кишиге джукъ айтмазгъа. Шерифат, энди бу сѣзлени экинчи башха джерде кишиге сагъынма. Айтылгъан джерде къалсын. («Кюн таякъла», 162.)

Айтылгъан джерден кери болсун.— Аман затны юсюнден рыслаб айтылгъан сѣзю. (Табу.) Алай тургъанлай, бизни марагъанча, кѣме тийди, андан ачыла келгенлей, айтылгъан джерден кери болсун, бууала къатылды. («Адамла», 108.)

Айтдырмай къоймай эсенг.— Ачыу болуб, айтмазын айтса, алай айтыб башлайды адам.

Айтыб этгенни айыбы джокъ.— Кириш айтым. Бир ишни этерик болсала, алай айтыб баш аладыла. Айтыб этгенни айыбы джокъ дегенлей, мен энди тартханны къойгъанма. Энди аны манга теждемегиз. (Фольклордан.)

Айтхан сѣзюне табылычу. Ант. Сѣзюн ауузуна ашамагъан. Син. Бир сѣзю, бир башы.— Сент бираз кечигиб келди. Айтхан сѣзюне заманында табылычу адам бу джол кечигиб келгенинде, барысы сейирсиндиле. («Къарчаны юйдегиси».)

Айтхан да этген кибикди.— Аман сѣзню айтханны аман ишни этгенден башхасы джокъду. Аман сѣзню айтхан уллу айыбланы бириди.

Айтылгъанны джарым сёзден ангылагъан — сёзю дженгил ангылагъан адам. Ангылы адам.

Айтхан сёзю джерге тюшмеген — уллу авторитети болгъан адам. Айтханы бола келген. Алим, сен анангы айтханын джерге тюшюрмей, төгерегине айланыр заманыды. («Джукъусуз кечеле», 210.)

Айтыр сёзю ауузунда къалгъан — осиятын эталмай, айталмай къалгъан (ёлген) адам. Андан ары уа не айтыргъа излеген болур эди? Айтыр сёзю ауузунда къалгъан деб, аллайлагъа айта болурла. («Огъурлу», 153.)

Айыбы, бюсюреую да сеникиди (сизникиди) — бу ишге сен (сиз) джууаблыса. Школ сени къолунгдады. Айыбы, бюсюреую да сеникиди. («Джукъусуз кечеле», 192.)

Айыблаб кьерге (кийимни). — Кюн сайын киймей, байрамгъа затха дегенча кёзюуде кьерге.

Айыб этме. — Баш алгъан сёз. Къонакъ, айыб этме, сюрюуде эни болмагъан джангыз бир мал болса, джанлы анга айырыб чабаргъа боллукъмуду? («Алан», 2.)

Айылтыймаз. — Тутхучсуз адам. Тутуругъу болмагъан. Хамзат-хаджини раис афендиге сайлар ючюн, анга кючлю къууушхан, деменгили ёшюнлюк керекди, алай болмаса, аны айыл тыярыкъ тюлдю, — дегенди Алхаз-хаджи. (Фольклордан.)

Айю дугъуманы суймей эди, ол да аны тешигини аллында бите эди. Вар. Джылан дугъуманы суймей эди... Адамны суймеген заты къатында джашаса, айтадыла. — Айю дугъуманы суймей эди, дугъума да аны тешигини аллында бите эди. («Нарт сёзле», 97.)

Ай анасыны уа. — Адамны сукъланнганын неда термилгенин, кюсегенин кёргюзген междометие. Ай анасыны уа, не табсыз болду, бу иркни бююн келлигин билсем, тюненегин кесмей, сюрюуге ашырыб иерик эдим. («Махти», 99.)

Ай медет. Толу вар. Ай медет аллах. — Джюреги къыйналгъанын, джаны ауругъанын билдирген междометие. Ай медет аллах, не болгъанды джазыкъгъа? («Огъурлу», 178.)

Ай юйюнге ашхылыкъ кирлик (эффемизм). Вар. Ай юйюнге джыйлмазлыкъ (деффемизм.) Къысха вар. Айюнге (нейтрал.) — Ай юйюнге ашхылыкъ кирлик, бу джашха не болгъанды? («Къанаматны джуртунда», 144.)

Ай юйюнге къан джауарыкъ (деффемизм). — Ай юй-

юнге кьан джауарыкъ, теллсе деб, санга бошуна айтмай кёре эдим. (КЪТ, 201.)

Айюнге (ай юйюнге).— Айюнге, болуб а не болгъанды, бу арт кёзюуде ала амалтын бетибизни кьайры салыргъа билмей айланабыз. («Джюрекни ауазы», 105.)

Агъы бла кьызылы тегюлюб.— Саулукълу, чырайлы.

Акьлы-кёккю кийинирге — омакъ кийинирге, джасаныргъа. Ийнайчы кьатынны кьызы болсанг, киерсе акьлы-кёккю. («Ийнайдан».)

Акьгъа кьара дерге.— Джалгъан айтыргъа, ётюрюкге керти дерге. Айхай, кёре, биле тургъанлай, акьгъа кьара деб, кьалай ийнацгын. («Адамла», 135.)

Агьартыргъа. Толу вар. Кьарагъа акь дерге.— Ётюрюк айтыргъа, алдаргъа. Син. Сол тобукьгъа салыргъа.— Энди уа, джыгра, сен мени ийнанганча кёргенинде, кертда, агьартыу былайды деб, хаман алдаб турлукь кёреме! («Юйге игилик», 76.)

Акь кьозу.— Акь кьозу тууса, рысхы аллынады, насыбны башыды деб, айты барды.

Акь кьоян — хагок, омакъ, кьошакьлы, газ-газ.

Акьмыйыкъ. Вар. Акьтон.— Кьар, кьыш деген магъанада.

Акь суу — сют, айран. Ийнек кесимики болса, бусыгъат сюрюб да келир эдим, алай а мен, акь суудан башха кечинмеги болмагъан, ауругъан кьарт кьатынны кьачын кёрмегенигизге сейирсинеме. («Таулада таууш», 307.)

Акьгъан чалкы — кьолу уста, чемер адам.

Акьгъан (тамгъан) тамчы таш тешер. Син. Ёсген ханс таш тешер.— Туууб, ёсюб, аллына уруб келген хар тюрлю тыйгьычны да хорлайды. Алай болса да, тамчы тама-тама турса, ташны да тешеди. («Къанаматны джуртунда».)

Акьылны акьылсыздан, адебни адебсизден юрен.— Мен билген илмуланы устазлары теллиле бла терледиле. Билемисиз, адамла кьаллай аман, терс ишле этген эселе, мен алаңы чюйресине этгенме. Кесими аманлыкьдан сакьлагъанма. Адебсиз эмда акьылсыз адамланы этгендерин чюйресине тутхан адам адебли да, акьыллы да болады. Акьылны акьылсыздан, адебни адебсизден юрен,— деб аны ючюн айтадыла,— дегенди Локьман-хаким. (Газетден.)

Акьыллы баш — дуняяны ангылагъан, терен тююннген адам.

Акъылын аузуна ашаргъа.— Сагъыш этиб дже-тишдиралмазгъа. Рамазан, ол акъылын ашады эсе, сен а? («Джюрекни ауазы», 48.)

Акъылын башына джыаргъа.— Джашауда бола тургъан затланы ангыларгъа. Заманында къайгъысын кёрюрге.

Акъыл излесенг — къартладан.— Дуняны кёб кёрген, кёб чекген кёб биледи. Аланы джашау сынамлары уллуду, ала кёб затха тюшонгендиле. Акъыл излесенг — къартладан, тюб излесенг — джашладан. (Нарт сёз.) Къарт кишиден не чыгъар? — Акъыл чыгъар, акъыл. (Элбер.)

Акъыл кирирге — ангыларгъа, тюшонюрге. Мен сезгенме: аскерде акъыл киргенди джашха. Энди тергейди мени джашауда къадау ташха. («Къолан толкъунла», 57.)

Акъылы кире, чыгъа тургъан. Син. Кете, келе тургъан.— Алай а бююннге дери сени акъылынгы бир кете, бир келе тургъанын билмей эдим. («Къанаматны джуртунда», 181.)

Акъылынга сохан туурайым.— Адамны акъылын джаратмасала, бош затчыкъны ангыламаса айтадыла. Кесини тилин ангылаялмай, сабий башха тилни ангылар деген акъылынга сохан туурайым. (Газет.)

Акъыл табдырыргъа. Син. Эс табдырыргъа.— Юретирге, тюзетирге, таб оноу этерге. Кимге да акъыл табдыргъан сен бир онглу адамса, санга акъыл юретир бизде адам джокъду. («Горда бычакъ», 2,11.)

Акъылдан тебе — уллу болгъан (самаркъау). Атасы, анасы да акъылдан тебе эдиле. Ала сабийлерин кёб ашы затлагъа юрете эдиле. (Джомакъдан.)

Акъылындан чыгъаргъа. Вар. Акъылындан азаргъа. Шашаргъа, кемсиз джюреги къыиналыргъа.— Келининг Меккахан сарынла, кюле салыб джылайды. Эгечинг Джанымхан акъылындан энтда чыгъады. (КъХДж, 94.)

(Аман, кир, хапчюк) акъыл адам — мийик идеясы, уллу мураты болмагъан, малхыяр адам.

(Кетер, этер, окъур) акъылы джокъду. Вар. Джапсы джокъду. Син. ... оноу этмейди.— Танг атханлы шылпы этеди, аязыр акъылы джокъду. («Емюрлюк», 85.)

Алын айландырыргъа. Вар. Алын бурургъа. Син. Эс бёлюрге.

Аллы айланган джанына (джары) кетерге, ба-

рыргъа. Син. Ичи суйген джанына.— Кёлю ушатхан джанына кетерге. Ол огъай, олтуруб сусаб да ичмедим, сюрюучю джашланы кьолларын тутуб, бёркюмю кёзлериме басыб, аллым айланган джанына кетген эдим. («Горда бычакъ».)

Ал аягъынг бла кирсенг, арт аягъынг бла да кир — ишни аллын башласанг, артына джетдир, джарты джолда кьойма.

Ал бермезге — оздурмазгъа, артха кьалмазгъа. Джу-кьудан джангы уянган гугурукла, бири бирине ал бермей, кьычырадыла. («Эки заман».)

Аллына кьараргъа — кьачан келеди деб, сакъларгъа. Энтда кьайтмагъанды, келирге керек эди, аллына кьараб турама. («Дерт», 237.)

Аллына уруб келген — 1. Есюб келген. 2. Басыб аллына келген (аскер). Сен — аллына уруб келген заманы-бызны бир ётгюр джашы. («Кюн таякъла», 82.)

Аланы кютюбмю айланама. — Кёрмегенме, билмейме дегенни дюрген айтыу формасы. Мен аны кютюбмю айланама! Кесими кьайгъым да озубду, — деб хыны джу-уаб этди Базарбий. («Аманат», 3, 140.)

Ала бир этедиле — кемсиз кьууаныргъа, кемсиз кьыйналыргъа.

Алай болгъун дерча бола эдик. — Бедишлик, кьаргъышлыкъ бола эдик деген магъанада. Ол джаш болмаса, алай болгъун деб, кьаргъышда айтырча да боллукъ эдик. («Кюн таякъла», 206.)

Аллай джигит кёб туумайды аналагъа. — Батыр, джигит, кёллю джаш.

Аллай сакъалы болгъан джашына кьатын алырмы? — ол джапысы болгъан кишиден адамлыкъ чыгъармы деген магъанада. Ант. Келбет кёрсенг, эр сорма.

Алибек бла Текелей. Ант. Мамулий бла Тотулий. Син. Отлары ёрге джанмайды.— Бир-бири бла келишмеген, джарашмагъан.

Алайтын барсам, арба ауады, былайтын барсам, кьан джауады. Син. Барама да, эмеген ашайды, бармайма да, хан башымы кеседи. Син. Эки отну арасында.— Былайтын барсам, арба ауады; алайтын барсам, кьан джауады дегенлей, бир тюрлю бир болумгъа тюшдюм. («Биринчи суймеклик», 59.)

Алма терегинден кери кетмез. Син. Атасыны сыры — улунда, анасыны сыры — кьызында.— Сабий атасына, анасына ушайды деген магъанада. Алма терегинден ке-

ри кетмез дегенлей, кызы да анасындан бир джукъ кьоймагъанды. («Аманат», 2, 70.)

Алтынлы кийиз кьабда.— Адамны болумлусу омакъ кийиниб, уф-чуф деб айланмайды. Ант. Джаланнгах айбат — джарлы эсирик.

Алтын кьала ишлеб берирге — эм уллу саугъа, эм уллу игилик этерге. Берекет берсин, тейри, былай эс бёлюб, джан аурутуб, хапар соргъаныгъыз ючюн. Ол манга бир алтын кьала ишлеб бергенден кем тюлдю. («Кюндюзю кюн», 104.)

Алтын этегинге башым кьонакъ.— Алгъын ханланы, бийлени заманларындан кьалгъан сёздю. Тилекчи болуб, джакълыкъ излеб барсала айтхандыла. Алтын этегинге башым кьонакъды, джюйюсхан, иги кьатыл! («Къара кюбюр», 283.)

Алтын этегинге башым кьор (кьурман). Вариант. Алтын этегинге баш урабыз.— Алтын этегигизге башым кьор болсун, кечигиз, джангылгъанма. («Джангыны джарыгъы», 46.)

Алтындан артыкъ адеб бар — культураны баш кьылчыгъыды адеб, ол алтындан да багъалыды.— Балаларым! Адебли болугъуз. Адамны адебин кёрсенг, адеб табарса. Адеб базарда сатылмайды. Алтындан артыкъ адеб бар! (Фольклордан.)

Алты кьынгыр болуб. Син. Тёрт бюклениб. Син. Аманны кеминде.— Джазны бурну къарагъанлы алты кьынгыр болуб ёсдюрген нартюхюбюзню буз келе келди да къара кёсеу этди да кетди. (Газетден.)

Алтыхыр. Ант. Алтынлы.— Эски шкокну атыды. Таулугъа керти сауут болалмагъанды ол. Таулу аны джаратмагъанды. Къолайсыз затха «алтыхыр» дегендиле.

Алхам сагъат демей — терк огъуна, къараб-къарагъынчы, аякъ урмай. Муну да бир кёрейик, бала, ант джетмезликле, алхамгъа чыдамайдыла. («Горда бычакъ», 1, 201.)

Алысын юйдеги.— Кеси кьартыракъ болуб, юйдегиси ууакъ болса, айтадыла.

Алысын мурса кьозласын. — Элинг чачылыб, тюб болгъун деген магъанада (кьаргъыш).

Амалсыздан сау тишими башладым. Син. Амалсыздан Башиликге эт хычын этдим.— Амалсыздан этмез ишими этдим деген магъанада.

Амалсыз кюню — кьарангы дегендиле кьартла.—

Амалны такъалгъа джалгъасанг, болмазлыкъ иш болуб къалады. (Нарт сѣз.)

Амал-такъал этерге — бир-бирине джалгъаргъа.

Амал билген — амал бла, амал билмеген — аман бла. — Ишни табына тюзелсенг — тынч, алайсыз — кыйыын деген магъанада айтылады.

Амыры тартмай. Син. Ичи суймей. — Амыры шахаргъа тартханды, анда джашар ючюн, усталыкъ алыргъа, усталыкъ алыр ючюн а, юренирге керекди. («Къюндюзгю кюн», 11—12.)

Американы ачаргъа (калька) — адамла эртде билиб тургъан затны айтыргъа, билдирирге. (Чам халда.) Асто, сен айтмасанг, билмей тура эдик биз аны! Американы ачыб кыйдунг да сен бизге. («Мѣлек», 34.)

Аман адам этегингден тутса, этегинги кес да къач. — Санга Сагъит алайсыз да хыршыланыб турады. Билмей тургъанлайынга, экиси да биригиб, бир кыйынлыкъ салыб къояргъа боллукъдула. Аман адам этегингден тутса, кес да къач, дейдиле. («Кюн таякъла», 95.)

Аманнга алтын джарашмаз. Ант. Ушамагъан — джукъмаз. — Аман иги затны сакълай билмейди. Аманнга алгын чыдамаз деб, ма быллайлагъа айта болурла. («Таулада таууш», 189.)

Аманнга бел байламазгъа. Ант. Аманнга бел байларгъа. — Кесин аманнга бошламазгъа, джалкъаулукъ, хаулелик этмеге. Башыгъызны керексиз оюмла бла сер этиб, аманнга бел байламагъыз да, кереклисича ишлегиз — олсагъатда джетер джалыгъыз къарныгъызгъа. («Емюрлюк», 127.)

Аманны бир малы болур, ол да багъалы болур. — Затын хаухха кыйналыб берген неда бермеген адамгъа айтадыла.

Аман бла — кыйналыб, азаб чегиб. Тангын аман бла атдырды Шамсият. (Газетден.)

Аманнга да, игиге да тюртюле келген адам — аманны, игини да кѣб кѣрген, чекген адам. Ол джер-суу кѣрген, кыйынлыкъ чекген адамды. («Таулада таууш», 226.)

Аманнга да, игиге да кыйма мал. Толу вар. Аман джашха да, иги джашха да кыйма мал: аман джаш кыйгъан малынгы къабар, иги джаш а сен кыймасанг да табар.

Аманнга джалыннгандан эсе, джат да джан-джанынгы къарма — аман адамдан тилегенден эсе, кесинг мадар этерге кюреш. Биз ъмюрде да кишиге джалынмагъан-

быз, джалынныкъ да тюлбюз. Алай а бизде «аманнга джалыннгандан эсе, джат да джан-джанынгы къарма», дейдиле. («Аманат», 2, 125.)

Аманнга джетген теке бѣрюге джолдаш болур.— Амалсыздан бир ишни этеме деб тургъанлай, башха ишге кѣчсе айтылады.

Аманнга джетерге. Син. Аمانына таяныргъа.— Бий-солтандан Чомай излегенин табханды. Езге ол силегейли уа, тейри, бек аманнга джетгенди. («Чолпан», 212.)

Аман джугун сюрюге — бек ач болгъанын къандырыр ючюн, бир кесек къабаргъа, ауузланыргъа.

Аманны кеминде. Син. Кючден-бутдан.— Къыйналыб, азаб чегиб, зор бла. Кюртю тик джеринде томала, уча, къолларын буз кесе, тамам аманны кеминде, джаны къолунда болса, иерлай болуб, джаш кюртден ѳтдю. («Таулуну тангы», 49.)

Аманнга кетерге.— 1. Урушургъа, сѣюшюрге. 2. Халы бузулургъа. Кертда, ауузум барды деб, не аманнга кетдинг! («Аманат» 2, 68.)

Аман кѣрмезге. Син. Ариу кѣрюрге.— Сюерге, хатерин этерге. Малчыладан терен хапарлы болгъаны себебли, Ниязбийни да аман кѣрмейдиле. («Джукъусуз кечеле», 178.)

Аманына къараргъа.— Аллах сени аманынга къарасын, огъесе. («Чолпан», 63.)

Аман къызгъа къазан къошакъ.— Адамны кемлигин мал къошуб толтургъандыла бир заманлада. Аман къызгъа къазан къошакъ деб, бу быстыр сатыуну ким чыгъаргъан эсе да, урчугъу чыгъарыкъ. («Аманат», 1, 105.)

Аман Махушха джарашады. Син. Сюек багушха джарашады.— Махуш ауузсузуракъ адам болгъаны себебли, хар кимни айыбын да анга кюреб тургъандыла. Аман Махушха джарашады деб, аманлыкъларынгы мени юсюме джюклеб, кесинг къутулуб кетергеми муратлыса? («Горда бычакъ», 2, 89.)

Аман сагъатлы болуб. Бар. Аман зекатлы болуб.— Къыйналыб, аман кюннге къалыб. Терезе тюбюнде олтургъан джашчыкъла, кюлюклерин тыялмай, аман сагъатлы болуб тургъанларын эследи. («Джукъусуз кечеле», 7.)

Аманны сокъмагъы — башха.— Халкъ бла джюрюмеген адамгъа, сюрюу бла айланмагъан малгъа айтадла.

Аманына таяныргъа — къарыууна джетерге, арыргъа, онгсуз болургъа.

Аман тишли ит кибик.— Хар кимни чачыратыб, чир-китиб айланган.

Аман тиши болур.— Аман тиши болган айнымайды. Сен Кичи Арыкылагъа тюшерча болган кереме. Аман тишинг болур. («Горда бычакъ», 2, 12.)

Аман тюбге къалыр.— Къарачайда аллай айтыу барды. Артха къалгъаннга айтадыла. (Чам этиб да, табалаб да айтадыла.)

Аман тюш кёрмезе. Син. Башынг кёбмез.— Къыйналлыкъ, инджиллик тюлсе. Игиси болмаса, аманы джокъду. Гинардукъа саулукъдан Ханукъа аман тюш кёрлюк тюлдю. («Алан», 1, 7.)

Аман тюшню игиге бургъанча. Вар. Аман тюшге иги джора этгенча.— Мен алагъа керек тюлме. Аман тюшню игиге бургъанча, дагъыда мен аланы ариулукъларын этерге, къорууларгъа керекме. («Адамла», 174.)

Аман хансны тамырыча джайылыб — юйреб, джайылыб, болгъанны кючлеб. Вар. Аман хансны тамыры — кючлю. Аман хансны тамыры терен болады. Биз аланы бошагъынчы, ала бизни бошаб барадыла. («Джукъусуз кечеле», 71.)

Аман этме — кемсиз джюрегинги къыйнама, бек бушуу этме, мардасыз къыйналма.

Аманлыкъчыны эки юлюшю — башына. Толу вар. Аманлыкъчыны этген аманлыгъыны (ючен) эки юлюшю башына джау болур. Аманлыкъчыны эки юлюшю башына дегенлей, Алий бла сени арагъызгъа от салама деб, ким эсе да къагъытчыгъы бла сизни бир-биринге байларгъа башлагъанды. («Ахматны джангылычлары», 33.)

Ана бауур. — Къарачайда ана къарнашны эркелетиб сёлешген сёзле.

Анамы джаны ючюн. — Тиширу лексикондан. Алай айтыб къаргъангандыла. Анамы джаны ючюн,— деди Ахияны анасы,— сиз Унухну юсюнден гюнахлы сёлешесиз. («Таулуну тангы», 63.)

Анасы бергенни тегерик. — Ачыулансала айтадыла алай. Ой, ананг бергенни тегерик, не аман озуб кетдинг сен а, бу батыб баргъан кюн бла ант этеме, сени бла арт айырмай, мен былайдан кетмем. («Таулада таууш», 25.)

Анасындан джангы туугъанча болургъа. Син. Башы кёкге джетгенча болургъа.— Къууаныргъа, сююнюрге. Отджагъа бла суу ызы болмаса, джукъ кёрмей тургъан адамла бир ачы хапар эшитиб, джайргъа табсала, ана-

ларындан джангы туугъанча болуб къаладыла. («Къара кюбюр», 158.)

Анасындан джигит туугъан. Вар. Анасындан эркек туугъан.— Анасындан джигит туугъан эсе, мени тебдириб сынасын. («Дерт», 193.)

Анангы ёлгени сени джылагъанынги багъасы джокъду.— Асыры аман этме, кёб джылама деген магъанада, алай а чам-самаркъау халда айтылгъан сёзле.

Анасыны зырнайн тартаргъа. Вар. Анасыны джырын джырларгъа.— Джыларгъа, сытаргъа, сыйыт этерге. Сора, иги джаш, урушха баргъан анасыны зырнайн тартаргъаamy барады. («Бычакъны ауузунда», 7.)

Анангдан ичген сютюнг бла тилейме.— Къарачайда джюрюген эм кючлю тилеклени бириди. Анангдан ичген сютюнг бла тилейме, алтын этегинге тиширыу башым къонакъды. («Уллу Къарачайда», 81.)

Анасындан ичген сютю харамды.— Бек кючлю антланы бириди. Чанкагъа бичен келтирирге ким барса, анасындан ичген сютю харамды. («Къара кюбюр», 246.)

Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада.— Ана баласыны сагъышын, къайгъысын этгенлей турады; сабийни акъылы — ташда, тауда. «Шашаргъаamy тебрегенме эке?» — деб келди ауругъанны кёлюне, къызына уа джукъ айтмайды: насыбсыз сабийни джюрегин къыйнаргъа джарамайды. Ана кёлю — балада, бала кёлю — талада, дейдиле, ким биледи, ол джарлыны кесини сагъышы огъуна этерикди тиширыу башын сер. («Ёмюрлюк», 112.)

Анасыны къарнындача джашаргъа (турургъа) — тынч, рахат, къайгъысыз турургъа.

Ана къарнашынгдан айырыллыкъ болсанг, атджерини ал къашына джабыш.— Шохунгдан айырыллыкъ болсанг, бир сылтау эт да кюреш. Къалай этейим? Адамланы бетлерине не айтыб къарарыкъма? Ана къарнашынгдан айырыллыкъ болсанг, атджерини ал къашына джабыш дегенлей, адам бир абынса, экинчи анга ийнанган къыйынды, не тобагъа тюшюб кюрешсенг да («Ёмюрлюк», 48.)

Анасы махтагъанны алма, хоншусу сёкгенден къалма. Вар. Анасы сёкгенден къалма, хоншусу махтагъанны алма.— Анасы сёкгенден къалма, хоншусу махтагъанны алма дегенлей, кимге келгенибизни кесиби билебиз. (Б. Х., «Гылджа».)

Анангы сютюнден халал болсун.— Бек разы болуб береме деген магъанада.

— Сау бол, амма!

— Анангы сютюнден халал болсун! («Таулу кызыны джигитлиги», 107.)

Ана сыры — кызында, ата сыры — улунда. Син. Алма терегинден кери кетмез.— Сабийле да ата-аналарына ушайдыла деген магъанада.

Анасы танымазча этерге — тюрсюнюн бузаргъа, тюрерге. Юсюнде адам сыфатын кьоймазгъа. Бусагъатдан кьошха кириб кет ансы, экинчи кьакъгъанлай, ананг танымазча этерикме. («Таулада таууш», 26.)

Анасы танымазча болургъа — тюрсюню бузулургъа, тюрленирге. Кир, халек болургъа. Къарангыда джюреги кьоркьду: тормозла тыймай, энишге саркьа башласанг, ананг танымазлыкъ болуб тюшериксе тьобюне. (Газетден.)

Анасындан туугъанча — кьып-кьымыжа.

Андагъылы бери. Вар. Къачандан бери. Син. Бузоу орун ишлемей эсенг.— Ой, бусагъатхы джашланы огъесе, быллай бир адамны ичинде андагъылы бери бу аман къайишге (джау джибге) киши илиналмайды. («Кюн таякьла», 35.)

Андан кьалгъан джаным аллахдан кьалгъа эди.— Андан а кьоркьмайма деген магъанада.

Андан кьуру биз кьалайыкь.— Ол бизге керек тьюдью. Мен тил этерге кьатын тьюлме, ёзге бюгюнден ары Хаджи-Османнга джууугъум барды деб, ышанма. Андан кьуру биз кьалайыкь. («Аманат, 199.)

Аны бети уялыр, сени кьыйналыр кёзюююнг.— Билмей тургъанлай адамгъа хатанг, заранынг джетсе, айтадыла.

Анты бла хантын тенг ашагъан — антын бузуучу, ант тыймаз. Сени джашынг санга аман кёрюннгеликге, ол анты бла хантын тенг ашагъанладан тьюдью. («Аманат», 3, 152.)

Анты болгъан къара киши, чыкь! — Бурун заманада джау чабса, бирден чыгъаргъа, кьыйынлыкьда бир-бирин атмазгъа, бири ёлген джерде бири да ёлюрге деб, ант этгендиле. Аллай ант этген адамгъа «анты болгъан къара киши» дегендиле. Джау чабса, кьуугъун этгендиле. Кьуугъуннга баргъан элде: «Анты болгъан къара киши, чыкь!» — деб кьычырыб баргъандыла.

Антсыз болсун — билген. Вар. Антсызды билген.— Кьуру бизни юсюбюз бла законну аллында сый табаргъа кюрешиб, нелерин да джуууб кьояргъа умут этмей эселе, антсыз болсун билген. («Къанаматны джуртунда», 214.)

Антын бузгъан.— Антын бузгъанны сыйсыз кѣргендиле.

Антыма ёлмем.— Тюз, керти айтама деген магъанада. Мен джаратылгъанлы, ол кюнден бек къууанмагъанма десем, антыма ёлмем. («Джазыу айла».)

Ант джетсин.— Антын бузгъаннга аны къачы джете-ди деб, ийнанган этгендиле. Ай, санга ант джетсин, огъесе. («Кюндюзгю кюн», 94.)

Ант-кърал этерге. Къысха вар. Ант этерге.— Бэлагъа соргъанбыз да, ол, военкоматны къатына да бармагъанбыз деб, ант-кърал этеди. («Эки заман», 3, 110.)

Антына тюз.— Антына тюз, аны бузмагъан адамны халкъ не заманда да багъалы кѣргенди. Антына тюз — эрни иши, антын бузгъан — бетсиз киши. (Нарт сѣз.)

Ант тыймаз.— Къызбай къоркъса, ант тыймаз деб, Юсейин, къоркъуу уллу болгъанын сезгенинде, «Акъ-джал алашаны салдырады джюрюшге, Джандар джашны къойгъанды тамлылагъа юлюшге». («Джандар».)

Антим хакъына.— Ант этеме деген магъанада.

Ант ызындан боллукъ. Син. Ант джетерик.— Да, ма ол ант ызы бла боллукъгъа айтама. («Джукъусуз кечеле». 81.)

Ант этерге — халкъны неда тенгини аллында тюз болурма, харамлыкъ билмезме деб, сѣз берирге, ийнадырыргъа. Къарачайда кѣб зат бла ант этгендиле. Билиб этмегенме, мюлке игилик излеб этгенме, ангыларыкъ болурла деб. Алларына столгъа салыб, партбилетим бла ант этеме. («Гургумлу», 153.)

Аппийни эшегича. Син. Ашагъаны ичине сыйынмагъан. Син. Тойгъанын сингиралмагъан.— Аппийни эшеги, баудан чыкъгъанлай огъуна башын гылтынына тута барыб, асыры эсирикликден тойгъанын сингиралмай, джардан кетиб къалгъанды.

Апсатыны джырынмы джырлайма? — Мен кѣлюм бла айтама, накъырда этмейме деген магъанада. Мен айтхан Апсатыны джырымды? Билген билимим бла ангылатыргъа кюрешгенме. («Кюндюзгю кюн», 71.)

Аппа (Аппий) билген — тыбына. Син. Байра иясыннга тюзелгенча.— Къуру бир затха юреннген, башха затха фахмусу болмагъан. Аппий билген — тыбына дегенлей, кюрегинг къолунгдан тюшмегенлей бараса. («Хорланнган аджал», 16.)

Арба толу хант туздан оймакъ толу сют ауур — эт

джууукълукъ башха джууукълукъну барысындан башды, онглуду деген магъанада.

Арбаны башында тюлдю, тюбюндеди оюну — пелахны уллусу тюбюндеди, башы джукъ да тюлдю. Эртде биреу биреуню танасын урлаб союб, арбаны тюбюне джюклеб, башына дагъыда ол адамны биченин джюклеб, кетиб бара, аны иеси, танадан хапары болмай, биченни алыб баргъанын кѳрюб, ызындан джетиб:

Биченни къайры алыб бараса? Къотар бусагъат деб къысханды. Биченни къотарса, пелахны уллусу ачылыб, иш аманнга кетерин таныб, биченни берирге унамай, дауур болгъандыла. Аны кѳрген бир киши:

— Не этесе муну бла дауур этиб, бер да барма къой, — дегенди.

— Алан, арбаны башында тюлдю, тюбюндеди оюну, — дегенди джууабха.

Арбазымда ёгюз кесгенме десенг, доммай сойгъанны да кѳрюрсе. — Джашай барсанг, кесингден онглуланы да кѳрюрсе. Махтаныучу болма.

Арбаз къынгырды да, ийнек сауалмайма, — дегенди эртдеги келин. Кесини айыбын биреуге кюрерге кюрешген адамны юсюнден айтадыла бу сѳзлени.

Аралатыргъа. Толу вар. Арагъа алыб, хыртха урургъа. — Да, аття, сора бизни анабыз да ёлюб, иги джашларыбыз алай-алай джоюлуб, джангыз эчкибизни да бѳрю ашаб, сора бизге алай нек болады? — деб, аталарын аралатхандыла. («Джашауум», 86.)

Араларын айырыргъа — эки неда талай адамны дауларын айырыргъа.

Бир-биригизге болуб къаласыз деб, арагъызны айырыргъа келген эдим. («Аманат», 2, 66.)

Аралары бла къыл ётмейди — бир-бири бла ариу джашайдыла, шохдула.

Аралары бла джылан ётмеген эсе. — Бир-бири бла джау болургъа, аман болургъа. Фатима бла сени арагъыз бла джылан ётмеген эсе, нек сууугъансыз бир-биригизден? («Джюрекни ауазы», 42.)

Аралары бла къара киштик озаргъа. Син. Алибек бла Текелей болургъа. — Бир-бири бла келишmezге, бир-бири бла джарашмазгъа. Не болгъанды сизге? Аллай халал тенгле болуб туруб, энди арагъыз бла къара киштикми озгъанды? («Кюн таякыла», 191.)

Араларына сууукъ джел кирирге — арагъа сѳз кирирге. (Вариант.)

Аралары атлы бла джаяу кибикди. Вар. Аралары кёк бла джер кибикди.— Экисини башхалыклары уллуду деген магъанада. Астакку, ... арабыз атлы бла джаяу кибик дегенча, Хаджи-Османнга бюсюреусюз къарады. («Къанаматны джуртунда», 298.)

Аралары айры болургъа — бир-бири бла келишmezге, бир-бири бла джарашмазгъа.— ... Ара айры болгъанлай, иш къалмайды чарпымай. (Баснядан.)

Ариу айтыргъа — эркетирге, джалыныргъа, джалбарыргъа.

Ариулукъ бла — хыны этмей, урушмай, ариу айтыб

Ариуну аурууу кёб.— Ариудан кёб къылыкъ чыгъады деген магъанада айтылады. Къарамы кёзюнгю алдарча болуб, огъурсузлугъу, болумсузлугъу, тилини ачылыгъы джюрегинги кюйдюрген, оюмсуз, кесин тута билмеген адамла тюбейдиле. Ариуну аурууу кёб деген сёз бошуна айтылмагъанды. («Аманат», 134.)

Ариу кёрюрге. Ант. Эрши кёрюрге. Сюерге, джаратыргъа.— Амма, ийнекни ариу кёрмеклик аман адет тюлдю. («Эм таза кёкню тюбюнде», 33.)

Ариу кёргюзюрге. Ант. Эрши кёргюзюрге.— Бу кесин ариу кёргюзюрге кюрешсе да, андан ит адам табмазса. («Горда бычакъ», 217.)

Ариулукъ къарын тойдурмаз. Син. Гокка кёрген кёлге асуу.— Ариулукъ къарын тойдурмаз; келе, кете тургъан затды. («Кюндюзюгю кюн».)

Ариу сёзде ауруу джокъ. Син. Ариу сёз — джаннга азыкъ.— Ариу сёзде ауруу джокъ, бу къатышхан дуни-яда къозгъаб нек айланаса, сёзню ариуун айт да къойсанг а. («Баталлары», 173.)

Ариу сууун ким эшикке тегеди? — игисин, ашхысын ким иеди къолдан.

Ариуну ызындан макъа да юч кере чынгайды.— Дуни-яда ариуну суймеген джокъду деген магъанада. Ийнансанг, ийнан, ийнанмасанг, къой, мен да ишексизме. Макъа да чынгайды къызны ызындан деб, тюз айтадыла. («Джашлыкъны джолунда», 67.)

Ариулугъун этерге — ийнаныргъа, ышаныргъа, базаргъа. Мен кесимикилеге базмайма, сора аны ариулугъун къалай этейим, чамланышхан, къызарышхан кюнлери да болур! («Дерт», 177.)

Арт айландырыргъа. Ант. Ал айландырыргъа. Вар. Артын бурургъа.— Уялмай, къызыбызгъа нек арт айландыргъансыз дебми барлыкъ эдик? («Эки заман», 3,68.)

Артха-алгъа салмай. Син. Экилемей, бирлемей.— Ачыкъ, туура айтыргъа, кѣб сагъыш эте турмай. Тартса, киритли кюбюр болуб къалады, аны анга, мени кѣлюме келгенни артха-алгъа салмай бир силдерге разы эдим. («Аманат», 3, 277.)

Арты, аллы да — бары да, болгъаны, чыртда. Арты, аллы да мен госпиталда беш кюн джатханма. («Ата джурт ючюн», 38.)

Артына-аллына къарамай. Вар. Артха-алгъа салмай. Син. Бирлемей, экилемей.— Тургъан джеринги джаратмай, ол джанын бир сынар эдим деб, кѣлюнге келсе, артанга-аллынга къарамай кетиб къал. («Горда бычакъ», 2, 211.)

Арт бла, ал бла — ташада, туурада. Аланны хоншусу ишлеген джеринден урлаб, тырнаб, арт бла, ал бла да юйюне харам рысхы джыяр ючюн къалмагъанды. («Алан», 1, 4.)

Артына барлыкъ тюлдю — этиб къоярыкъды, огъай дерик тюлдю. Ол къызгъаны бла артына барлыкъ тюлдю, ол телиди. Мени аузум къабышсын. («Аманат», 3, 310.)

Арты болургъа — бошалыргъа, тауусулургъа.

Артын бурургъа. Вар. Артын айландыргъа.— Керекли дараджада акъыл, эс бѣлмезге, уллу магъана бермезге, сууукъ къараргъа. Колхозну башчылары агрегатны ишине сыртларын нек бургъанларын ангылагъан къыйынды. (Газетден.)

Артына кетерге — таркъайыргъа, аз болургъа. Вар. Андан эсе аллахдан къоркъгъан бир адам болса, какъ ашамаз эди. Артыбызгъа аны пелахы бла кетиб къалдыкъ. («Горда бычакъ». 195.)

Артдан келлик аллахны да кѣрюрсюз — къайдам, ол мындан да хуттур болмагъа эди. Бийнѣгерлары къаллай дин ахлу адамла болгъанларына, артдан келлик аллахны да кѣрюрсюз деб, эртде чуутлу айтханлай, иги къараб тур. («Махти».)

Артха къалыргъа — къалгъанла тенгли баралмазгъа, оздуургъа. Ант. Алгъа барыргъа. Кесинг кѣрюб турдунг да, Таласда мен кимден артха къала эдим? («Аманат», 2, 10.)

Арты къалынды — сансыз-санаусуз, бек кѣб.

Артында къалмагъан — хаман биргесине джюрютген, айырылмагъан. Кечегиде бу артында къалмагъанланы джылтыратыб айланма да, отха ат да бар. («Таулада таууш», 17.)

Артха кьалгъанны арт аягъы сынсын.— Сабийле эришиб чабышхан заманда айтхандыла. (Сабий фольклордан.) Болумну кѳресиз. Джангы шугутха бир кѳчейик. Чыгъыб кѳз ачаргъа сизден да мен бек ашыгъа болурма. Муну тындырдыкъ, сора артда кьалгъанны арт аягъы сынсын. («Горда бычакъ», 2, 225.)

Артына турмазгъа. Вар. Артына бармазгъа. Джанламазгъа, этмей кьоймазгъа.— Азрет а не кьыйын ишден да артына турмайды. («Кюн таякъла», 48.)

Арт уфха алыргъа.— (Барышниклени жаргонундан.) — Хар кимден мал сатыб алгъанлай, ачасын, малы сатыб бошагъандан сора, артдан берирге деб, кесамат этгендиле. Анга «арт уфха алдым», дегендиле.

Арты чиримпис болмасын — арты бузулмасын аманнга кетмесин.

Артына чыгъаргъа. Вар. Артын этерге.— Джукъ кьоймай бошаргъа, тауусургъа. Анасы бергенни тѳксюн, Чотайны мюлкюню артына не кюрешиб да чыгъаллыкъ тюлбюз. («Къанаматны джуртунда», 55.)

Артын этерге. Син. Джик деригин кьоймазгъа.— Тауусургъа, бошаргъа, джукъ кьоймазгъа. Андан эсе бу прустопланы, старшиналаны артларын этер мадар бар эсе, аны сорургъа керекди. («Къара кюбюр», 138.)

Арта эшитмедим деме — артдан алай-былай деме. Ангылагъан болурса.

Артмакъ болургъа. Вар. Артмакъ болмаса да, джан дамы болмаз.— Тенглик этерге, къарышыргъа. Бу аллай кърал болгъанды, мындан ары дуняда мынга артмакъ болур кюч джокду. («Баталлары», 290.)

Ары дери бир джашайым.— Етюрюкдю, адам ийнанмазлыкъ затды деген магъанада.

Ары дери бир къан къуссун (вариант).— Атасыны болмай, кесини джаны ючюн! Алаймы ушата эди! Ары дери бир къан бѳрксюн ол! Бизни адамгъа санасамы къыстаб иерик эди джашынгы? («Джукътусуз кечеле», 66.)

Ары бла бери джетгени тенг болсун. Син. Бир аягъынг анда болса, бир аягъынг мында болсун.— Терк бол, дженгил бол, чырт мурукку этме деген магъанада.

Ары — къайракъ, бери — билеу. Вар. Ары — оракъ, бери — чалкъы,— Эки бетли адам. Хо, ѳчешмейим, сен билген джашса. Ары къайракъ, бери билеу болуб джюрюсе. («Баталлары», 233.)

Ары — оракъ, бери — чалкъы.— Ол адам бизни эл-

ден тюлдю. Ары — оракъ, бери — чалкъы бирди. («Хорланган аджал».)

Арыгъан ёлгенге мине эди. Вар. Ауругъан ёлгенге мине эди.— Кесинден онгсузгъа ауурлугъун сала эди деген магъанада.

Арыкъ къозуну айнытсанг, эрнинги-бурнунгу май этер. Аман адамны айнытсанг, эрнинги-бурнунгу къан этер. Син. Игиликге — аманлыкъ. Аман адамгъа игилик этсенг, эрнинги-бурнунгу къан этер, арыкъ токълуну айнытсанг, эрнинги-бурнунгу май этер деб, аны ючюн айта болурла. («Къара кюбюр», 97.)

Артыкъ болуб, кимни эки башы барды? — Адамла, бары да тенгдиле, бир-бирине уллу сёлеширча, махтанырча не алапатлыкълары барды деген магъанада.

Артыкъ иегиси болгъан.— Артыкъ иегиси болгъан тулпар болады деб сёз барды; кючлю, къарулу.

Аслан чибин тутмайды — эркишилиги болгъан адам ууакъ-тюек затла бла кюрешмейди.

Аслан ызына, эр сёзюнден къайтмаз. Ант. Анты бла хантын тенг ашагъан.— Эркиши болса, бир сёзю, бир башы болады. Сёзюну ауузуна ашагъан, антын бузгъан эрни иши тюлдю.

Аслан, къаблан кибик.— Эркишилиги болгъан джашха эпитетге джюрюйдю. Аслан, къаблан кибик къарнашларым анга къалай бой салсынла. (КъХДж, 96.)

Асланны ёлгени — чычханны тирилиги.— Сау чычхандан эсе, ёлген аслан къоркъунчлуду.

Асланны алашалары бла барыргъа (келирге.) — Джаяулай барыргъа (келирге) деген магъанада.

Асыу алыргъа. Син. Джутун сюрюрге.— Иги тоймакъ да, ашагъанбыз дегенча. Узал, Таусолтан, сен жолючуса, биз бир кесек асыу алгъанбыз. («Аманат», 231.)

Атын айтдырыргъа — халкъгъа белгили болургъа, джигитлик этерге.

Аты айтылгъан алтынлы (шкок).— «Алтынлы шкок», къысхача «алтынлы», эртде заманада Къарачайда джюрюген шкокну атыды. Аты айтылгъанлыкъгъа, атыча алапат тюлдю деген магъанада айтылгъанды.— «Печорин» деб къайдан да чыгъардыла, аты чыкъган алтынлы дегенлей, къан салдыла. («Къолан толкъунла», 41.)

Аты аманнга чыгъаргъа. Ант. Атын иги бла айтдырыргъа.— Ол аман деб айтдырыргъа. Сыйы тюшерге, киши адамгъа санамазгъа. Сени къулагъынга кирмегенликге,

мени атым аманнга чыккыгъандан эсе, джаным тамагъым дан чыгъарына разыма. («Аманат», 3, 130.)

Ат-бет атаргъа — бедиш этерге, адамны юсюнде болмагъан айыбны салыргъа.

Аты бар да кеси джокъ. Къысха вар. Бардан джокъ.— Джараусуз, хайыры тиймеген. Да андан бери болум алайды: хамамны аты бар да кеси джокъ. (Газетден.)

Аты бирни анты бир — аты бир эсе, иннети да, мураты да бирди. Ариу, Асланны болгъан джерин кёргюзтсем да, ауузу ариу сёлешгенлигине, не игилик этерик болур бу? Аты бирни анты бир дегенча, ол кюнден сора Темирджанны джюрегине тюшюб къалды ол. («Горда бычакъ».)

Аты бла хаты бир болмагъан — аты бла иши бир-бирине келишмеген. Аты бир тюрю, иши башха тюрю.

Аты джууукъ, кеси сууукъ.— Кеси джууукъ адам болгъанлыкыгъа, джууукъча джюрюй билмеген адамгъа айтадыла. Сууукъ адам. Келмезден къорасын, къулагъыма-ишге кирмейди. Ма аты джууукъ, кеси — сууукъ деб, анычалагъа айтадыла. («Аманат», 3, 109.)

Атын табаргъа — саугъа этерге, келтириб берирге Бюгюн келиб кетди, джукъ бла атыбызны табмагъанды («Горда бычакъ», 1, 32.)

Аты шхууур артында айтылсын — аты эрикгенден эрикгенге айтылсын, иши болмагъанлагъа аууз чайкъамдыгъа. Къой-къой, не этесе аны? Атлары шхууур артында айтылсын аланы. («Ёмюрлюк», 132.) Къой-къой, Бийнегер, аман Токъалны аты шхууур артында айтылсын. («Къара кюбюр», 196.)

Атайпысны берирге. Вар. Атайпысны басаргъа.— Табылгъан аманны айтыргъа, сёгерге. Сизден айырылгъандан ары джетгинчи, Шамайыл Асланнга атайпысны басханлай барды. («Къара кюбюр», 240.) Энди келин келтирген юй белин къатдырыргъа керекди. Алай болмаса уа, тамбла аны аты ныгъышда къызгъанчха чыгъыб, атайпысны берликдиле. («Горда бычакъ», 206.)

Ат айланса — къазыкыгъа. Син. Джазыу джардан атар.— «Буюрулгъаннга» тюбемей къалмазса дегенчады магъанасы.

Ат аллына алыргъа.— Эркиши тиширууну атны джерине миндириб, кеси джерни артына минеди. Анга «ат аллына алгъан» дейдиле.

Ат артысына миндиргенинде, джерни тилей эди. Син Межеге бере барсанг, джейе барыр.— Бир хатер этсенг

дагъыда андан уллусун излей баргъаннга айтадыла.

Ат аунаса, тюк къалыр. Син. Айран тѣгюлсе, джугъусу къалыр.— Этилген зат ыз къоймай къуруб кетмейди. Аланла, ат аунаса, тюк тюшер дегенлей, быланы келгенлерини мен заранын кѣрмейме. («Аманат», 2, 217.)

Ат басханны джер биледи. Вар. Джер басханны ат биледи.— Хар ким кесине джетген къыйынлыкъны биледи, ангылайды. Ат басханны джер биледи дегенлей, къолунга алыб трубканы, телефонну сен кесинг къолунг бла бурчу, не айтады деб, сейирсинирге боллукъса. (Газетден.)

Ат башындан. Вар. Ат юсюнден.— Учхара, ёретин, терен тинтмегенлей. Ишге ат башындан узалгъанланы хакълары да анга кѣре бола башлагъанды. («Хорланган аджал», 146.)

Ат юсюнден. Вар. Ат башындан. Асыры эрке юретгенди да, эсине тюшсе, къайсыбызгъа да ат юсюнден сѣлешиученди. («Биринчи сүймеклик», 1,33.)

Атны бурнун бурсанг, джауурун унутур — къыйынлыкъны уллусу гитчесин унутдуур.

Атха минсе, атасын унутхан, атдан тюшсе, атын унутхан.— Къуллукъгъа кирсе, адамланы джукъгъа санамагъан, орнундан къысталса, несин да билмей къалгъан деген магъанада. Бу сѣзле бла халкъ уллу кѣллюлюкге кюледи, аз да ёргеракъгъа кѣлтюрюлгенлей, адамлыгъын тас этгенлеге кюледи. (Газетден.)

Атха миниб къамчи ургъан джашлары болсунла — джашлары джигитле, болумлула болсунла.

Атха миниб къамчи ургъан джашлары болсунла. Эшикге чыгыб джамчы ургъан къызлары болсунла. (КъХДж.)

Ат оюн этдирирге — 1. Артыкълыкъ этерге. 2. Ойнаргъа. Ол мында, къайсыны эсе да сѣзюне къараб, бир джарлыны къызына ат оюн этдирирге умут этмесин. Бизде огъуна онгуна-солуна урдурлукъла табыллыкъдыла. («Аманат», 2, 286.)

Атны джюрюшюн джол чыгъарыр — адамны кишилигин иши танытады. Хар нени (кимни да) болгъан болумун джашау танытады.

Ат чабса, ит чабар — 1. Биреуню аузуна чабаргъа. 2. Биреу бир иш этсе, анга къараб, башхасы да алай этерге чабады деген магъанада.

Атны эки кзулагъы кибик — тенг, ушаш, бирча. Ала экиси да бир атны кзулакъларыча, бир-биринден айырылыб болмагъан эки тенг джашдыла. («Джукъусуз кечеле», 252.)

Атлыла атдан тюшген, джаяула атха миннген — ала-мат, сейрлик, ариу (къызны юсюнден). Бу заманында атлыла атдан тюшген, джаяула атха миннген бир тиширюу эди. («Джазыу айла», 49.)

Атлы атыны кзулагъы бла да кенгешеди. Вар. Сюрюучю таягъы бла да кенгешеди. Вар. Къатын, киши табмаса, бёрк агъач бла да кенгешеди. — Атлы атыны кзулагъына да сорады. Кенгешиб кёрейик. («Горда бычакъ», 2, 234.)

Атлы бла джаяу кибик — арасы узакъ, башхалыкъ уллуду деген магъанада. Син. Кёк бла джер кибик. Джылны ал юч айына саугъаныбызны тергеб айтдыла да, борч бла бизни арабыз атлы бла джаяуча кенгди. («Аманат», 3, 64.)

Атлыгъа бир айт, джаяугъа эки айт — ангылагъаннга бир айт, ангыламагъаннга талай да айт. Агрономла бла сиз бир оноулу болсагъыз, нени да тындырлыкъсыз. Атлыгъа бир айт, джаяугъа эки айт дегенлей болмасын. («Хорланган аджал», 59.)

Атлы джаяугъа джёнгер болмаз — онглу онгузгъа тенг тюлдо. Джолну билмеймеми кесим, атлы джаяугъа джёнгер болмаз деб, этегин джанына къайырыб, дуппурдан аууб чегетге кирди. («Къара кюбюр», 107.)

Атангы аман кёзюне учурама. Вар. Атангы аман кёзюне джолугъайым (малкъарча). Къысха вар. Аман кёзюнге (къара).

Атасы, анасы да — бары да, болгъаны да, бютеулей да. Сенден атасы, анасы да бир ийнек, — деб, дагъыда не эсе да айтыргъа ауузун ачханлай, эшикни ачыб, Ма тай кирди. («Таулада таууш», 305.)

Атасы, анасы айтмазлыкъны айтды — джан аурутуб юретди, айтды, эсгертди.

Атанг, ананг этмезликни этерге — уллу игилик, ашхылыкъ этерге. Ишчиле, артыкъсыз да Семён, кеслерини бирича кёрюб, атанг этмезлик джумушакълыкъны этдиле. («Къара кюбюр», 129.)

Атанга атарса. — Кёлюне джетмесе, ачыуланыб айтадыла алай.

Атангы башы. — Аз суймез эдинг! Алаймы ушата эдинг? Деген магъанада.

Атамы башымы барды? — Не ишим барды. Не атангы башы барды мени бла баламы арасына сугъулуб айланьыргъа? (Газетден.)

Атамы башымы къалгъанды? — Не ишим барды? деген магъанада. Сора была бери салыб нек келедиле? Мында аталарыны башымы къалгъанды? («Дерт», 160.)

Атангы башы бла ойна. — Сен ойнарыкъ, хыликке этерик киши джокъду деген магъанада. Елмез бла ойнама да, къабырда сау сюеги къалмагъан атангы баш сюеги бла ойна. («Уллу Къарачайда», 272.)

Атагъа ашхы улан тууса. — Иги адам, ашхы улан боллукъ джаш быллай ишле этеди:

Атагъа ашхы улан тууса,
Ол Къула тюзюнде бау этер,
Аны ичи толу мал этер,
Дуниягъа ойлашыб кар этер.

(КъДж, 40.)

Атанга голия. Син. Атанга чарахмат (арханзм). — Атанга голия, аны этгенин кёремисе, кимни къоркзутурукъду эке? («Хорланнган аджал», 6.)

Атасыны джанына барыргъа — ахратха барыргъа, ёлюрге. Ахратда атамы башын айта эсенг, атангы джанына баргъый сен, намысы къурургъан. («Аминат», 3,255.)

Атасыны джанына ашырыргъа. Син. Батагъагъа ашырыргъа. (Елтюрюге.) — Атангы асыры кёб сагъынаса, тансыкъ болгъан болурса, мен сени аны джанына ашырайым. («Дерт», 130.)

Атангы джаны ючюн. — Табалаб, тилекчи болуб, сейирсиниб, мыдахланыб, ёхтемлениб сёлешгенин ангылатады. Аланы аталарыны джаны ючюн, элден чыкъмазча, гопал-тёнгекми болгъанма. («Аманат».) Кёкюрегими ачыб, былайдан ичген сююме разы боллукъ тюлме, эки атласанг, атангы джаны ючюн, къымылдама. («Къанаматны джуртунда», 193.)

Ата джуртунг атангы юйюнден артыкъ. — Дунияны башында ата джуртдан сыйлы, багъалы зат болмагъанын чертеди. Ата джурт атангы юйюнден артыкъ деген нарт сёз, ата-бабадан къалмай, кимден къалгъанды? («Мёлек», 65.)

Атамы джылкъысындан тай тут. — Бар да тазир ал деген магъанада. Къулакъларын салындырыб тынгылагъан адамлагъа тюбегенинде, эрикген джаш сандрады

да кьутулду, джылкьысындан тай тут. («Баталлары», 116.)

Атамы ёлюрюн билсем, ётмекге сатар эдим.— Бол-лукьну аллындан билсем, кёб затла эгер эдим деген магъанада. Энди атасына ёмюрлюкге джюрек джара болду да кьалды. Атамы ёлюрюн билсем, ётмекге сатар эдим деб, энди уа сокьураннган болур. («Аманат», 49.)

Атамымы ёлтюргенди? — не аманлыкь этгенди? Не кьыйынлыкь джетдиргенди? деген магъанада. Хариб сен, ма бу кюнлеге джетеринги билиб сёлеше эдик ансы, бизни атабызнымы ёлтюрген эдинг. («Адамла», 142.)

Аталадан кьалгъан джер — аталары ёлюб, аладан кьалгъан джерге (биченлик, сабанлыкь) «аталадан кьалгъан джерибиз» дегендиле.

Атам кьабырдан кьобуб келгенча кёрюрге. Син. Башым кёкге джетгенча болургъа. Син. Анамдан джангы туугъанча болургъа.— Кьууанч тыбырлы (аллы) болургъа. Аман этме, кьайгьырмаз,— деб джиберди Ёлмез,— кьайгьыргъанны кьой, атанг кьабырдан туруб келсе да, алай болмаз эдим. («Уллу Кьарачайда», 275.)

Атам салгъан джолум бар, анам тикген тонум бар — ата-бабаладан кьалгъан адетибиз, джоругьубуз-джолубуз барды.

Атхан огьу джерге тюшмеген — мараучу, кьара атаргъа уста.

Атыла, сатыла айланнган — кьарар адамы болмагъан. Атыла-сатыла айланлыкь сабийлени сагьышларын ким этерикди. («Адамла», 123.)

Атлагъан атламынга, басхан джеринге кьор. Син. Алтын этегинге башыбыз кьор. Алгьын заманладан кьалгъан айланыб тилеу. Атлагъан атламынга, басхан джеринге джаным кьорду,— деб Зекерия бир джанына джанлады... («Уллу Кьарачайда», 83.)

Ауузгъа алыннган кёзюю (кьызны, джашны) — кьызны, джашны да джетген заманлары. Джулдуз джетиб, ауузгъа алыннган кёзюю эди. («Горда бычакь», 2, 116.)

Ауузунгу ачыб кьалыргъа — сейирсинирге, тамаша болургъа. Асиятны акь бетин кюн кюйдюргенди. Аны джумушакь, тиширью кьолларын иш кьатдыргъанды. Аны кёрюб абзырагъан Мухаджир ауузун ачыб кьалды (Газетден.)

Ауузунгу да ачдырмаз — огьай дерик тюлдю, хо деб кьоярыкьды.

Аууз ачаргъа — Ораза тутхан адамла ингирде ашагъан этедиле. Анга «аууз ачхан» дейдиле.

Ауузу бла къуш тута — махтана, уллу-уллу селеше.

Ауузу бла семиз кесе. Син. Уллу селеше, махтана. — Бюгюннге дери семиз кесиучю ауузу джетген кюн, «къайдамдан» сора, сёз айтыргъа джарамады. («Джазыу айла».)

Аууз кири алыргъа (кетерирге) — ашаргъа, отларгъа, ауузланыргъа. Тюш, сен да атынгы аууз кири бир алдыр. («Къара кюбюр», 97.)

Ауузу джарыб сёз айтмазгъа — Джукъ айтмазгъа, селешмезге, тынгылауну берирге. Атасы бла джашы элге джетгинчи, бир-бирине бурулуб къарагъанны къой, ауузларын джарыб джукъ айтмагъандыла. («Аминат», 3, 18.)

Аууз джели — сёзю, айтханы. — Ма бу баргъан кибик минг таудудан эсе, Семённу ауузундан чыкъгъан джели кёб да игиди. («Къара кюбюр», 153.)

Ауузу джылан урсун. — Керексиз затланы айтханнга джууабха айтадыла. Вар. Ауузунга алысын мурса къозласын. Алай селеше тургъан ауузу джылан урсун дерик эдим, алай а джызыкъсынама. («Къара кюбюр», 244.)

Аууз чайкъамды болургъа — сёзге къалыргъа, халкъ сёзюнюгю этерге. Биз ишлетген да этербиз, къыйынын да табдырырбыз адамны, ансы аллай байны билеме, Къалай улу Аппагъа аууз чайкъамды болуб къалгъан. («Юйге игилик», 77.)

Аууз чайкъамды этерге — адамны сёзюнюгю этерге.

Ауузунда ит ёлген — аманаууз, ачы тилли.

Ауузу къандан толса да, къанлынга билдирме. Син. Джаугъа. Ауузу къандан толса да, къанлынга билдирме дегенча, Темуркъа да джолда джыгъылыб тургъанлай, Къыямтладан адам кёрююн суймейди. («Къара кюбюр», 44.)

Аууз къара тутаргъа — селешмезге, джауларгъа. Джаулаб селешмезге. Энди мен Сафаргъа аууз къара тутуб къыйнарыкъ тюлме. («Дерт», 128.)

Ауузуна къаратыргъа — айтханына тынгылатыргъа. Син. Къалакъ салыргъа.

Ауузунга къууут джуммагъынг джокъ эсе! Син. Тилинги джуммагъан эсенг, Тилинг тартынмагъан эсе. Вар. Ауузунга суу уртламагъан эсенг. — Къышдан бери аны

айтыб англатыргъа ауузунгда къууут джуммагъынгмы бар эди?! («Уллу Къарачайда», 58.)

Ауузунда къылычы болгъан. Син. Ауузлулугъу болгъан адам.— Айта, сѣлеше билген, ауузлу адам. Бююн Къаншаубийни аллына чыкъгъанларында, башы имбашына ташайыб кетди деб тура эдим. Быллай джерде ауузунда къылычы болгъан адам керекди. («Къара кюбюр», 244.)

Ауузун къысаргъа — сѣлешмезге, тынгылауну басаргъа. Билмей эсенг да, билгенча эт. Айтырынг бар эсе да, ауузунгу къыс да тур. («Джукъусуз кечеле», 207.)

Аууз мардасын берирге — айтхан, тилеген багъасын берирге (сатыуда).

Ауузун оздурургъа — орунсуз сѣлеширге. Алан автобуса келе тургъанлай, бир бузукълу джаш хар кимге ауузун оздур келгенди. («Алан», 1, 115.)

Ауузу от чагъа — ачудан аманла сѣлеше. Джаш чыкъны ауузу от чагъа, бир уллу ташны алыб, тюз башына берирге тебрегенлей, бир джаш джетиб тутду. («Горда бычакъ», 2, 178.)

Ауузуна суу уртламайды.— Бек махтайдыла, багъалатадыла деген магъанада. Келин, сени сыйынг да мийикде болсун, ол бизни юйдеги, Мѣлеханны аты сагъынылса, ауузуна суу уртламайды. («Къанаматны джуртунда», 163.)

Ауузуна суу уртлагъанча. Вар. Ауузунда къууут джуммагъы болгъанча.— Къара тынгылауну басаргъа, сѣлешмезге.

Ауузу къулагъына джетеди. Син. Эки эрни бир-бирине джетмейди.— Бек къууанады, асыры къууаннгандан деген магъанада.

Аууз суулары келе — къозгъалыб, сукъланыб. Къайдан эсе да баш-аякъ юйюген ийис келиб, артыкъсыз да Мухаммат-Аминни аууз сууларын келтирди. («Къара кюбюр», 118.)

Ауузундан сютю тѣгюле — джаш, аякъланмагъан сабий, Джел алай къобханында, ауузундан сютю тѣгюле бир сабий, ол манга не къарыу этерик эди. («Къара кюбюр», 95.)

Ауузуна тийсин. Вар. Тилине тийсин.— Ашасын, ичсин.

Ауузу, тили джарашхан — айтырын, сѣлеширин билген. Келин, бизнича дыгаласха киргенле, билгичге барыб, тюз хапар келтиредиле. Ол адамгъа ауузу-тили джараш-

хан бир адам табыб, бармазмы эдинг? («Хорланган аджал», 24.)

Аузуна-тилине келгенни айтыргъа — айталгъан аманын айтыргъа. Кёзюмден ташайсагъыз, ауузума, тилиме келгенни къуяма. («Аманат», 172.)

Ауузун тутаргъа — джууабсыз этерге. Отуз тюкю, къыркъ бёрю, алтмыш бичилген ат (къалыннга) деб, къыз къонакъланы ауузларын тутханды. (КъХДж.)

Ауузун тыяргъа — сёлешмезге, джууабсыз этерге.

Ауузундан тюшюрмейди — хаман айтханлай, сагъынганлай турады, унутмайды. Джашчыкъ кече-кюн да сени атынгы ауузундан тюшюрмейди. («Къара кюбюр», 195.)

Аузуна тюшерге. — Орта бойлу, джарышыу Наныкъ элни аузуна бирча тюшген эди. («Дерт», 195.)

Аузуна ургъанча этерге — суутургъа, ыхтыыргъа, къайырылмазча этерге. Олсагъатдан Муратны чакъырайыкъ да, аны бла оноулашыб, джууабны андан сора берирбиз дегенимде, анам да, сен да ауузума ургъанча этиб къойдугъуз. («Эки заман», 1, 68.)

Аузуна чабаргъа — сёлеше тургъан адамны сёзюн бёлюрге. Санга оноу сора келген, мен да телиме, — деди Азрет, — ауузума чабмай тынгыла. («Биринчи сюймеклик», 74.) Къартны намысын кёрюб, аузуна чабаргъа амалы болмай сакълаб тургъан Хасан Сафаргъа джити къараб айтды. («Таулада таууш», 27.)

Аузуна чибин къозлай — ашаргъа джукъ табмай. Къошдан келселе да, юйюбюз деб сан эте билмейдиле. Биз да былайда аузубузгъа чибин къозлай турабыз. («Аманат», 3, 172.)

Аууздан чечен, къолдан бечел. — Къолундан джукъ келмей, хаман сёлешиб тургъан. Къолдан келмей, аууздан келген. Келген келин аууздан бечел болсун, къолдан чечен болсун. (Фольклордан.)

Аууздан чыкъгъан — аулгъа. — Аууздан чыкъгъан сёз элге дженгил джайылады. Аууздан чыкъгъан аулгъа деб, ала джайыб къоймагъа эдиле. Насыбынг тутмаса, хаман чурум чыгъыб барады. («Горда бычакъ», 2, 139.)

Аууздан чыкъмасын — кишиге айтылмасын, халкъгъа, джамагъатха джайылмасын. Сен, «Ачей улу» деб ауузундан чыгъарма. Аджирни тутаргъа кюреш, — дегенди джаш ханнга. (Таурухдан.)

Ауузлукъ юзерге — кёб сёлеширге, хаман къайтарыб чайнай туругъа. Сабыр тюбю — сары алтын дегенлей,

мен бу затда, сизден джашырмай айтайым: ауузлукъ юзерге излемейме. («Аманат», 2, 89.)

Ауузунгдан юзмезсе (хантны юсюнден.) Син. Бир-биринги байлаб ашарсыз. Балаларым, бююн бир хант этгенме да, ауузугъудан юзмезсиз асыры татлыдан. (Фольклордан.)

Ауузуна юретирге — керексиз чам этген бла, кѣб сѣлешген бла кесингден гитчени (сабийни) уятын ачыб, джууаблашыргъа юретирге.

Ауузуна эл къарагъан.— Элни аллына чыгъыб сѣлеше туруучу адамла; адамны айтханына тынгыларгъа, аланы айтханларын этерге.

Ау тюбюнде къалгъан — джангы келин. Джаш къатын, кѣбюсюне замансыз эринден айырылгъан.

Ауур кѣрюрге. Син. Джанына тиерге.— Хаман айтханы бола юреннген Зекерия, аны ауур кѣрюб: «Биз болгъан джерде сени юйюнге да не боллукъ болур?» — деди. («Уллу Къарачайда», 7.)

Ауур аякъ таб басар.— Ашыкъмай ойлашыб этилген иш таб болады демекликди. Елюр гѣбелекча, асыры джансыз юрешеди. Акъыртын атлагъан таб басар, деб бош айтмагъандыла. («Аманат», 2, 333.)

Ауур тиерге. Син. Джанына тиерге.— Сени айтханынг бек ауур тийди манга. («Кюн таякъла», 164.)

Ауурлугъу тиерге — джюк болургъа, артыкъ ишлерге, къыйналыргъа. Сен нѣгер къызынгы ауурлугъу тиеди дейсе, керек болса, ол да сени ючюн ишлер. («Биринчи суймеклик», 82.)

Ауур сѣзлю адам — адамны джанына тийиб, сындырыб сѣлешген адам. Ол себебден Таубий, ауур сѣзлю къылыгъын сабыр этиб, Къаншаубийни сууукъ кѣзлерине бойсунду. («Таулада таууш», 295.)

Ауурну юсю бла, дженгилни тюбю бла.— Хыйлачы, эбли, алтаякъ. Бусагъатда хар ким ауурну юсю бла, дженгилни тюбю бла джюрюрге юрениб айланадыла. (Газетден.)

Аурууун алсын.— Да, бу къотур къозуну сен адамгъамы санайса? Шабатны аурууун алсын. («Джулдузчукъ», 64.)

Ауруу иеси болсун.— Ариулукъ бла уа Наныкъгъа тенг къыз бизни элде кѣб табылмаз. Ауруу иеси болсун огъесе ол, дорданын бери тургъузуб, олмуду сайлай билгенинг? («Дерт», 239.)

Аурууунг тас. Син. Аурууунгу алайым.— Бу хыны кю-

нюнгде мен айтханны этерик болмазса, келинлеринге да сор, аурууунг тас. («Къанатла», 101.)

Ауругагъан шайтан, джек.— Ауругагъан адам джокъду деген магъанада. Алай айтма, а кызы, тоба де. Ауругагъан шайтан джекди. («Емюрлюк», 112.)

Ауругагъан башха джаулукъ кысма — керексиз къайгъыны башынга алма. Къой, къой, ауругагъан башха джаулукъ кысма. Сен аны хапарын билмейсе. Хан аны джандырама деб не къыйынлыкъгъа къалгъанды. (Фольклордан.)

Ауруу кетсе да, адет кетмез. Вар. Элли джылны элде ачлыкъ болса да, эл адетин къоймаз.— Ауруу кетсе да, адет кетмез дегенлей, ма ол аман халы Хасанны аманына таяндырды. (Газетден.)

Ауругъанны джастыгъында сау ёлюр. Вар. Ауругъанны тешегинде сау ёлюр. Вар. Джарлыны джастыгъында сау ёлюр.— Ауругъанны джастыгъында сау ёлюр деб, эшитгенмисе? Кимни ёлюрю, кимни къалыры — ол бизни къолубузда тюлдю. («Горда бычакъ», 2, 245.)

Ауругъанны сау билмез.— Биреуню къыйынлыкъгъын биреу билмейди. Ауругъанны сау билмез дегенлей, мени джол джанында къакъ болуб сирелгеним кишини къулагъына кирмейди. (Газетден.)

Ауруу-талау демей (джашаргъа, туругъа). Вар. Ауруу-талау болсун демей.— Сиз бусагъатда мени къайгъылы тюлсюз, бир-бирибизге ауруу-талау демегенлей къалдыкъ. («Къара къюбюр», 61.)

Ахмат-къаяда бал барды, андан манга не хайыр барды? — Дуняда кёб иги зат джокъду, андан хайыр неди? Хайыры болгъанны айт. Къаяда бал барды, андан манга не барды дегенлей, сени рысхынгдан бизге келлик зат джокъду. («Аманат», 3, 257.)

Ахырына таяныргъа. Вар. Аманына таяныргъа.— Ала тамам ахырларына таяныб, патчадан кеслерине гырджын тилеб баргъандыла. («Чолпан», 54.)

Ахратда да тюбер эдиле.— Эри бла къатыныны халилери бир-бирине ушасала айтадыла алай.

Ахратда да хоншуну сорадыла.— Хар ким хоншусуна иги болургъа керекди деген магъанада. Ахратда да хоншуну сорадыла, деб сёз барды. Бизден къысха хоншугъуз джокъду, бизни бла джулкъушмагъан къюнюнг боламыды? («Адамла», 116.)

Ахрат азабдан дуняа намыс къюлю. Син. Намыс ёлюм-

ден кючлю. Син. Джигитни джигит ёлтюрмейди, намыс ёлтюреди.

Ачаккуну артыкъ чойюн уругъа. Син. Артыкъ къулакъ къагъаргъа.— Ачакку деген бешикчи бир къатынны бешигине халкъгъа этгенинден артыкъ чой ургъанды. Анга «Ачаккуну артыкъ чойю» дейдиле. Халкъда джюрюген мардадан артыкъ этилген затха айтадыла.

Ачы къызыл терк онгар.— Кемсиз этген терк суууйду деген магъанада.

Ачыкъ джарагъа туз себгенча — ачыуну юсюне ачысын къошаргъа. Къыямыт, «шыйыхны» айтыб чыкъгъан сёзлери джюрек джарасына туз себгенлей ачыта, тегерек айланганын тохтатыб, кёзлери от джарыкъгъа арала, сын ташча, ёрге сюелди. («Къара кюбюр», 201.)

Ач къарным — тынч къулагъым.— Кесими артыкъ къыйнамай, тынч джашасам, болмаймыды деген магъанада.

Ач малынга аш сал.— Бегирек инджилгенге асламыракъ эс бёл. Ач малынга аш сал дегенлей, хар ферманы инджилгенине кёре болушлукъ эте турургъа керекли болады. (Кенгешюде айтылгъан сёзле.)

Ачуланыб ёрге тургъан заран алыб олтурур. Ант. Сабыр тюбю — сары алтын.— Мени къайры кетер мадарым барды? Мен мадарымы тауусханма. Ачуланыб ёрге тургъан уялыб олтурур дегенлей, тёзюм бошалды, сёз башла. («Аманат», 3, 310.)

Ачылгъан къол къуру джабылмаз. Син. Даучу къуру къалмаз. Ачылгъан аяз къуру джабылмаз дегенлей, шыбырдатыб къагъыт ачхаланы бюклемесе да, аякъларын къагъа кетсе, Тауджан биреуге урчукъ ийириб алгъан сом джарым... Мыртазны хурджунуна тюшеди. («Къара кюбюр», 210.)

Ашаса, ашамаса да, бёрюню ауузу къан — этсе, этмесе да, аман адамгъа ишекли болгъанлай турадыла. Аманлыкъчыны туталмагъаныгъызда, ашаса, ашамаса да, бёрюню ауузу къан деб, мангамы кюрейсиз. («Биринчи суймеклик», 2, 136.)

Ашайма да, джабыллыкъ тишле эзмейдиле. Ашамайма да, аман къарын тёзмейди.— Этмей къояргъа да болмагъан, этиб да эталмагъан амалсыз ишни юсюнден айтылады.

Ашамаздан тана (ёгюз) башны бошадым.— Къошакълаңа, бюсюреу излей, адамыча ашаса айтадыла. Сёзню арты болгъунчу, къозу этни ийисинден джийирген-

нген гебенбаш, ашамаздан тана башны кзурутду дегенлей, табакъны ариулаб, бир джанына тюрдю. («Къара кюбюр», 79.)

Ашда — бёрю, ише — ёлю. Эринчек, джаламиш.— Шо, Таулан, ол клубха андан башха адаммы кзуругъанды? Ашда — бёрю, ише — ёлю деб аны кибиклеге айта болурла. («Аманат», 3, 116.)

Ашагъаны ичине сыйырмагъан. Син. Тойгъанын сингиралмагъан.— Эсирик, услу, хаулеликден, тойгъанлыкъдан мардадан чыкыгъан адам.

Аш татлы болсун.— Ашай тургъанны (тургъанланы) алай айтыб алгышлайдыла.

Ашатмай, ичирмей хапар соргъаным ючюн, айыб этмегиз.— Къарачайда джюрюген адетге кёре, келген къонакыгъа не сусаб ичирмей неда ашатмай, хапар соргъан адет джокъду. Ол адетден джанласа, баш алыр ючюн айтылгъан сёзю. Джюйюсханла, ашагъан-ичген болмагъанлай, былай чакыргъаныма айыб этмегиз. Ол ише менден эсе, заман терсди. («Таулада таууш», 296.)

Аш берме да къаш бер къонакыгъа.— Келген къонакыгъа джарыкы ышарыб туберге керекди. Бизде къонакыгъа аш берме да, къаш бер, дейдиле. Сен аш да, къаш да бергенсе. Сени этген ашхылыгъынгы санга къайтармай ёлмем. («Аманат», 2, 15.)

Ашын да аша, башын да аша. (Тёредини лексиконларындан).— Берген улхусун да, кесин да джой.

Ашын, сууун джыяргъа — хар затын джыйыб, хазырларгъа. Бизни школ къачда огъуна ашын-сууун джыйыб, кышха хазыр болгъанды. (Окзуу китабдан.)

Аш къатында бет табмаз.— Аманкъарын адам, мухар. **Ашагъан кзутулду, джалагъан тутулду.**— Аманлыкы этген тутулуб, биреу да аны отуна джанса, айтадыла.

Ашюгюле джетерге (бишерге).— (Ашюгю мюрзёню атыды). Ала орурча болургъа деген магъанада. Ашюгюле джете эселе, биз алай юйсюз-кюнсюз болуб айланганлы, толу бир джыл болады. («Къара кюбюр», 61.)

Ашюгю лахорла.— Къатыш-къура деген магъанада. **Ашюгю тулукъча.** Син. Туз тулукъча.— Ауур деген магъанада.

Ашхы кечели болугъуз.— Къонакы кече кете башласа, алай айтыб кетеди. Мубарекле, ай чыгъаргъа кёб къалмагъанды, кете барайыкы, кзууанчыгъызгъа ке-

лейик, Хаджи-Осман, ашхы кечели кьалыгъыз! («Къа-
наматны джуртунда», 84.)

Ашагъанын бурнундан чыгъарыргъа.— Адамны сый-
лаб неда асыраб туруб, артында сёз бла, иш бла болса да,
инджитсе, джюрегин кыйнаса, айтадыла.

Аягъындан алыргъа. Вар. Теке текени аягъындан ал-
гъанча.— Онгун алыргъа, джууабсыз этерге. Ол къуд-
жур ауруу (саламелик) таулу кишини джашау тутуру-
гъун — малыны аягъындан алгъанды. («Баталлары»,
230.)

Аякъ алышын кёрюрге.— Болумун, кишилигин, джю-
рюшон. Юрениб, чыныгъыб бошагъынчы, мен сауалыр-
мы эдим суткада аллай бир сют? Сафиятны уа аякъ
алышы къалайды? («Гургумлу», 67.)

Аягъы айрымы боллукъду? — Не боллукъду, чабсын,
этсин. Джукъ да боллукъ тюлдю. Алай талпысанг, джаш-
ны бюгюн кетерин биле эдинг, эртде туруб, ариуласанг,
аягъынг айрымы боллукъ эди? («Хорланган аджал»,
11.)

Аягъынг аякъгъа, джаягъынг джаякъгъа джетмей —
къууаныб, кёлюнг кёлтюрюлюб. Кесине да ариу кибик
айтыб, юйюн да ызына бергендиле да, аягъы аякъгъа,
джаягъы джаякъгъа джетмей айланады. («Аманат»,
2, 216.)

Аягъы басханны кёзю танымай — ашыгъыб, юрсюр
этиб, джунчуб. Аягъым басханны кёзюм танымай, юйге
джыйылдым. (Х. О. «Джылла», 143.)

Аягъына баш уругъа — джалыныргъа, тилерге. Ал-
лай къартха да «сен ёлмегин» деб, аягъына баш уруб
турургъаamy керекбиз? («Джукъусуз кечеле», 82.)

Аякъ баса, кёз кыса.— Хыйла, алдау, аманлыкъ.
Джаттайгъа эслетмей, бир къауумлагъа кёз кыса, айт-
ды. («Джазыу айла».)

Аякълы болургъа. Вар. Дженгил аякълы болургъа.—
Алай а башха джаш, аякълы болуб, андан алгъа Раяны
тангогъа тутду. («Биринчи суймеклик», 1, 102.)

Аягъы джерге джерде — ала бараллыкъ, ала джетер
джерде. Эшта, ол болмаса, бизни аягъыбыз джетер джер-
де аллай мал болмаз. («Махти», 49.)

Аягъы джерге джетмей — терк огъуна, бир-бирине
джетдирмей. Чалынса, хар гектары бир бла джарым, эки
тонна бичен берликди. Хар тоннасы да кыш 70—80 сом-
дан аягъы джерге джетмей барлыкъды. (Газетден.)

Аягъы джер тутмай — чыдаялмай, тѣзалмай, дыгаласха кириб. Къанамат бу джангы зорлукъну эшитгенли, аягъы тутмай, мыллыгын эл таба атды. («Таулада тау-уш», 96.)

Аягъынгы джуургъаннга кѣре узат. — Тѣзмейме деб да бир кѣрчю. Аягъынгы джуургъанынга кѣре узатма-санг, юсюнг ачылыр да къалыр. («Аманат», 2, 81.)

Аякъ кѣлтюрюрге — кетерге, къораргъа. Къасхалта бла юч-тѣрт джаш, ийкъ болады, элден аякъ кѣлтюр-генли. («Баталлары», 251.)

Аягъы кир манга сюртеди, таягъы узун мени тюртеди. Вар. Таягъы узун мени тюртеди, аягъы кир манга сюртеди. — Хар ким мени онгсузгъа кѣредиле, джакъсыз-гъа санайдыла. Да къалай этейим, сау къаллыкъ, Ача-мат улу? Чыбыгъы узун мени тюртеди, аягъы кир манга сюртеди. («Баталлары», 193.)

Аягъы-къолу кымылдагъан. Тирилиги, саулугъу бол-гъан. Ант. Кюннге кѣлеккеге, джерге ауурлукъгъа джа-ратылгъан.

Аягъын къысха этген — керилирге, кымылдаргъа къоймагъан. Соймеген адам, сѣзню излеген адам табалаб сѣлеширча болумгъа тюшдю. Аны джакълагъанла-ны да аякълары къысха болду. (Газетден.)

Аягъын мараргъа — адамны чоласын мараргъа, абындырыргъа. Алий бла Мустафа, ишлерин къоюб, биз-ни аягъыбызны мараб айланадыла деб, мен ийнанам. («Ахматны джангылычлары», 12.)

Аякъ орунсуз этерге. Вар. Аякъ орунлу этмезге. — Тынчлыкъ бермезге, джарашыб джашаргъа къоймазгъа.

Аягъын ташха урлукъ тюлдю — ашыгъырыкъ, гуза-ба этерик тюлдю. Ауур адамды, быт-быт.

Аягъы таяргъа — абыныргъа, джангылыргъа, тер-сейирге. Не кюн аягъынг тайды, ол кюн огъуна саламы-нги алмай тебрерикле бардыла. («Аманат», 3, 278.)

Аягъы тийгинчи — таягъы — кеси келирден алгъа къайгъысы, хатасы чыгъады. Аягъы тийгинчи — таягъы деб, майна къачда Гум бойнунда талай хуторну къабын-дырдыла. («Баталлары», 233.)

Аякъ тирерге — 1. Бармазгъа, унамазгъа. 2. Мал, рысхы этерге. 3. Кетмезге, къарышыргъа. Шамайыл бол-маса, Къаншаубий джюйюсханнга бичен ташыгъан адам кѣрмедим. Эшта, къалгъанланы аякъ тирегенликлери болур. («Къара къюбюр», 247.)

Аягъы тутаргъа. Ант. Аягъы тутмазгъа. — Бегирге,

орналыргъа. Джууугъу, тенги да адамны аягъы тутхан кюн таный кёреме. («Аманат», 3, 278.)

Аягъы топал, башы токъал.— Тюрлю-тюрлю сылтаула чыгъара, мурукку этерге. Аягъым топал, башым токъал, босагъаны мийик, алашаны сакъау этиб турмасам, заманында ары атлаб, нени да орнун табдырыб къоярыкъ эдик. («Горда бычакъ», 233.)

Аякъ тюблеринде от джандырыгъа — эркинлик бермезге, бошламазгъа, хатерсиз кюреширге. Чирик адетлени къояргъа унамагъан, тюз иннет бла урунмагъан, халкъ рысхыгъа къол узатхан фитначыла бла хатерсиз кюреширге, аланы аякъ тюблеринде от джандырыгъа керекбиз. (Газетден.)

Аякъ тюбюнде чёб сынмай. Син. Къууанч тыбырлы болуб.— Алкъын приставны не айтырын билмегенлигине, Махара къызы эри башлагъан ишни толусу бла биширлигине ажымсызды, ол себебден болур аягъыны тюбюнде чёб сынмагъаны. («Емюрлюк», 81.)

Аягъым оу, башым шау — саулугъум къалмагъанды. Аягъым оу, башым шау болгъанды, сизни барыгъызны да бетигизге къараб, джетген къыйынлыгъымы айтыб, сиз бир оноу этермисиз деб, чакъыргъанма. («Къара кюбюр», 46.)

Аякъ узатыргъа — керилирге, ох дерге, тардан кенгге чыгъаргъа.

Аякъ урмазгъа — кёб турмазгъа, къыхса заманда кетиб къалыргъа. Хангерий бизни хоншубуз эди, алай болса да, къошда кёб аякъ урмай эди. («Джазыу айла».)

Аякъ узуну (атлаяллыкъ тюлсе) — чыртда къымылдар къарыуунг джокъду. Былайда суусуз аякъ узуну да атлаяллыкъ тюлсе. (Газетден.)

Аякъ юсюнде айланыргъа — олтурмазгъа, солумазгъа, хаман аякъ юсюнде айланыргъа. Аякъ юсюнде айлана арыгъан болурса? («Джукъусуз кечеле», 219.)

Аякъ юсюне минерге — 1. Ерелерге. 2— Уллу болургъа, ёсерге. 3. Ауруб сау болургъа. 4. Мал, рысхы джыргъа.

Багъасына келишейик ансы, къуйругъу хурджунадады. — Иш анда тюлдю, башхаладады, ол алай къыйын иш тюлдю. Багъасына келишейик ансы, — деб Ходжа айтханлай, — сен тынгыларгъа ауурсунма ансы, аны айтхан алай къыйын тюлдю. («Джазыу айла», 12.)

Багъасын табаргъа. Син. Багъасын чыгъарыргъа.— Эшта, ала Раяны сыйын кёре болурла, мени да аны ючюн багъамы чыгъарады деб, кёлюме келеди. («Биринчи сүй-меклик», 1, 102.)

Базар бетин ачаргъа — ариуларгъа, таза этерге. Темирджан, эки этегин бюрек башына къайырыб, дженглерин да ёрге этиб, кишиге джукъ айтмагъанлай, сауутланы джуууб, базар бетлерин ачды. («Горда бычакъ», 2.)

Базман къайсы джанына дженгсе, Маму да ары мине эди. Син. Кимни къазыгъы уллу эсе, аны джанлыма. Базман къайсы джанына дженгсе, Маму да ары джанына мине эди дегенлей, не джаны бла да ёшюн уруб, ару айтыр ючюн да, къарантха кёргюзтюр ючюн да къалмагъанма. («Кёмеуюл», 31.)

Базынмагъан тобукъ сюек сындырмаз.— Къарыууна базынмагъан ишни таукел этмейди.

Базманнга салыргъа — тенгleshдирирге, тенгleshдириб кёрюрге. Орундукъгъа олтуруб, кеси айтханны да, келин айтханны да базманнга салды. («Аманат», 3, 179.)

Байракъ этерге.— Ерге тутаргъа, артыкъ сый берирге деген магъанада.

Байтамал къаллыкъ (отларыкъ.) Син. Худжу къаллыкъ.— Иесиз, къарар адамсыз къаллыкъ. (Къаргъыш.)

Байдан бели ийилмеген — бек бай: уллу байлыгъы, мюлкю-рысхысы болгъан. Юлюшден къуру къалмайыкъ деб, барабыз. Бир джукъ узатырыкъ болур байдан бели ийилмеген киши. («Баталлары», 39.)

Байны малы джарлыгъа баш ауруу.— Хайыры, файдасы болмагъан зат бла кесин кыйнаргъа деген магъанада.

«Бай Машакъны сен болса да, сыфат мала».— Алгъын заманлада Къарачайда Машакъ деб бир кефсиз, сансыз, алай а бай киши болгъанды. Аны аты Къарачайдан тышына да джайылгъанды. Бир кюн джолда бара Машакъ бир черкесге тюбегенди. Танышхандыла. Бай Машакъ бир уллу, келбетли киши болур деб умут этиб туруб, бир гитче джапысыз кишичик болгъанын кёргенде, асыры сейир болгъандан: «Бай Машакъны сен болса да, оллахий, сыфат мала»,— дегенди черкес. Ол сёз андан джайылыб кетгенди.

Байлыгъыгъызы сау ашагъыз.— Къонакъ, сыйланса, къонакъбайгъа алай айтыб, алгъыш, бюсюреу этеди.

Байлыкъ ууахтыны тыймайды.— Хайырсыз аджир

алгъын кибик джылкъылань джыймайды. Байлыкъ да ууатхыны бир да тыймайды. (Фольклордан.)

Бал бла джау кибик джарашыб. Син. Къобуз бла харсча.— Ананг бла мен, бал бла джау кибик, джарашыб джашагъанбыз. («Хорланган аджал», 22.)

«Бал! Бал!» деген бла бал татыу этмейди аууз.— Затны иште (практикада) этерге керекди. Къуру сёзден не файда!

Бал тутхан бармагъын джалар. Син. Къолу джетгенни ауузу да джетеди.— Хар ким ишлеген иши бла файдаланады деген магъанада.

Балта кёлтюрюлсе, терек солуу алады.— Къыйынлыкъ аз заманнга тохтаса да, адам солуу алады. Джаугъа аз да тынчлыкъ, солуу берме. Балтаны кёлтюрсенг, терек солуу алып дегенлей, ол атлары шхууур артында айтыллыкъла кетгенли, бизге тин кириб айланады. («Аманат», 2, 27.)

Балта бла кесгенча.— Деменгили, кесгин айырыб. Тёре, джаным, иги сюд эт, балта бла кесгенча. (Фольклордан.)

Балтада, сабда да барды. Харс эки къолдан чыгъады.— Сиз да анга разы болугъуз. Балтада, сабда да барды терслик. Ариу, мен огъуна болуб къалайым терс. («Къанаманты джуртунда», 105.)

Балтасы суугъа кетгенинде, сабын да ызындан ата эди. Син. Башы кесилген чачы ючюн джыламайды.

Балтасы ташха тиерге. Вар. Чалкъысы ташха тиерге.— Къылыгъы, халиси келишмеген, чюйре келген затха тюберге, джолу болмазгъа, чырмау табылыргъа. «Закон», «Чакъырыу» деген сёзле сагъынылгъанлай, балтасы ташха тийгенча болуб, дыгаласдан тегерегине къарайды. («Къара кюбюр», 213.)

Балта узуну баралмайды.— Орнундан тебмейди, ары къымылдаялмайды. Не барама, барама, балта узуну баралмайма. Элбер джомакъ. (Тирмен.)

Бара баргъан заманда (дуньяда) — къачан болса да; эртде-кеч болса да. Ким биледи, бара баргъан дуньяда мадары болуб, бир табы тюшсе, кесими танытырма. («Къанатла», 82.)

Баргъан суугъа джалгъан суу. Син. Биреуге экеу деб.— Аллы тюбегеннге къошулуб барыргъа. Мюлк джерлери ючюн сауут тагъадыла. Баргъан суугъа джалгъан суу деб, талай тюключабыр а не затха кеслерин уруб айланадыла? («Юйге игилик», 106.)

Бармагъынгы аузуна салма — онгунгу, чолангы берме, ышанма. Не болуб кетсе да, къолай адам тюл эди: бир да бармагъынгы элтиб аузуна салма. («Таулада таууш», 81.)

Бармакъ басар джери къалмай — бютеулей, саулай, бир джугъу къалмай.

Бармагъын сууукъ суугъа да тийирлик тюлдю. Вар. Къолун сууукъ суугъа тийирлик тюлдю. — Ишни ауурун, къыйынын этдирлик тюлдю. Бармагъымы сууукъ суугъа тийирмей, талай джылны рахат джашарча бир мюлкюм барды. («Кюн таякъла», 133—134.)

Бармагъын тутуб да къояр — огъай деб да къояр, унамазгъа да болур.

Бардан-джокъ. Син. Аты бар да кеси джокъ. — Асыусуз адам, джукъгъа джарамагъан. А къыз, джаш адам алай къалай этеди? Керти алай эсе, бардан джокъ де да къойсанг а! («Джукъусуз кечеле», 204.)

Барыгъыз да аякъларын муслиман этигиз. — Ишни толу этмей, джарты этгенге айтадыла. Къарачайны муслиман диннге айландырыгъа келген афенди, чабыр бауларыны узун болгъанын кѳргенинде, беш кере абдез алгъанны ауурсунуб, кюнюне бир кере абдез алсагъыз болады аякъларыгъызгъа, — дегенди да кетгенди. Барыб муфтиге айтханды. — Джарты молла дин бузар дейди, джарты муслиман этиб келгенсе, — дегенди муфти. — Мен аякъларындан къалгъанларын муслиман этгенме, сиз барыгъыз да аякъларын муслиман этигиз, — дегенди ачыу болгъан афенди.

Бары да бермез сылтау — магъанасыз сылтаула, къаруусуз ргъашикле. Барын да айтдыргъан бермез сылтауду. («Дерт», 241.)

Барыб тохтагъан. Син. Эм ахыр халамайы. — Керти, эм ачыларындан, аламат, баш къылчыгъы. Сени акылынг бла, Аубекир-хаджи барыб тохтагъан большевик болуб къалгъан болурму? («Къанаматны джуртунда», 118.)

Бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма — кесинге джетмеген ишге кесинги урма, аралашма.

Басар ташын танымай. — Джунчугъандан (ашыкъгъандан, къоркъгъандан, эсирикликден) .. Мѳлек, ызына бара, басар ташын танымай эди. («Мѳлек», 52.)

Басылыр элни къулагъы — сангырау. Вар. Джау басар элни къулагъы — сангырау. — Джар басар элни къулагъы — сангырау. Басылыр элни къулагъы — сангырау

дегенлей, былай этиб нек турабыз, сау къаллыкъла!
(«Къара кюбюр».)

Бары да бир итни киридиле — бу игиди, бу аманды деб айырлыгъынг джокъду: бары да бирчадыла.

Батагъагъа ашырыгъа — ол джанына, ахратха, къабырлагъа. Син. Атасыны джанына. Прауленден мухур алыб келиб, къартны ары элтиб, гёзеннге джыяргъа боллукъдула, аны къой, батагъагъа ашырыб иерге да уялмазла. («Горда бычакъ», 1, 240.)

Баууру бла барыб этерге. Вар. Баууру бла барыргъа. Вар. Баууру бла этерге. — Сюркелиб барыб этерге; тёрт аякъланыб барыргъа. Мен джарарыкъ джер болса, бауурунг бла бар десенг да, огъай дерик тюлма («Къара кюбюр», 208.)

Бачхасына таш атаргъа — адамны терслигин тюз кёзюнден айтмай, сёз бла башхартыргъа.

Башын алдамазгъа — къадалыб ишлеб турургъа. Болду да, баш алдамай, иште джюрюйдю. («Хорланган аджал», 36.)

Башын алыргъа — кесини ариулугъун этерге, ычхыныргъа, джанларгъа. Огъай, оллахий, мен аладан башымы алыб къачыб айланама. («Таулу къызны джигитлиги», 128.)

Баш амалын кёрюрге — кесини къайгъысын этерге. Къоянны баласына юч кюн болса, «къулагъынг-къуйругъунг мени кибиб, бар, баш амалынгы кёр», — дейди къоян. (Фольклордан.)

Башынга акъ тюк чыгъаргъа. Вар. Башы агъарыргъа. — Бек ачыргъа, бушуу этерге. Тауланнга да соргъанма дегенимде, башын булгъаб, ичинден мурулдай берди. Аны ючюн башына акъ тюк чыкъгъан болур эди. («Аманат», 3, 267.)

Башын атаргъа. Син. Мыллыгын атаргъа. Шамсият башын эшикке атды. (Газетден.)

Баш аурутургъа — кесин къыйнаргъа, керексиз зат бла кесин инджитирге.

Баш аурууум алай ётюрюк болсун. — Болмагъан, ётюрюк зат. Огъай-огъай, экибизни да баш аурууубуз алай ётюрюк болсун. («Аманат», 3, 31.)

Башдан-аякъ — толусу бла, къалдырмай, аллындан артына дери, бары да. Былайдан къобхунчу, Дунаевскийни джырларын башдан-аякъ джырлаб бошарыкъ эди. («Мёлек», 23.)

Башы, аягъы бла (вариант). — Толусу бла, бютеуден.

Хапарны эшитген эдим, башы, аягъы бла уа билмей эдим. («Горда бычакъ», 2, 7.)

Башындан аягъына дери (вариант).— Сен да Советни аллын сакълаучуму болгъанса? — деб, къолун тутуб, башындан аягъына дери сынады. («Аманат», 3, 135.)

Башы бла атларгъа. Вар. Башы бла барыргъа.— Озуб кетерге, андан да ары атларгъа.

Башына бек адам. Вар. Баш тутхан адам.— Кесин унутмагъан, кесим деген адам. Санга ышаныб тургъан, ай, джарлы эгечим! Мен да окъугъанма, алай болса да кѳремисе башыма беклигими. («Ахматны джангылычлары», 7.)

Башыма бѳрк киймезме. Син. Мыйыкъларымы джюлютюрге. Ант. Башыма джаулукъ къысарма.— Тейри, мени джаным сау болуб, мен Байдыматны аланы къолларында къоймам, мен, башыма бѳрк киймей, бир эски хотаны къысарма. («Къара кюбюр», 46.)

Башы болгъан адам — акъыллы адам. Хар затха акъылы, хыйсабы джетген. Аны аллай башы болмаса, аллай кѳпюрню къалай салдыралыр эди. Ол аллай башы болгъан адам болмаса, аллай китабны да джазalmaz эди. (Фольклордан.)

Башына бош этерге. Вар. Башына эркин этерге. Вар. Азат этерге.— Экишер болуб, тюрмени эки мюйюшюнден чыгъыб, аллыбызгъа тюбеген джасауайланы тауушсуз уруб джыгъыб, тюрмени эшигин ачыб, Байдыматны башына алай бош этерикбиз.

Башын булгъаргъа — башын эки джанына силкерге, огъай деген магъананы берирге.

Баш бурмазгъа.— Огъай демейди, огъайы джокъду деген магъанада.

Башын дамыргъа къояргъа. Вар. Дамыргъа къалыргъа.— Бир пелахха къояды, бир бедешлик этеди. Къой, анам, аллайла сѳлешме, алайсыз да башыбыз дамыргъа къалгъанды. («Адамла», 116.)

Башын джабаргъа — джашырыргъа, букъдурургъа, кѳргюзмезге.— Бу джашчыкъ бла безий турабыз,— деб Тотуш аманлыкъны башын джабаргъа изледи. («Окъа бѳрк», 29.)

Башынгы джзыкъ этме — насыбынги кесме, кесинге заран салма.

Башын джарашдырыргъа. Син. Къабыргъасын берирге.— Кесинги разылыгъынг бла болмаса да, бу са-

бийчик ючюн тѣзюб, баш джарашдырыб джашаргъа керекди. («Хорланган аджал», 12.)

Башын дуниядан тас этерге (кеси кесин ѳлтюрюрге).— Мындан ары мен кимге керекме?! Башымы дуниядан тас этейим да кетейим. («Дерт», 278.)

...Башына джау болургъа.— Джашауну тутуругъу — малчылыкъ, малы уа башына — джау. («Эм таза кѳкню тюбюнде», 5.)

Башын джулургъа — башын пелакдан алыргъа, къутулургъа. Манга бѳрю тонну кийдириб а сынама, джангыз биринги башын джулургъа излерик тюлме. («Аманат», 3, 122.)

Башын джюкге салыргъа — борчну неда излемни тындыргъынчы, зор бла адамны тутаргъа, иймезге.

Баш джюрютюрге. Вар. Баш тутаргъа. Вар. Джанын джюрютюрге. Джашаргъа.— Мен къорасам, сизни къалай баш джюрютюрюгюзню бир кѳрюр эдим. («Горда бычакъ», 2, 123.)

Башын ѳрге кѳлтюрмезге — къыйнаргъа, ичджитирге, ийлыкъдырыргъа. Джасакъ бла, тазир бла, тюрлю-тюрлю тѳлеуле бла башыбызны ѳрге кѳлтюртмей эдиле. («Джукъусуз кечеле», 56.)

Башына иш этерге — юйдеги къуаргъа, эрге барыргъа. Сен башынга бир иш этмей къачаннга дери турлукъса? («Таулуну тангы», 255.)

Башы кѳбер — бек къыйналыр, алаймы онгсуна эди!? Бийнѳгер! Бир-эки таш келтир, былайгъа бегитейим да, эрикгинчи ата турурла, мен алагъа къаранчха болуб турмасам, башлары бек кѳбер. («Къара кюбюр», 297.)

Башы кѳкге джетгенча болургъа. Вар. Тѳппеси кѳкге джетерге. Син. Бир къарыш ѳсер эдим.— Сени сау болгъанынга мени да юлюшюм къошулгъанына башым кѳкге джетгенча къууанганма. («Къанатла», 120.)

Баш кѳлтюрмезге. Вар. Башын ѳрге кѳлтюрмезге.— Сабан иш джетиб турады. Халкъ баш кѳлтюрмей, джерге къадалгъан заманда сен неле эте айланаса? («Дерт», 271.)

Башха кѳрмезге — бек сюерге, ариу кѳрюрге. Джандар, мен Кертибийни кесими джашларымдан башха кѳрмейме. («Къанаматны джуртунда», 213.)

Баш кюн бла бош кюн сайын — къысха-къысха, терк-терк (заманда). Завод джангы болгъанлыкъгъа, кюн сайын бир тохтайды. (Газетден.)

Башы къайгъылы болургъа — джаны къайгъылы бо-

лургъа, не этерге билмей къалыргъа. Танкала, джау билмей тургъанлай, орамгъа дженгил кириб, уруб башладыла. Джан алыучу фашистле башлары къайгъылы болдула. («Ата джурт ючюн», 82.)

Баш къагъаргъа. Син. Теке къалкъыу этерге. Син. Эчкичи чирим этерге.— Къалкъыргъа, джукъларгъа. Мурат, сынгсый келиб, баш къагъыб тебреди. («Уллу Къарачайда», 9.)

Башында къазан къайнатыргъа — кёб сагъыш этдирирге, сагъышлы этерге. Совхоз тамадаланы къайгъылары къуру бизбизми? Тейри, аланы башлары бизден залим къайнайды. (Газетден.) Сафарны башында къазан къайнайды. («Дерт», 213.)

Башсыз къазан къайнамаз. Вар. Башсыз урчукъ айланмаз.— Баш иеси болмагъан тиширыуну иши къолайлы болмайды деген магъанада.

Башы къалгъан джерге. Син. Аллары айланган джары. Ары-бери.— Алагъа ачыуланыб, абадан таууш этиб, къанаты бла силкгенинде, бир къаууму джерге къуюлду, къалгъан бёлеги да башы къалгъан джерге учуб джанладыла. («Къара къюбур», 36.)

Башына къарыш джетмесин, тюбю бла джылан ётмесин.— Бек битсинле сабанла, битим уллу болсун, деген магъанада. Бек битсинле сабанла, джашамасынла аманла. Башларына къарыш джетмесин, тюблеринден джылан ётмесин. (Алгъыш.)

Башын къашыргъа да бошамайды — бош заманы джокъду. Хаман ишлеб турады. Ишни ауурлугъундан башымы къашыргъа да бошамагъанча, джашла къорешген машинаны тегерегине айланама. («Хорланган аджал», 91.)

Башын къаядан атаргъа. Син. Башын суугъа атаргъа.— Арт мадарын, башха кечинмегин бошагъан. Джылыны ичинде эки баласы бла эринден айырылыб, джангыз къызыны къолундан тутуб къалгъанында, Шамсият башын къаядан атарча болду. (Газетден.)

Башымы къырдышын къобарама — бек ачийма, къыйналама, дыгалас этеме.

Башы къысаргъа — башы асыры къаты ауругъандан сандракъ этерге. Башы къысханында, ауузунда къалгъан джангыз «Зухра» эди. («Огъурлу», 154.)

Башына минерге — онгун алыргъа, хорларгъа, бийлик этерге. Была мени башыма минерге тебрегендиле. («Окъа бёрк», 26.)

Башына миндирирге — асыры бек бошларгъа, кёб эркинлик берирге.

Башы отда кюйсюн, отха салам ат! (Табу).— Алгъын заманлада кюш-мал болгъан джерде «бёрю» деселе, чарлаб, алай айтыргъа болмайды, башы отда былай кюйсюн! Ары отха салам ат! — дегендиле. Бир да кюрусуса да «джанлы», «атайтмаз», — де дегендиле.

Башын отха салыргъа — азаб берирге, кыйынлыкъ джетдирирге.

Башы сауду.— Керти айтама, аны айтхан адам сауду деб, айтханын тутхучлу этер ючюн айтылады. Алты кюн озгъандан сора, ма башы сауду, кеси былайдады, бир югюл письмо келди. («Адамлыкъ».)

Башын силкерге — «хо, тюз айтаса» деген магъанада башын кымылдатуу. Чырпа бёркню иеси, сюдюле Тогъзакъны айтханына биягъынлай разы болуб, башларын силкгенлерине къараб турду. («Къара кюбюр», 226.)

Башы сисирге.— Кёб ойлагъандан, сагъыш этгенден, башы къатышыргъа, ауургъа.

Башын суугъа атаргъа. Син. Башын къаядан атаргъа.— Джашар мадарын тауусуб, къаядан секирирге. Мен башымы суугъа атыб кетмей эсем, этер къарыу табмайма. («Адамла», 122.)

Башын суугъа атарыкъ этерге. Син. Джанындан тойдуургъа.— Джашау бермезге, бездирирге, къандырыргъа, эрикдирирге.

Башында сууу болса.— Акъылы, эси болса деген магъанада. Хо, Мишаны башында сууу болса, ангыларыкъ эди, ызыбызгъа къайтайыкъ деб, джалынмаса, мен да мен тюлме. («Биринчи суймеклик», 69.)

Башыма сыйындыралмайма — ангыламайма, акъылым джетмейди. Адам ушатмазлыкъ зат, киши къабыл этмезча.

Башын сыларгъа — ариу айтыргъа, эркелетирге. Тюз адамлагъа, совет аскерчилеге кыйынлыкъ джетдирген эсенг, ол заманда сени башынгы сыламазла. («Дерт», 304.)

Башына табмазын аягъына табса.— Не джаны бла да кесинден маджалгъа, онглугъа джалгъашханлай да, онгсунмай чачылсала, айтадыла.

Башына таб кёрюрге — табха, хайырлыгъа санаргъа. Элчиле элде джазыкъсыныб тура эселе, суйген джерлерине кетсинле; башларына таб кёре эселе, турадыла. («Аманат», 312.)

Башына таякъ болургъа.— Кесинг этген кесинге джетер, азабынгы чегерсе деген магъанада.

Башында тирмен айландырыгъа. Син. Башында къазан къайнатыргъа.— Азаб чегерге, къыйналыб джашаргъа. Хар кюн сайын былай этиб тура эсегиз а, башыгъызда тирмен айланады. («Джашлыкъны джолунда», 130.)

Баш тутаргъа.— 1. Кечинмек этерге. 2. Бай джашаргъа. Джаш заманымда, оу-шау эте, къалай болду эсе да башымы тутаргъа кюрешдим. («Къара кюбюр», 37.)

Башы, тюбю бла (берирге) — алайна, хакъсыз, бошнакъгъа. Оллахий, Кертибий, бир артыма-аллыма къарамай, башы, тюбю бла берир эдим. («Джазыу айла».)

Башлы-тюбю болургъа.— Джэгъалашыргъа, буушургъа, сермеширге, кёзюу хорлай. Кюн сайын Ханымсат бла башлы-тюбю бола, хапарлары тышына чыгъа, эли къандырдыла. («Адамла», 138.)

Башы тюбюне айланыргъа.— Тюрленирге, башха тюрю болургъа, терсине айланыргъа. Ах, бир кесек заманчыкъны ичинде джашауу башы тюбюне айланыб къалды. («Сыналгъан джылла», 57.)

Башсыз-тюбсюз этерге.— Тюзюн айтмай, ары-бери бурдуруу. Тауджанны къалай да болсун бир уллу пелахы барды. Сорсанг, башсыз-тюбсюз этиб къойгъан болмаса, ёлсе да, тюзюн айтырыкъ тюлдю. («Аманат», 128.)

Башы (мы, нгы) -ны тююу чакълы — кёб, сыйыннгысыз, сансыз-санаусуз. Нанашны иши бусагъатда башыны тюгюнден эсе кёбдю. («Чолпан», 324.)

Башын уллу кёрюрге. Син. Кесин ким эсе да бирге санаргъа. Ант. Башын уллу кёрмезге.— Кесин кишиге тенг этмезге, кесин къалгъанладан баш кёрюрге. Эгечим, биз башыбызны бир адамдан да уллу кёрмейбиз. («Дерт», 177.)

Башынга ур.— Тенгим, мени телигеми санайса, кимге керекди сени эски папканг?! (Газетден.)

Башыбызгъамы урабыз? — Керек тюлдю деген магъанада. Кесине джюкге колхоз аны башынамы урады. («Джукъусуз кечеле», 183.)

...Башыбызгъа уругъа таш да табмайбыз —...джетмей ишибиз тынмайды. Сизге джетмей, башыбызгъа уругъа таш да табмайбыз. («Уллу Къарачайда», 9.)

Баш уругъа — джалыныргъа, джалбарыргъа, ти-

лерге. Сюд ишибизни кѳурутханымда, баш ура, Кѳаншаубийге нек бара эдигиз? («Кѳара кѳюбюр», 279.)

Башымы хункерге санар эдим — башыма уллу сыйгѳа санар эдим. (Эртдеден кѳалгѳан сѳз.) Хункер — бир кѳралдан бир кѳралгѳа келген келечи.

Башы чагѳылыргѳа — башы кѳатышыргѳа. А джаш, ийнанамыса, башы чагѳылгѳан эди. Сер адамча, аллыгѳын-саллыгѳын билмей башлагѳан эди. («Адамла», 126.)

Башынга чыгырмы керекди.— Андан сора не керекди? Ол да боллукѳду деген магѳанада. Зайнебни кѳатында турургѳа табсанг, башынга чыгырмы керекди? Кѳартны кереклисине кѳарарса. («Емюрлюк», 167.)

Башын энишге тутаргѳа — ийлыгыргѳа, уялыргѳа. Ант. Башын ёрге тутаргѳа. Сизни таба кѳараргѳа ийлыкѳгѳанлай, башымы энишге тутуб, Кѳаншаубийни кѳабакѳ эшигине тирелгинчи бардым. («Кѳара кѳюбюр», 240.)

Башын энишге тутдурмазгѳа. Ант. Башын ёрге тутдурмазгѳа.— Ийлыкѳдырмазгѳа, уялтмазгѳа. Атасы болмагѳанлыкѳгѳа, мен аны башын энишге тутдурлукѳ тюлме. («Аманат», 3, 16.)

Башха этмей...— Тейри, башха (ёзге) зат этмей, эки аягѳынгы бузда бардырыла. (Газетден.)

Башланмагѳан ишни юсюнде джылан джатар.— Хар ишни башланнганы кѳыйынды деген магѳанада. Бизде эндиге дери кѳатыннга, кѳызгѳа да, кѳартха, джашха да саламлашыу бирча болмагѳанды. Энди уа «салам» деб кѳоядыла, алай а башланмагѳан иште джылан джатар дегенлей, таукел этиб, башлаб кѳоялмайдыла. (Газетден.)

Бегеуолча сюелиб — ёрге-ёрге туруб. Сафар, Зухраны аты сагѳынылгѳанлай, бегеуолча, сюелген джеринде сир кѳатыб кѳалды. («Джашлыкѳны джолунда», 30.)

Бек аз да.— Амма биягѳы Тамараны джырлатмай, бек аз да иер,— деб Расул накѳырда этди. («Окѳа бѳрк», 15.)

Бек аман тюш да кѳюр. Син. Башы кѳбер.— Бек кѳыйналыр. Джюз адамны орнуна бир машина ишлесе, бек аман тюш да кѳюрсе. («Джукѳусуз кечеле», 221.)

Бек анасы джыламаз.— Ишни деменгили этген адам ардан джыламайды. Хасан, кѳайгѳылы заманда эслеб джюрю, бек анасы джыламаз дейдиле. Билмеген адамнг бла эслеб сѳлеш. («Аманат», 1, 112.)

Бекѳол адам — кѳызгѳанч, малкѳз, кѳолуна тюш генни ычхындырмагѳан. Кѳызгѳанчлыгѳы да аныча

болургъа адамны къолундан келмезча, аллай беккъол адамды. («Къара къобюр», 16.)

Белин къаты тартаргъа.— Кеси кесин къолгъа алыргъа.

Белин тюзетмей — солумай, тохтамай, тынчаймай. Мен анда кечени арасына дери белими тюзетир мадар табмай, мында да сени тегерегинге айлансам, аз къууанмаз эдинг («Хорланнган аджал», 37.)

Бериден эсе ары.— Ауругъанны юсюнден. Адам умут этер джокъду деген магъанада. Кесини да бериден эсе, ары дженге баргъан хапарын айтадыла. («Горда бычакъ», 2, 152.)

Берекет берсин. Син. Бай болугъуз.— Аубекир, бек акъыл сёзле айтдынг, сау бол, берекет берсин. («Къанаматны джуртунда», 151.)

Бермеген къол алмаз.— Берген алгъан этеди. Берген сен да берирсе деб береди. (Н. С.) Бермеген къол алмаз, дейди. Сол къолум бла ары берсем, онг къолум бла артыгъы бла аллыкъма. («Джангыны джарыгъы», 20.)

Бети аман. Вар. Аманбет.— Бетинден къаны къачхан, акъбет. Бёркю аманны — бети аман. (Нарт сёз.) Аурукъсуна болурмуса,— бетинг аманды,— деб анасы къыйналгъанын билдирди. («Джукъусуз кечеле», 150.)

Бети акъ учхунча болуб — бети кетиб, агъарыб. Къоркъгъандан бети акъ учхун болуб тилегенинде Фатима, ызына къарай, джумушчу бла бирге чыгъыб кетди. («Чолпан», 41.)

Бетин ачаргъа. Вар. Уятын ачаргъа.— Бош джангыласа, былайда сени сакълаучу калкайларынг болурла.— Хариб, алаймы келюнге келе эди? Бетими ачдырмаймы къоярыкъ эдинг. («Аманат», 3, 178.)

Бетден бетге — джууукъ, арада киши болмай. Батыр Татаркъан алтынлыгъа бетден бетге базады: (КъХДж, 69.)

Бет бетге къараса, бет джерге къарар.— Адам адамны бетине къараса, уялгъан этеди. Бет бетге къараса, бет джерге къарар деб, кёб джумушунгу этдим, сен билалмазча кёрюнесе, мындан кёб сени къошунгда сюелиб, джарлылыгъымы оздурмайым. («Горда бычакъ», 1, 180.)

Бети бла ойнаргъа. Син. Адамны сыйын сындырыргъа.— Адамны хыликке, селеке этерге. Бу джол мени бетим бла ойнагъанына да къарамай, энтда сюеме. («Биринчи суймеклик», 1, 60.)

Бет джарыкълы. Вар. Джарыкъ бетден.— Ол бизни

да, кесин да бет жарыккылы этерине ышанабыз. («Джукъусуз кечеле», 157.)

Бети жарыргъа. Син. Кёлю кёлтюрюлюрге.— Къууаныргъа, ышарыргъа. Къоркъма, хатанг джокъду. Къанынгы тебиюу орнуна келгенди. Ма ачылыб бараса,— дегенинде, барыны да бетлери жарыды. («Аманат», 3, 187.)

Бети джетерге. Ант. Бети джетмезге.— Ол талпыб, игиликни къолу бла этерге чабыб айланады, сора огъай дерге бетинг къалай джетер!? («Горда бычакъ», 2, 146.)

Бети джетмезге — уялыргъа. Не энчи сёзюмю да айта эдим, аны оноуун терсге санаб, ол джол аузуна ургъанча этгенме да, энди болумну айтыргъа бетим джетмейди. («Биринчи суймеклик», 1, 58.)

Бети джибирге — уялыргъа, тартыныргъа.

Бет джояргъа. Син. Аты аманнга чыгъаргъа.— Кетмеймисе? Кеталлыкъ да тюлсе, мени бетими сеничала джоя келгендиле. Атлачы бир! («Кёмеуол», 61.)

Бети кетерге.— Бетинден къаны къачаргъа, бети агъарыргъа (къоркъуб, къарыууна джетиб, аманнга кетиб).

Бетине къазан къара джагъаргъа.— Аманлыкъчыланы, зийна джюрюгенлени бетлерине къазан къара джакъгъан адет болгъанды. Ийлыкъдырыргъа, уялтыргъа деген магъанада. Бюгюн гитче, уллу да джыйылыб, аманлыкъчыланы тутуб келиб, бетлерине къазан къара джагъыб, оночуланы къолларына берирге керекди. («Къара къюбюр», 284.)

Бетими къалай кёргюзюрюкме.— Уялмай, тартынмай, намыс этмей, къоркъмай деген магъанада. Прустопха бетими къалай кёргюзюрюкме, кесмегенлей союб къойдугъуз да. («Къара къюбюр», 274.)

Бети къара болгъа эди — антсыз болгъа эди, аллахны алдагъандыла. Бетлери къара болгъа эди аланы киши озмаса. («Къарчаны юйдегиси», 79.)

Бети-къуту келиб. Вар. Бети кетиб.— Не болгъанды, Айшат, жарлы, бетинг-къутунг нек кетгенди? Ауругъанынгмы барды?! («Кюн таякъла», 111.)

Бетине сыйындырыргъа.— Адеб, намыс мардадан чыкъгъан зат. Адамны бетине сыйынмазлыкъ ишни этгенме. (Газетден.)

Бетлик табаргъа — сый, махтау табаргъа. Бетлик табарынг ол болсун — ызынга къачханынг! (Фольклордан.)

Бет табдырыгъа. Вар. Атын айтдырыгъа, махтаргъа. Вар. Бетин чыгъарыгъа.

Бетине талашыргъа. Вар. Бетлик табаргъа кюрешген, бетсинген, подхалим.— Ол а, бетине талашхан адам, къагъыб алгъанды да ургъанды тюрге. («Емюрлюк», 132.)

Бетибизни тулукъгъа сугъарыкъды. Вар. Башыбызны тулукъгъа сугъарыкъды. Син. Эки этегин башына къабларгъа.— Ийлыкъдырлыкъды, уялтырыкъды. Муссаны фермасы бетибизни тулукъгъа сугъарыкъды. («Аманат», 3, 287.)

Бетине тюкюрюрге.— Джийргениуню, эрши кёрюню барыб тохтагъан дараджасы. Мен алагъа ол артыкълыкъны тёзюб кьойсам, мени бетиме тюу деб тюкюр. («Горда бычакъ», 2, 270.)

Бетин чыгъарыгъа. Син. Атын айтдырыгъа. Эки къарнашынгы аскер башчыгъа иймесенг болмайды. Сиз болмай Къабартыны бети бир да чыкъмайды. (КъПА, 38.)

Бет ючюн. Вар. Намыс ючюн, бет ючюн. Ит гяурла чабхан эдиле не тишлик ючюн, бет ючюн. Биз а кырылабыз, ёлебиз Къарачайны намысы ючюн, бети ючюн. (КъХДж.)

Бедишлик болургъа. Син. Сёзге къалыргъа.— Уятха къалыргъа, сыйы сынаргъа. Темирджанча, къабыргъа-сындан жарыкъ ура турмайды. Анга бериб, бедишлик да къалай болайыкъ. («Горда бычакъ», 2, 133.)

Бет этерге — уялыргъа, намыс этерге. Къызчыкъгъа ат-бет чыгъарыгъа ялыкъ тюлдю. («Горда бычакъ», 2, 245.)

Беш бармагъын билгенча — ишексиз, ажымсыз билирге. Хар къара сууун, хар джаяу джолун, хар къадау ташын, хар дорбунун беш бармагъын билгенча билиб тургъан, багъалы джерлеге къарачайлыла: «Сау къалыгъыз!» — деб озадыла. («Уллу Къарачайда», 116.)

Беш бармакъ да тенг тюлдюле.— Адамла да тенг, бирча тюлдюле деген магъанада. Разиятчыкъ, къолунгда беш бармакъ да тенг болмагъанча, адамла да бирча тюлдюле. («Огъурлу», 158.)

Беш бармагъын аузуна тыгъыб. Син. Эки къолун аузуна тыгъыб.— Барыб тохтагъан джут, ачкёз адам. Марданы, ёлчени билмеген.

Бешли ууаныкны мойюзюн буруб алырча (сууукъну юсюнден).— Къаты, кючлю сууукъла. Мен чиллеча узун

болсам, бешли ууаныкны мюйюзюн буруб алыр эдим,— дегенди Балдраджюз. (Фольклордан.)

Беш башлы эмеген — эм кючлю, эм залим эмеген. Джау, душман.

Бечу этерге. Вар. Кюш этерге. Буксирге алыргъа.— Тикден ёгюзле чыгъаралмасала, бугъаны сюрюб барыб, тебен джанына джегебиз, эки ёгюзню да огъары джанындан бечу этебиз. («Эм кёк кюнню тубюнде», 38.)

Бёдене бёрюню ауузундан ычхыннганча.— Таб тукум, дженгил огъуна деген магъанада. Кюлума тюшгенди, ычхыннгандан аллах сакъласын. Ай, бир кёб термилгенме, бёдене бёрюню ауузундан кутулгъанча болса, джюрегим джарыллыкъды. («Хорланнган аджал», 116.)

Бёдене суугъа кирмей эди, чабакъ суудан чыкъмай эди: экиси да шохайла эдиле. Син. Аты джууукъ, кеси сууукъ.— Кеслери джууукъ, тенг болгъанлыкъгъа, барыб, келиб, джууукълукъ джюрютмегенге айтадыла.

Бёрю азыгъы болургъа. См. Азыгъы болургъа.— Бёрю ашаб кетмесин деген магъанада. Ол бугъа башха малгъа кюшулуб кетмесин. Бузуоланы тюзде кююб, бёрю азыгъы болмасын. («Кюндюзгю кюн», 153.)

Бёрю атар — бёркюнден. Толу варианты: Бёрю атар джигитни бёркюнден танырса. Син. Адам боллукъ — сабийликден.— Адамлыкъ, джигитлик тыш къарамындан да белгилиди. Ай, аферим санга, ай, машалла, джигит джаш, бёрю атар бёркюнден деб, арлакъда олтургъан кишилени бири Айдемирни махтады. («Баталлары», 56.)

Бёрю аууз байларгъа.— Мал тюзде къалса, аны бёрю ашамаз ючюн, «Бёрю аууз байлагъандыла». Хоншу кюшха барыб, Къалмукъну къатыны Сарычачха бёрю аууз байлатыб къайтды. («Къанаматны джуртунда», 17.)

Бёрю крестеннге тюшгенча.— Бёрю ары кириб, ызына чыгъалмазча, чыбыкъладан тар чалман ишлейдиле. Чалманны бир джаны бек болады. Анга «крестеннге тюшген бёрюча» дейдиле.

Бёрюча къабыб, къушча джутаргъа.— Дженгил аша. терк бол деген магъананы береди. Алан, юй бирге заманда узала турма, мында бёрюча сермеб, къушча джутмасанг боллукъ тюлдю. («Аманат», 1, 27.)

Бёрю къартлыгъында джубранчы болур.— Адам къарт болса, ууакъ-тюек затла бла тюрт-мюрт этерге ёч болады. Бёрю къартлыгъында джубранчы болур деб, эй,

Азамат улу Ахмат, къайда, хариб, партиялыгынг? («Ахматны джангылычлары», 44.)

Бёрюге къойну аманат этгенча.— Къолу чипи адамны мал-рысхы джорюген джерге къуллукъгъа салсала, айтадыла алай.

Бёрю къойланы кыргъанча.— Тутушда джашланы аякъ алдырмай джыкыгъан джашха айтадыла алай. Бир-эки джерде да тутуш болгъанында, джашланы, къойланы кыргъанча, кырыб кетгенди Къанамат. («Къара кюбюр», 28.)

Бёрюден къоркъгъан отуннга бармаз.— Къоркъгъан ишинги этме деген магъанада. Син. Чыпчыкъладан къоркъгъан тары атмайды. Вар. Бёрюден къоркъгъан четте бармаз.

Бёрю мен къоркъгъан джерден чабады. Вар. Джанлы мен къоркъгъан джерден чабады.— Джау адамны учхара, чола джерин марайды.

Бёрю терини кёргюзюб, бузоу алдыргъанча. Син. Къарантха кёргюзюрге.— Къоркъутургъа, алдаргъа.

Бёрю тонун киерге — ачыуланыргъа, теберге. Син. Къаны бузулургъа. Манга бёрю тонуму кийдириб а сынама, джангыз биринги башын джулургъа излериб тюлме. («Аманат», 3, 122.)

Бизни арбазгъа да тиер бир кюн. Син. Бизни орамда да болур байрам.— Къайдан болса да бизни арбазгъа да бир кюн тиер. («Къара кюбюр», 291.)

Бизден да игилик бла къайтсын.— Биреу этген болушлукъгъа, игиликге алай айтыб бюсюреу этедиле. Сау къалгъын, сен болмасанг, кимибизге джалынайыкъ. Бизден да игилик бла къайтсын. Сау болугъуз! («Емюрлюк».)

Биз — къой, сиз — кыпты. Син. Сен — кыпты, мен — къой.— Мадарын тауусуб, бой салыб, тилекчи болуб келсе, айтады.

Биз сорлукъла.— Джууукъ, тенг деген магъанада. Къалайды, Аппа, саулугъунг? Биз сорлукъла иги тынч эселе?

Бийсиз чибинлеча. Син. Ит иесин танымай.— Башчылары болмай, хар ким ичи суйгенча эте айланыргъа, бегиген джорукъ-джол болмай деген магъанада.

Билек болургъа — бир-бирине дагъан, джакъ болургъа, болушургъа. Мен санга, анангы орнун тутарыкъса деб, айталмайма, алай а адамла бир-бирине билекдиле. («Адамла», 182.)

Биялмуқъгъа чѣб тюшюрмей — ариу, кирсиз, таза тутаргъа, джыяргъа. Халкъгъа айланыб нарт сѣзлени джыйгъан, джазгъан заманда эслеб, биялмуқъгъа чѣб тюшюрмей джыяргъа керекди. (Газетден.)

Бир аягъы кѣрде. Толу вар. Бир аягъы кѣрде, бир аягъы — тѣрде. Вар. Тѣрюмден — кѣрюм джууукъ. — Къыямыт тыш къарамына кѣре, бир аягъы къабырда тургъанлай, аны джюрюгени, къатылыгъы чыртда тюрленмегенди. («Таулада таууш», 308.)

Бир аягъын алгъынчы, бир аягъын ит ала. — Ауур къымылдагъан адам. Син. Быт-быт эте. Сен бир аягъын-гы алгъынчы, экинчинги ит алыр. («Горда бычакъ», 2, 27.)

Бир аягъынг анда болса, бир аягъынг мында болсун. — Ары джетгенинг бла бери джетгенинг тенг болсун.

Бир абынган минг сюрюнюр. Син. Чѣбден тайгъан — кѣбден таяр. Син. Бирден тайгъан — мингден къалыр. Бир абынган минг сюрюнюр деб, нек къачыб айланаса? Кесинг кесинги кѣлеккенгден юргенча. («Баталлары», 285.)

Бир ауукъгъа дери — бир заманлагъа дери. Алексейни сора эсенг а, Пѣлкдеди. Бир ауукъгъа дери турлукъса былайда... бир оноу этерле. («Емюрлюк», 194.)

Бир аллах — тиширыу ант. Керти айтама дегенлиги. Бир аллах, къесек да, келмез эдинг, бу джамчы кибик бла къорешибиз дедик да, шхууур этер адам джокъду. («Уллу Къарачайда», 36.)

Бир аманлыкъдан артына турмагъан. — Не пелакны да этерик. Кесин бек сойген адам а, кесин инджитмез ючюн, не аманлыкъдан да артына турлукъ тюлдю. («Кюн таякъла», 46.)

Бир атны кючю бла минг ат суу ичер. — Бир адамны кючю бла кѣб адам кюн кѣрюрге боллукъду деген магъанада.

Бир атыбыз экими боллукъду — атыбыз аманнга чыкъгъанды да чыкъгъанды деген магъанада.

Бир аууз сѣз — азчыкъ, кесек затчыкъ. Айыб этме заманынгы алгъаным ючюн, бир аууз сѣз айтырыкъма, ма заявлениеге бир къара. («Толкъунла», 228.)

Бир аууздан — барысы разы болуб, барысы бирча. Бу тѣгерекде уа джокъ эди. Аны бары да бир аууздан айтдыла. («Биринчи соймеклик», 2, 127.)

Бир-бирине болургъа. Син. Бир-бири бла дауур-сойюр болургъа. Умар бла Шерифат бир-бирине болдула. («Гылджадан».)

Бир-биринден ариу.— Барысы бирча ариула. Ортасында бир ариу юй кёрюрсө, ичинде да бир-биринден ариу джыйырма къыз. («Эртде-эртде», 131.)

Бир-бирине артмакъ болургъа. Вар. Бир-бирине базман болургъа.— Бир-бирине тенг, дженгнген джаны болмай деген магъанада.

Бир-биринги байлаб ашарсыз (хантны юсюнден) — асыры татлыдан. Син. Тилигизден юзмесиз. Къысыр саулукъ сютден этилген айранны бир-биринги байлаб ич. (Нарт сёз.)

Бир да бир — бек алапат, бёк иги, бек кючлю. Атам къатыш Ташчыдан Семён деб бир да бир иги адам келгенди. («Къара кюбюр», 153.)

Бир да къуруса да.— Бир да къуруса да бу ичгини бир къойса деб, сёлешиб кёрген эдим. («Аманат», 3, 277.)

Бир дунябыз экими боллукъду?! — Дуняда эки кере джашарыкъ тюлбюз.

Бир дунягъа джетген эдим — бек кыйналгъан, ачыгъан да этдим. Ах, джашчыкъ, ол. Джамал тутулду дегенлей, биз бир дунягъа джегтен эдик. («Джылда бла таула», 433.)

Бир джанына этерге — экили бола турмай, ишни бир джанына этерге, кесерге керекди деген магъанада.

Бир джанына болургъа.— Иш, болум бир джанына белгили болуб бошагъынчы. Мен бир джанына болгъунчу, тилейме, къарнашыны малын, мюлкюн чачмасын. («Баталлары», 18.)

Бир джангылгъанны аллах да кечеди.— Сени огъесе, Чора! Эркиши тюлмюсе, къанау болма! Бир джангылгъанны аллах да кечеди дейдиле. («Кюндюзю кюн», 126.)

Бир джукъ къоймагъанды. Син. Терисин союз къаблагъаннга ушайды. Син. Бурнундан тюшгенди.— Бек ушайды, шашмай кесиди. Алма терегинден кери кетмез дегенлей, кызы анасындан бир джукъ къоймагъанды. («Аманат», 2, 70.)

Бир джылгъа къоян тери да чыдайды. Ант. Адам дегенинг итни терисиди.— Адам тутхан ишинде бир кесек чыдамлы, тёзюмлю болургъа керекди деген магъанада.

Бирибиз ёлген джерде бирибиз да ёлюрге — бурунгу къарачайлыланы ант этгенлеринден. Бирибиз ёлген джерде бирибиз да ёлюрге. Бир-бирибизни кююб къачмазгъа.

Бир иги шагъат керекди.— Бу адам ийнанырча тут хучлу зат тюлдо деген магъанада.

Бир ичегиден юзюлген — эт джууукъ, къарнаш, эгеч. Қъайгъырмаз, биз барыбыз да бир ичегиден (джаратылгъанбыз) юзюлгенбиз. Джерни башында тюзюк тас болмайды. («Уллу Қъарачайда», 221.)

Бир кишиден туугъанча — бир-бирине ушаш, бирча. Ол байланы биринден бирине кечюб сынаса да, бир кишиден туугъанча, бирча джегиучюле болгъандыла. (Б. Д. «Сайламала», 4.)

Бирин кёрсенг, бирин унутурса.— Бир-биринден ариу айбат деген магъанада.

...Бир кюн келген эди.— Тюрлю-тюрлю сезимлени сынаргъа деген магъанада. Тюнене кече манга бир кюн келген эди, джауума да келмесин аллай кюн. («Толкъунла», 224.)

Бир кюн ашагъанын экинчи кюн ашамай. Бир кюн кийгенин экинчи кюн киймей.— Аламат джашаргъа, зауукъ джашау къураргъа.

Бир кюню сау, бир кюню шау — бир кюн ауруй, бир кюн сау бола.

Бир кюн юйюнге джатар, экинчи кюн сени сатар — бир кюн къонакъ болуб келир, экинчи кюн тюбюнгю берир.

Бир кюню айча, бир кюню джылча.— Ашыкъсанг, заман акъыртын баргъанча кёрюнеди деген магъанада.

Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме.— Адам джетген кюн кёлсюз болмазгъа керекди. Ёмюрлюкге киши да джашамайды. Қъоркъуб бет джоймазгъа керекди деген магъанада.

Бир кюню — джай, бир кюню — къыш.— Услу адам, татыусуз адам.

Бир кюн — толу бутха, экинчи кюн — къуру джуртха.— Хыйсаб, эсеб этиб юй тутмагъан. Бир кюн табханын къабыб, экинчи кюн ач къалгъан.

Бир кюнлюк болургъа — бир кюнню ичинде къырылыргъа, ёлюрге.

Бир къарыш ёсерге — бек къууаныргъа, къууанч тыбырлы болургъа.

Биреу къатын келтирир, биреу атын ёлтюрюр — биреуге таб болса да, башхагъа заран джетеди деген магъанада.

Биреуно бёркюн алсанг, бёркюнге сакъ бол.— Биреуге аманлыкъ этсенг, кесинге сакъ бол деген магъанада.

Биреу эте билмеди да ёре этди, кълалгъан халкъ турду да аны тёре этди.— Биреу бёрк эте билмеди да ёре этди, кълалгъан халкъ аны кёрдю да тёре этди дегенлей, хар ким бир-бирине къларай, аны эниклей, мода адет чыгъады да кетеди. (Газетден.)

Биреуню кълонуа къларатмазгъа — кеси асыраргъа, биреуге бермезге. Бийнёгерлары ёлюб, артлары болса да, энди мен аны биреуню кълонуа къларатмам. («Таулада таууш», 77.)

Бирин кълуюб, бирин айтайым.— Хапарны баш темасындан джанласа, айтадыла.

Бир кълум бла бир кълума орча эте. Син. Амырым тартмай, ичим суймей деген магъанада.

Бир кълум артына тарта.— Бююн да, не джашырыу, бир кълум артына тарта, муну кючден алыб келеме. («Горда бычакъ», 2, 229.)

Бир кълум бир кълума ышанмай — кишиге ийнанмай, ышанмай. Мени бир кълум бир кълума ышанмай ёсгенме. Ол малкёзлюгюм амалтын, не ётюрюкден, не хыйладан артха турмагъанма. («Ахматны джангылычлары», 64.)

Бир кълугъымдан кириб, бир кълугъымдан чыгъаргъа — джукъ ангыламазгъа, эсин бир затха иялмазгъа.

Бир масхабха джыяргъа.— Айшат, энтда кълайтарыб айтама, бир тохта, санга да, кълызгъа да чыртда сёзюм джокъду. Ол бизде онгмагъанны бир масхабха джыялмай кюрешебиз. («Кюн таякълa», 110.)

Бир мисхал чакълы.— Кълара: «Мисхал чакълы».

Бир сабда тохтамагъан балта. Син. Айылтыймаз.— Тутхучсуз адам (бир ишден бир ишге кёче айланган, бир юйдеги бла джашамагъан.)

Бир сёзюм эки этмеген. Син. Бир сёзю болгъан. Син. Бир сёзю, бир башы болгъан.— Айтханын эшитдинг да, суйсенг, айт, суйсенг, кълый, ол бир айтханын эки этерик тюлдю. («Аманат», 3, 271.)

Бир сёзю он сёзю джыкългъан — тутхучлу сёлешген, ауузлу. Син. Ауузунда кълылычы болгъан, сёзге чемер

Бир сёзю, бир башы болгъан. Ант. Не сёзю, не башы.— Атасы бла сёлешгенме, ол эки сёзю болгъан адам тюлдю. («Горда бычакъ», 2, 16.)

Бир сёлешсе, экинчиге — хаман айтханлай, сагъынганлай турады деген магъанада.

Бир сынган гырджын джабышмаз.— Бир кере чачылгъан юйдеги экинчи джарашмайды.

Бири оу, бири шау — бир-биринден хуттур, бир-биринден быттыр. Быланы бири оу да, бири шау деб, мусхамланыб айтды. («Баталлары», 233.)

Бир тилли джокъду, кёрюнмейди.— Адам (киши) джокъду, кёрюнмейди. Ма бу элия барыб, элге тарыгъыб, бизни баям этгенди, элде бу хапарны билмеген бир тилли къалмагъанды. («Аманат», 2, 177.)

Бир тилли болургъа. Син. Тиллеширге.— Бири айтхан-ны бири да айтыргъа деген магъанада.

Бир тукъум бир. Вар. Бир тюрю бир.— Аланы джашауларында кёзлерин ышартырча, джюрекleri джылынырча, бир тукъум бир къууанчлары болмайды. («Таулада таууш», 212.)

Бир тик ёргени бир тик энишгеси да болады.— Хар тюрю къыйын ишни бир рахаты да болады деген магъанада.

Биреуге уру къазма. Вар. Биреуге уру къазсанг, кесинг тюшерсе. Вар. Биреуге уру къазсанг, кесинге ёлчелеб къаз.— Биреуге аманлыкъ излеме.— Биреуге уру къазсанг, кесинг кетерсе. (Нарт сёз.)

Бир шайын да джоймаз, ашамай да къоймаз — джаламиш, джула.

Бир, эки да айтма — ауузунгдан чыгъарма, чыртда сагъынма. Къой, къой, бир, эки да айтма. Джуммакълагъа уруна тюнкеми тауусханма. («Къара къобюр», 64.)

Бирден эки болмады — чыртда бир айтханындан таймады. Не этиб къурешселе да, мен тюзме деб тургъан болмаса, аны бирден эки эталмай эдиле. («Биринчи суймеклик», 2, 8.)

Бир элиден къалгъанды — бир кесекчикден къалгъанды. Даут ветеринар факультетни бошагъанды. Алим болургъа уа бир элиден къалгъанды. («Кюндюзгю кюн», 36.)

Бирден эки эталмадыла — унатармадыла. Анамы бирден эки этдиралмай, келгенле, саламлашыб, ызларына кетдиле. («Джылла бла таула», 12.)

Бисмилля эт — къаб; аша; ауузлан деген магъанада.

Бисмилля деб башлагъанлай — эм алгъы бурун; былай башлагъанлай деген магъанада.

Битни эзгенча эзерге — эзерге, гюттю этерге деген магъанада.

Богъурдакъгъа дери. Вар. Богъурдакъдан ёнгечге дери.— Мардадан артыкъ, ары оздуруб деген магъанада.

Боз иркине бошланыб. Аллахын, адамын танымай деген магъанада.

Боза къалакъмыды? Толу вар. Бу амманы боза къалагъымыды? — Мен санга боза къалакъ болубму къалганма? Мени бла ойнама да атангы башы бла ойна! («Аманат», 3, 253.)

Бой салыргъа — сыйыныргъа, бойсунургъа деген магъанада.

Бойнуна алыргъа — джюкленирге, айыбын, бюсюреюн да кесине алыргъа деген магъанада.

Бойну базыкъды — къарыулуду, джетерикди деген магъанада.

Боюн джиги чыгъаргъа. — Еллюкдю, бир пелахха тюберикди деген магъанада.

Бойнуму кесдиреме. Вар. Бойнума алама. Вар. Бойнума киеме. — Джюкленеме. Энди ычхынса, бойнуму тегерек кесдиреме. («Къара кюбюр», 314.)

Бойнум къылдан ингичке. — Не къарыуум барды деген магъанада.

Бойнунга — май, хурджунунга — шай. — Уллу хайыры, файдасы болган иш. Джерни байлыгъы, мени башыма акъ тюк болуб, бетиме джыйрыкъ болуб, харам ит, атанг бла сени уа бойнугъузгъа май, хурджунугъузгъа шай болуб тюшеди. («Уллу Къарачайда», 8.)

Бойнуна минерге. Вар. Бойнуна миндирирге. — Би-реуге артыкълыкъ этерге. Мен аллай эркишиледен тюлме. Кишини бойнума миндираллыкъ тюлме. Сен огъай, ханны кызы болса да. («Кёмеуял», 61.)

Боюн сюдери тюшерге. Вар. Сюдери тюшерге. Син. Борбайлары кыйылыргъа. Абзыаргъа; мыдах болургъа. — Аны эшитгенлей, боюн сюдерибиз керкилгенча, башларыбыз кёкюреклерибизге салынды. («Къара кюбюр», 243.)

Бойнун тюз тутаргъа — бойсунургъа, айтханын этерге. Ол бизни кибик кёбледен къалгъанды, бизден да къаллыкъды. Залимхан, эшта, джашау сени бойнунгу тюз тутдурлукъ болур. («Аманат», 3, 206.)

Бойнун узатыргъа — джалынчакъ болургъа, джалыныргъа.

Боюнсха салыргъа — джегерге; хакъын ашаргъа деген магъанада.

Боюнсхагъа джарашыргъа. Вар. Бойнун боюнсхагъа джарашдырыргъа. — Эркишиле, алай эте келедиле да, чарлагъан шокк тюз урур дегенлей, боюнларын боюнсхагъа джарашдырадыла да къоядыла. («Дерт», 257.)

Болур болганды — иш тыннганды, битгенди, бошалганды деген магъанада.

Болганны, болмаганны да айтыргъа. Вар. Болганны, болмаганны да къатышдырыргъа.— Кертини, ётюрюкню да айтыргъа (къатышдырыргъа) деген магъанада.

Болмаз къалса.— Ол кишини сёзюн къулакъгъа аллыкъ тюлдю. Мен аны халисин ариу билеме. Болмаз къалса, кесинге маджал тынгыларыкъды. (Х. О. «Джылла», 10.)

Болмагъаныбыз къалмады — бек кючлю урушдукъ (неда туююшдюк) деген магъанада.

...Болганым не джеримди — керекли сый, джакълыкъ нек табылмайды? — Ингирде Ханукъа хан келгенлей, къатыны тарыкъды: Манга Ачау улу аманла сёлешгенди; къайда тели манга алай сёлешсе, мени ханны къатыны болганым не джеримди? (КъТ. 177.)

Болалмагъан тойдан чыкъ — кесинги адамча джюрте билмей эсенг, бузукъ бола эсенг — чыкъ, кет.

Боллукъ сабийликден — адам боллукъ гитчелигинден, сабийлигинден белгиледи. Син. Бёрю атар — бёркюнден.

Борбайы къыйылыргъа. Вар. Бутлары къыйылыргъа.— Кёз кёре, ол адамны барыб къызына махтаргъа борбайы къайдан тутсун! («Горда бычакъ», 2, 134.)

Борчха бергенча — топпа-толу этиб, сыйдамлаб деген магъанада.

Борчунг болса, бер да къутул.— Анга башха амал джокъду деген магъанада.

Борчха тиерикди — толуду, джетмегени джокъду деген магъанада.

Борчха-къарчха кирирге — ёнгкюч алыргъа деген магъанада.

Босагъа мийик болургъа. Вар. Босагъа мийик, алашаны сакълау.— Нек кечикдинг деселе, оллахий, юйге баргъанлай, босагъа мийик болду да, ёталмай къалдым;— деучен эди. («Джазыу айла».)

Бугъунчакъ ойнаргъа.— Кимни болса да алдаргъа, кимден болса да джашырыргъа деген магъанада.

Бугъоудан ычхыннган итча. Вар. Сынджырын юзген ит кирик. Минги Тауну башындан айланыб, бир къара булут тебреди, кеси тюгел джетгинчи, бугъоудан ычхыннган итча, аллай бир джел къобду. («Къара кюбюр», 94.)

Бугъоу салыргъа — бойсундурургъа, онгун алыргъа деген магъанада.

Бузгъа тирелирге — чырмау болургъа, тыйгъычха тюберге деген магъанада.

Бузоу алдырыргъа.— Илешдирирге, юйюрсюндюрюрге деген магъанада.

Бузоу болургъа — джууаш болургъа, бойсунургъа деген магъанада.

Бузоучу джаш.— Мен бузоучу заманда сен джангы чалкъычы эдинг. («Гургумлу», 169.)

Бузоу орун ишлемей эсенг.— Эрлай келиб къалмай, бираз мычыса айтадыла.

Бузоулагъа тана къошулгъанча.— Кесини тенглери бла болмай, ууакъ сабийлеге къошулса, айтадыла.

Бузоу тюгю тюшмегенди — сабий кылыкъдан айырылмагъанды, сабийлеча эте айланады.

Быллайда (къон аманда) адамны къыстагъан къой, итни къыстамайдыла.— Адамны кемсиз къатылыгъын аманлаб айтылгъан сёздю.

Бу мени болсун деб (дерча) — джараулу, асуулу, иги. Юйюю ичинде бу мени болсун дерча, не орун, не тешек, не сауут кёрюнмейди. («Дерт», 152.)

Бу сыйлы къонню хакъына.— Син. Бу тийиб тургъан къонню тейриси бла ант этеме. Къазий, балам, бу сыйлы къонню хакъына, Анзордан эсе, сен кёб кере камсык эдинг. («Джукъусуз кечеле», 267.)

Букъусун къагъаргъа. Вар. Букъусун кёкге чыгъарыргъа. Син. Керегин берирге.— Джюреги Саматха аманны къуя тургъанлыкъгъа, букъу къакъдырмайды анга. («Сыналгъан джылла», 198.)

Бууну ургъанма да, ачыудан ёкюреди.— Алай айтханым (этгеним) ючюн, ачыудан айтаса (этесе) деген магъанада.

Бууну къулагъына джел къакъгъан чакълы бир кёрмейди. Вар. Джугъутурну къулагъына джел (аяз) къакъгъан чакълы бир джукъгъа да санамайды.— Эс бёлмейди деген магъанада.

Буу ёкюрген заман — къоз арты сюремде.

Бурнунгу башынгдан ёрге тутма. Син. Кереклини шиндиги мийик.— Кесингде болмагъан сыйны, махтауну башынга чакъырма. Орнунгу таны.

Бурну бла джер сызыб (къазыб) — къыйналыб, кёб кюрешиб деген магъанада.

Бурну бла сёлеширге — турсунмай, уллу-уллу сёлеширге деген магъанада.

Бурну бла суу ичерге.— Биз да башыбыз бла ишлей-

биз, кесибизге джетгенни билебиз. Тик сёз адамлыкны кёрюзмейди, айры этерге излейди. Мен да бурнум бла суу ичмейме. («Хорланган аджал», 37.)

Бурнун бузаргъа — уруб неда джыгъыб, бурнундан къанын келтирирге.

Бурнуна буз тыгылыб — къыйналыб, азаб чегиб деген магъанада.

Бурнуна джыджым суууруб алырма — ариу бла бермесе, зор бла, аманы бла алырма деген магъанада.

Бурнуму джырдырама. Син. Бойнума алама. Вар. Бойнуму... кесдиреме.— Джашасын, хариб, бу джашчыкъ ансы, бу бек онглу адам болмаса, бурнуму джырдырама. («Къара кюбюр», 66.)

Бурну къанарыкъ сабий чабханындан белгили — ишни арты ишни барыуундан белгили болады деген магъанада.

(Джазны, кырдыкны, тагны) Бурну къарагъанлы — башланганлы. Къышны бурну къарагъанлай, бичен сатлыкъ деб, джайылыб тебрегенлени кёргенбиз. («Аманат», 3, 220.)

Бурну салыныб къалды (келди). Син. Сюдери тюшюб.— Мыдах болуб, салпыланыб деген магъанада.

Бурнун сюрте билмеген — дуниядан хапары болмагъан деген магъанада.

Бурну суююрге (ышан).— Къошдан малчы неда къонакъ келлик болса, «бурнум суююнеди» дейдиле.

Бурнун тургъузургъа.— Бизни хашкенлени да къозгъаб айланган Семёнду дейдиле, Ташчыда ишлей айланган бир оруслу. Ол аланы орталарына киргенли, ёмюрден бери стауатынгдан чыкъмагъан адамла бурунларын тургъузуб тебрегендиле. («Къара кюбюр», 102.)

Бурнундан тюшгенча ушайды. Син. Джукъ къоймагъанды. Син. Терисин союб къаблагъанча.— Шашмай ушайды, бек ушайды деген магъанада.

Бурнуна ургъанча — хыны этиб. Олсагъатда Аубекир-хаджи былай айтханды дегенимде, ха-ха деб кюлюб, бурнума ургъанча этиб къойгъанды. («Къанаматны джуртунда», 193.)

Бурун уругъа. Вар. Бурун уруб кёрюрге. Син. Ешюн салыб кёрюрге.— Институтха бир бурун уруб кёрмей боллукъ тюлме. («Кюн таякъла», 126.)

Бурнундан чыгъарыргъа. Син. Ашагъанын къусдурургъа.— Меничаланы джекдигиз сиз, инш аллах, узаймай бурнугъудан чыгъар эсе уа ашагъаныгъыз. («Баталлары», 172.)

Бурнун чөйюрюрге — турсунмазгъа, джукъгъа санамазгъа деген магъанада. Астакку, къатыныны айтханына къарамай, бурнун чөйюрюб, терен орналгъан мияла кёзчюклери бла джити къарады. («Къанаматны джуртунда», 135.)

Бутлары кыйылыргъа. Вар. Борбайы кыйылыргъа.— Мёлекни бутлары кыйылыб, наргъа ийилди. («Мёлек», 151.)

Бутуна эришди да кёнчегин джыртды.— Адам айыб этерча дженгиллик этилсе, айтадыла.

Бутакълы агъач кибик — джарашыусуз адам; дюрген; киши бла эби келишмеген.

Бутакъларын бутаргъа. Син. Къабына джыяргъа. Син. Орнун табдырыргъа.— Къаншаубийни тепси тюбюнден семиргенди да, кесинден залимге тюбеб, бутакълары бир урулмаса, къутуруб кетерикди. («Къара кюбюр».)

Бучхагъындан алыб атаргъа.— Тейри, Быдыр улу, башха зат этмей, тюз бучхагъындан тутуб атарма эшикге. Къалай умут этесе? (Газетден.)

Буштугъун чыгъарыргъа — хорларгъа, джыгъаргъа деген магъанада.

Былай барсам, арба ауады, былай барсам, эшек ёледи. Вар. Былай барсам, арба ауады, былай барсам, къан джауады.— Алай айтыб, къолун кёйнуна салыб турургъа болмайды. («Уллу Къарачайда», 273.)

Былай болсун дерча. Син. Кёлюнг бичгенча.— Бизни ёмюр, атом бла космосну ёмюрю, бизни къралда тамам былай болсун дерча урунган джамагъатны джашаууна джараулу къуралгъанды. (Газетден.)

Былтыр ёлген Ханишайны быйыл сууда излегенча.— Озгъан джангурну джамчы алыб сюрме дегенча айтылгъан сёзле.

Быт-быт эте. Син. Бир аягъын алгъынчы, бир аягъын ит ала.— Ала сенича быт-быт эте турмайдыла. («Адамла», 16.)

Бычакъны ауузундача. Вар. Къылычны ауузундача.— Уллу къоркъууда; кыйынлыкъда деген магъанада.

Бычагъымы береме — ёчешеме, нохта бау этеме деген магъанада.

Бычакъларын билеб, шокларын джерлеб — къазауатха кирирча, хазыр болуб, сауутну хазырлаб деген магъанада.

Бычакъсыз кесерге (сояргъа) — адамны башын алал-мазча, кыйын болумгъа (халгъа) салыргъа.

Бычакъгъа кючден джетди (малны юсюнден) — ёлюб къала эди, кючден-бутдан джетиб кесдик деген магъанада.

Бычакъ саллыкъ — 1. Кесерге джараулу; эти болгъан. 2. Джау аллына турлукъ. Джигитлиги, адамлыгъы болгъан.

Бычакълыкъ тюшюрюрге. Син. Гыл тюшюрюрге.— Шкокну чачыб джыйдым да бычакълыкъ тюшюрдюм,— дегенди эртде биреу. (Нарт сёз.)

Бююн, бюгече... деб турабыз — къысха заманны ичинде; узаймай деген магъанада.

Бююн кибик эсимдеди.— Унутмай турама деген магъанада.

Бююннге къараб тургъанча — иш этиб этгенча. А къыз, бююннге къараб тургъанча, бу хыйны дууадан чыгъыб къалды. («Аманат», 3, 69.)

Бююн ызыгъыздан къарагъанча, тамбла аллыгъызгъа къарайыкъ.— Бююн къууанч бла ашыргъаныбызча, тамбла сау-эсен къайтыб келигиз.

Бюрюкден адам этиб (сабийни юсюнден) — табыб, асыраб, ёсдюрюб, адам этиб деген магъанада.

Гаккыбаш — телибаш деген магъанада. Ол таш бла ургъанлай, гаккы башын чачарыкъ эдим. («Къара кюбюр», 240.)

Гаккыны къаягъа ургъанча.— Адамынги барын, малынги, ол огъай, итинги къошуб тергесенг да, хар биринге мингишер солдат джетерикди. Алагъа не къары эталлыкъса? Гаккыны къаягъа ургъандан чырт башхасы джокъду. («Баталлары», 273.)

Гаккы тауукъну юрете эди.— Джашы атасын юрете эди деген магъанада. Гаккы тауукъну юрете эди деб, сен да меними юретесе? Сен туугъунчу да мен мюлк джюрютюб, юй тутуб келгенме. («Хорланган аджал», 74.)

Гаккыда тюк излегенча — кючлю тукъум тинтерге, адамда болмагъан айыбны салыргъа деген магъанада. Къайдан билейим не излегенлерин, манга айтмагъандыла, алай болгъанлыкъгъа, гаккыны ичинде тюк излегенча, къолларына тюшген къагъытланы бек кючлю тинтиб къарай эдиле. («Уллу Къарачайда», 161.)

Гинджи кибик кийинди, тюлкю кибик сүйюндю — кука, алдырлы, эки бетли адам.

Гитче бармакъ да асыуду — не гитче да этеди болушлукъ деген магъанада.

Гитчесинде адеб джокъ, уллусунда акъыл джокъ. — Насыб сокъур рысхыны джыйыудады? Эндиги заманда анга артыкъ кызыныу гитчесинде адеб джокъ, уллусунда акъыл джокъ деген ауур сёзню эсге чалышдырмаймыды? (Газетден.)

Гелеу кёрсенг, джер сорма, келбет кёрсенг, эр сорма. — Ич магъанасы тышхы кёрююшюнден да белгиледи дегенча айтылады.

Гёген ашлыкъ сата, юдегиси ачдан къата. — Кесини юдегиси, малы ач болгъанына къарамай, мюрзеуюн, биченин сатхан адамгъа айтадыла.

Гокка кёрген — кёлге асыу. — Бир джаны бла джыйында къалыргъа огъайы болмаса да, экинчи джаны бла, гокка кёрген кёлге асыу дегенча этиб, сүйген тенги болгъан бригадагъа кетди. («Джазыу айла», 75.)

Гокка ханс ариу болады, джаз тылпыу уруб джашнаса. Гокка ханс бир ариу болады, джаз тылпыу уруб джашнаса, Тамам гокка хансха ушайды кызы да, заман джете башласа. (Фольклор.)

Гонайны къояныча, тегерекге къарай. Вар. Къачар къоян кибик, тегерекге къарай. — Махмуд унамады, кеч болгъанды, юйге барайыкъ, деди. Гонайны къояныча, эки кёзюн джандырыб, юйюнге къуру кириб барлыкъ тюлдю. («Кюндюзю кюн», 108.)

Гура къылыгъы тутаргъа — усу тутса, кёлю къалса деген магъанада. Бир-бирде Гура къылыгъым тутса, сабийинг да, башынг да от тёбеси болгъун деб, алайгъа да таш атыб кетиучен эдим. («Аманат», 2, 80.)

Гыбыт къобуз кибик — джаншакъ, гыр-гыр адам. Сен, гыбыт къобуз, тынч юйюме къайгы салыб, болгъан урунганымы да суугъа къуйдурдунг эсе, суу азыгъы болгъун! («Джангыны джарыгъы», 47.)

Гыдай эчки суугъа къарай эди да, алкъын джашма дей эди. — гыдай эчки суугъа къараб, мюйюз кёрмегенинде, алкъын мен джашма дегенди. («Хорланган аджал», 120.)

Гыл тюшюрюрге. Син. Бычакълыкъ тюшюрюрге. — Гыл тюшер джерге, ёлю гёбелекча, кесинги атхан болмаса, мен бир да эсинге келмейме. («Къара къобур», 19.)

Грауну атказын басаргъа. Вар. Къара отказны ба-

саргъа.— Этерин да этиб, тюзюн айтыргъа унамасала, айтылады былай. Урлагъаным да, ашагъаным да кертиди, алай а меники атказды,— дегенди Грау. («Нарт сёзле».)

Грау кибик.— Мазаллы, саубитген адам деген магъанада.

Грауну чалдыуун салыргъа.— Тутушда артындан чалгъан амалгъа айтадыла.

Грауну апасыча.— Тангнга дери тенгле бла ашагъан, ичген да этдик. Дагъыда апасдан төрт шайны къайтардыла,— дегенди Грау.

Гырт дерге.— Адамны сындырыб айтылгъан сёздю. Гырт дерик эди. Умаргъа «танг» деген Умардан «танг» болмасын.

Гырмык этерге — буршу этерге деген магъанада. Бизни ишибизден, барыб кишиге джукъ сагъынса, менаы гырмык этерме. («Къара кюбюр», 64.)

Гюттю юсюне къалач — бир къыйынлыкъны юсюне андан да уллу бир. Гюттю юсюне къалач деб, юй бийчеси да телевизоргъа къадалгъанды. («Кюндюзгю кюн», 41.)

Гюнахын алыргъа.— Ётюрюк айтыргъа керек тюлдю. Ишлемейдиле, Къазий, гюнахларын алыргъа джарамайды. («Джукъусуз кечеле», 214.)

Гюнахы кесини болсун.— Кертисин айтыргъа керекди деген магъанада.

Гюнахы керек тюлдю. Вар. Гюнахы кесини болсун.— Алай бла «джылы къолдан» Хамитни ахыр къоянын къабдыкъ, иесини суугъандан суууй баргъанына да къарамай, гюнахы керек тюлдю, тышындан джарыкъ эди бизге, ичинден не айта эсе да. («Кюндюзгю кюн», эди бизге, ичинден не айта эсе да. («Кюндюзгю кюн», 113.)

Гюнахындан чыгъаргъа — айыб алмазча, бойнунда борчун толтурургъа. Ол мени кёрюб болмайды. Алай болса да айтыб гюнахындан чыкъгъан иги болур. («Горда бычакъ», 2, 170.)

Гюргокъа къадырын тюйгенча — тюрерге, топулда-тыргъа, ийлерге. Син. Къыркынджигин берирге.

Гюрбесинде каклыгъы, хурджунунда биядагъы джокъ. Син. Къолу джукъа адам.— Джарлы. Улан туугъанына къууанганлыгъына, адетин этерге кесини къарыуу джеталмазын таныб, Исламны башын ауур сагъыш басды. Гюрбесинде каклыгъы, хурджунунда биядагъы джокъду. Кимге барыб, ёнгюч излейим деб, бюгюлюб джерге кирирча болгъанды. («Горда бычакъ», 1, 17.)

Гюх тьюгенча.— Асхакъ аягындан сау аягына секире, гюх ура, тутулгъаа ла таба джанулаб кычырды. («Къара кюбюр», 186.) Гюх тьюгенча, эки кюлун бир-бирине уруб, тегерегине басынган кыатынлагъа джууукъ кысылыб, башлагъан хапарына кызды. («Къара кюбюр», 175.)

Гъыр-мыр болургъа — дауур-суйюр болургъа, уруштуйюш этерге. Къыямытда къой джал чыгъарыб чыкъгъанында, аны кичи джашы Къанаматха джетерик хакъдан бир тюенни бермей къойгъанды, аны юсюнден гъыр-мыр болуб, Къанамат джашны агъач сенек бла уруб, къой бауну джанында джатдырыб кетгенди. («Къара кюбюр», 28.)

Дамыргъа къалыргъа. Вар. Башы дамыргъа къалыргъа.— Башы сёзге, къайгъыгъа къалыргъа.

Данакъай джау ашамайды.— Алгъын заманлада мал къошлада гынттылы джашла: «ол (бу) джау ашамайды»,— деб, ол да, хариб, алагъа тынгылаб, джау юлюшюн ашамай, башхалагъа ашатыб тургъанды: Нажю, Махуш, Данакъай, Сосуркъа джау (сютбашы) ашамайды.

Дёнгюб къалыргъа.— Анагъыз да къайгъылы болуб, аллыгъызгъа къараб, дёнгюб къала эди. («Джашлыкъны джолунда», 38.)

Дингиз кибик кёберге. Син. Чапчакъ кибик керилиб.

Дигил-мигил этерге.— Амалсыз дыгалас этерге. Эрге бармайма деген да джокъду, джарашыб эрге баргъан да джокъду. Дигил-мигил эте, къача-бугъа айланадыла. («Гургумлу», 109.)

Доппас-доплас сёлеширге— — уллу-уллу сёлеширге; ауузу бла семиз кесерге.

Доппас умут этерге.— Юсюнде болмагъан сыйны тартаргъа кюрешген, кесин кимге эсе да санагъан.

Докка айтханлай. Син. Базманны къайсы джаны дженсе, Маму ары мине эди.

— Докка, сен ким джанлыса?

— Кимни къазыгъы уллу эсе, аны джанлыма. (Фольклордан.)

Доттулары кеслери къошларына чаба эдиле.— Доттулары къошда эригиб, не этерге билмей тургъан джашлары: Джаугъа джаулукъ эталлыкъ эсек, бир кёрейик деб, кеслерини къошларына чабхандыла. Кими айран

джыккырны тёнгеретгенди, кими быш...
тикден ийгенди, алай бла кьошларын хапа-сана-ырны
диле. «Доттулары кеслери кьошларына чабханча» деген
сёз андан кьалгъанды.

Долайны игиси кюздеди, адамны джигити — тюздеди.
Син. Джигит майданда билинеди. Ант. Кюлаякъ, кюл-
булгъаууч.— Адамны джигити иште, кюрешде да ал
тизгинледе джюрюйдю.

Донайны тирмен кьакъгъычыча.— Мычымай, джылы
шхууур келтириб чачханларында уа, биягъы кьазан-
чыкъла бла кьашыкъланы дыгъырдагъан тауушлары,
Донайны тирменини кьакъгъычыча, узакъ бармай тох-
тадыла («Мёлек», 77.)

Дуниягъа айтылгъан. Син. Аты айтылгъан.— Белги-
ли, хар ким да эшитген, билген. Оу, бу бир зат бол-
лукъду да, сени кьолунга тюшсе, дуниягъа айтылгъан
гёджеб боллукъду. («Сыналгъан джылла», 236.)

Дуниясын аман бла ашырды — дунияда иги джа-
шаялмады, кьыйналыб джашады деген магъанада.

Дунияны башына джыяргъа — дунияда болгъан,
бола тургъан затланы ангыларгъа, билирге, дунияны
башына джыйгъан, аны къалай ёсгенин, тюрленнгенин
ангылагъан адамла сан бир туадыла. (Окьюу китаб-
дан.)

Дуния башы тюбуне айланыб бара эсе да, билмейме.
Вар. Дуния кёчюб бара эсе да.— Бугъала бир-бири бла
турушхан заманда дуния башы тюбуне айланыб бара
эсе да, эслемейдиле. («Эм таза кёкню тюбюнде», 51.)

Дуния бла бир.— Кёб, бек кючлю деген магъанада.
Мен джарашыб как эте тургъаныма дуния бла бир
кьюуандыла, махтадыла. («Эм таза кёкню тюбюнде», 26.)

Дуния бир джанына болгъунчу.— Ким хорлары,
къаллай оноу салынлыгъы белгили болгъунчу. Ашыкъма,
джашчыкъ, аллах айтса, ананга да барырса, дуния бир
джанына боллукъ болур, бизни орамда да болур бир
байрам. («Ёмюрлюк», 177.)

Дунияны бузады.— Къычырыкъдан алыб. Аллында
къая болса да, элтиб кесин урлукъду, ариу тенгиз болса
да, кириб кетерикди. Къычырыгъы дунияны бузады.
(«Горда бычакъ», 1, 201.)

Дуниягъа кёзюн ачхан.— Билим, акъыл берген, ду-
нияда бола тургъан затла бла танышдыргъан. Мингле
бла сабийлени кёзлерин дуниягъа ачхан, билимни джо-
луна тюзетген школду. («Джукъусуз кечеле», 222.)

... кечюб бара эсе да — билмейме, хапарсызма.
Вар. Дуния башы тубюне айланыб бара эсе да. Уллу
мияла раманы ичинде суратда айю мамурашчыкыла,
аугъан терекге ёрлей, дуния кёчюб бара эсе да, сан
этмей, кызыу ойнайдыла. («Мёлек», 3.)

Дуниягъа джангы туугъанча болургъа. — Адам бек
къууанса, айтылады. Ийнаныгъыз, мен бюгюн дуниягъа
джангы туугъанма. («Дерт», 254.)

Дунияны джарыгъын алгъа кёрген — джылы бла
тамада. Ким билсин, ол менден бир-эки джылны дуния
джарыкъны алгъа кёрген болур эди, менден эсе эсли
эди. («Дерт», 261.)

Дуния джашагъанныкыды. —

Ат миннгенникиди.
Тон кийгенникиди,
Аш ашагъанныкыды,
Дуния джашагъанныкыды.

(Фольклордан.)

Дунияны къайтаргъан. — Бютеу халкъ кечиннген, той-
гъан, тургъан, сыйыннган.

Дуниясы къарангы болургъа — джашауу аман бо-
лургъа. Вар. Кюню къарангы болургъа. Бу къыйналыу
мени тюшюмюдю? Алкъын джашагъан да этмегенлей,
дуния манга къарангы нек болду? («Горда бычакъ»,
2, 40.)

Дунияны къуяргъа — аман айтыргъа, урушургъа, сё-
герге. Асият, кеси кесине дунияны къуя, терен къарны
джырыб барады. («Сыналгъан джылла», 230.)

Дунияны къыл элек бла сюзерге. — Хар кимни сёзюн
этедиле деген магъанада.

Дунияны къырама-джырама деб айланнган. Син.
Хар кимни къоз къабугъуна джыяма деб айланнган. —
Биз дунияны къырабыз-джырабыз деб айланнганлыкъ-
гъа, чот терсине айлана тебреген кёреме. («Къанаматны
джуртунда», 231.)

Дуния мал дуняда къалады. Син. Ахратхамы эл-
тириксе? — Дунияны малы дуняда къалады, эси дуния
малгъа кетгенди да, аягъы басханни кёзю тынымайды.
(«Гургумлу», 33.)

**Дунияны малы сеники болгъанлыкъгъа, ашамай,
киймей.** — Малы, байлыгъы болуб, аны бла хайырлана
билмегенлени юсюнден айтылгъан сёзле.

Дунияны малындан (рысхысындан, мюлкюнден) сюр эдим.— Ол джаш меники болса, дунияны малындан сюр эдим. («Горда бычакъ», 223.)

Дуния мал келепен къашыкъны джалатыр. Вар. Дуния мал келепен ауузну джуудурур.— Дуния мал келепен ауузну джуудурур дейди, сатыб алыб, къайсы джарлыны болса да кесини орнуна ашырады. («Баталлары», 197.)

Дуниядан тас болургъа — ёлюб кетерге, ауушургъа. Джарлы балам дуниядан тас болду да кетди. («Таулу къызны джигитлиги», 122.)

Дунияны тутуругъу — дунияны дагъаны деген магъанада. Дуния мал — дунияны тутуругъу. (Нарт сёз.)

Дуниягъа туумай къалгъа эдим.— Джашауну къыйнылыгъында адам джанындан тойса, айтады алай. Джолда бара-бара, мен бу тукъум инджилиб джашагъандан эсе, дуниягъа туумай къалгъа эдим деб келе эди кёлюне. («Къара кюбюр», 43.)

Дуниягъа тукъум менми боллукъма.— Дуниягъа тукъум менми боллукъ эдим, андан эсе, джаратылмай къалгъа эдим. (Фольклордан.)

Дунияны ууатыргъа.— Керилиб, суйгенича, ох деб джашаргъа. Эрикселе, Иссиуугъа кёз ачаргъа кете да къала, кюн ууатхан кёзюулери болгъанды. («Уллу Къарачайда», 86.)

Дунияны хазнасын-ходжасын берирге айтыб.— Мюлк, рысхы берирге айтыб. Дунияны хазнасын-ходжасын этербиз деб, былтырдан къалгъан джюню ийиртиб, сокъургъа сохта тутдургъанча, манга эки уууч тарылы туйчюк къуюб, эки кёгерген джыккыр бышлакъ бериб къойгъандыла. («Къара кюбюр», 59.)

Дуния харх болду — адамла бары да кюлдюле. Кюеню тамада эгечи Зурум тыбырда къалыб кетгенди деб эшитгенimde, кесиме алыб, джаным сууаблыкъгъа къоярмы эдим деб келгенме, дегенинде, дуния харх болду. («Къанаматны джуртунда», 53.)

Дуния хали билмеген — ишленмеген, олтурурун-турурун билмеген, культурасы болмагъан.

Дуния экеуге тарды.— Бурунгу дин китабладан киргенди. Адамны джутлугъуну учу-къыйыры джокъду деген магъанада.

Дуниядан юлюшюн алыргъа.— Бу джарыкъ, кенг дуния хар кимге да тенгди. Дуниядан джетген юлюшню алыргъа керекди деген магъанада. Сен дуниядан юлюш

ала билген бир иги тукъумданса. («Джукъусуз кечеле», 86.)

Думп болургъа. Син. Тас болургъа. Син. Зинк болургъа.— Кимни насыбы, билмей тургъанлай, доб деб аллына тюшюб къалыр, кимни насыбы, иесине кесин тутдурмай, къоянча къачар, кимники, чабакъ тенгизге ташайгъанча, думп болур да къалыр. («Аманат», 3, 160.)

Дуркъучу ёгюзча.— Тёгерек айланьб, хаман хата этиб тургъан.

Душман дау табсын.— Ётюрюкдю деб ким даулашаллыкъды деген магъанада.

Дынг болургъа.— Тохтатыргъа, бошалыргъа деген магъанада.

Дырын этерге. Син. Шындым этерге.— Къырыргъа, аудурургъа. Мен къуру кесим, чалмандан бир деменгили къязыкъ алыб, сермей тебресем, аланы, итлени къыргъанча, дырын этиб чыгъарма. («Къара кюбюр», 179.)

Дыф этдирлик тюлдю — джууаб этдирлик тюлдю, ауузунгдан сёз чыгъартырыкъ тюлдю. Бир дыф десинчи, кесим огъуна барыб керегин берирме. («Джылла бла таула», 227.)

Дыгъысына тюзелиб. Син. Онгуна тюшюб.— Чоласын табыб; учхара джерин билиб. Тейри, джашны дыгъысына тюзелиб, онгун алыб, туура къанындан келдиле. Не кюрешиб да башын алалмайды. (Газетден.)

Дыммай кибик семириб.— Алгъын заманлада чуба киймеген къызланы хыликке этгендиле. Дыммай кибик семириб деб, сёзюн этгендиле. (Газетден.)

Дж агъасындан алыб айтырма.— Къаты айтырма деген магъанада.

Джагъадан-этекден болургъа — урушургъа, туююшюрге, джагъалашыргъа.

Джазгъы кюн кибик — дженгил тюрлениучю, терк алмашыучю, алдауукъ. Джаз кюннге бла джашха ышанма. (Нарт сёз.)

Джайны джай узуну — джайны аллындан артына дерн.

Джалангач айбат — жарлы эсирик. Син. Тышы джылтырауукъ, ичи къалтырауукъ.— Къарыусуз омакъ.

Джалгъан айтхан джанындан төлер. Син. Ётюрюкден

не хайыр.— Бир-бири тилин билмеген эки миллетни къара кюнде бир юйор болуб кългъанларына, киши айтса, ийнанмазсыз, мен кесим кѣргенме. Джалгъан айтхан джанындан тѣлер, дейдиле. («Адамла», 153.)

Джалындан чыгыб, отха киргенча. Ант. Отдан чыкъ да — джалыннга. Джалындан чыгыб, джаннган отха киргенча болдукъ. Тюркде джандет табабыз деб, къара джаханимге тюшюб кълдыкъ. («Эгизле», 10.)

Джалынчакъ кьонакъ — тигимчи. Син. Иесине джалынсанг, итине сюек ат.— Джалынчакъ кьонакъ — тигимчи дегенча, Хангерий, Лейлаланы ишлерин таб кѣрмейме, бир-бирин джангы тута тебреген сютча, кюнден сюеле башлагъан ишди бу. («Джазыу айла», 118.)

Джалыныб джаудан кълмазса — ариулукъ бла, тилеген бла джаудан кьутулмазса. Хайыр, джалыныб джаудан кълмазса, дейдиле. Келигиз, ахырда да муну окъуюкъ. («Ахматны джангылычлары», 40.)

Джалынгы да берирбиз.— Тойда-затда кесине джалындырыб джырласа, айтадыла алай. (Накьырда.) Ант, марджа, Мисир, джалынгы да берирбиз. («Гылджа».)

Джамагъат не айтыр. Вар. Къарагъан халкъ не айтыр.— Хоншу, тенг кююр, хыликке этерле, сен да ол затха сагъыш этиб, ойланыргъа иш этмейсе, джамагъат не айтыр деб, аны кьулагъынга алмайса. («Къанатла», 98.)

Джан ауруса, сокъур кѣзден джаш чыгъар. Толу вар. Джан ауруса, сокъур кѣзден джаш чыгъар, кьуру джуртдан аш чыгъар.— Джан ауруса, сокъур кѣзден джаш чыгъар дейди, манга да бир джан аурут, мени термилгенимден не хайыр барды? («Къара кююр», 251.)

Джан аурутургъа — джакъларгъа, джазыкъсыныргъа. Коммунистлеге джан аурутханланы ала билирге излейдиле. («Дерт», 204.)

Джанын алыргъа. Вар. Эсин алыргъа.— Къоркьутургъа. Былайгъа келсе да, хар кимни ашыкъдырыб, гузабалатыб, джанын алады. («Аманат», 3, 212.)

Джанындан айырылгъанча.— Джюреги бек кыйналыргъа, ауур тиерге. Биз сени бек сюебиз. Сизден айырылгъан бизге джаныбыздан айырылгъанчады. («Бычакъны ауузунда», 173.)

Джанын артха салмазгъа. Син. Къанын-джанын аямазгъа.— Ала сабийлери ючюн джанларын артха

салмагъан, тириликлери болгъан адамладыла. («Адам-ла», 32.)

...Бла джаны бирди.— Бек сюеди деген магъанада. Ат бла джаны бир эди, аны кѣргюзселе, турлукъду. («Горда бычакъ», 1, 134.)

Джан басаргъа — джакъларгъа, аны джанында болургъа. Айхай, бизни ичбизде да джарлы къауум большевиклеге джан басадыла. («Юйге игилик», 94.)

Джан бла тѣнгек кибик — бир-бири бла татлы джа-шагъан, бир-биринден айырылыб болмагъан. Тау бла таулу — джан бла тѣнгек. Таулу былай нек сюеди тауну? («Тау бла таулу», 27.)

Джанындан алай айырылсын — ёлсюн алай (къаргъыш). Анала бла балаланы бир-биринден айырыб, таралтады. Джанындан алай айырылсын. («Хорланган аджал», 36.)

Джан береди (бередиле) — ёледи (ёледиле). Вакци-нады муну аты... асыры татыусуздан джан береди, бузмай татран! («Кюндюзгю кюн», 14.)

Джан берирге — ёлюрге, дуниядан кетерге. Ариу Суйюн джан береди, суу тубюнде термилиб. (КъПА, 65.)

Джанынгы берсенг да, сырынгы (тубюнгю) берме. Син. Ауузунг къандан толса да, къанлынга билдирме.— Ким биледи, джауну къолуна тюшген тѣребиз болса, анга туб бермезге. Джанынгы берсенг да, джауунга сырынгы берме деген антыбызгъа тюз болургъа. (Га-зетден.)

Джан дарманча — аз, багъалы, сыйлы. Кесибиз да тар къулакъгъа тюше эдик, къара сууну джан дар-манлай иче эдик. («Залихат».)

Джан-джанын ашаргъа — тѣрегиндегилени талар-гъа. Джаралы айюча, джан-джанын ашайды. (Нарт сѣз.) Старшина бюгюн джан-джанын ашай эди. («Чол-пан», 72.)

Джандан джаннга тенгле — татлы тенгле, халал тенгле. Ол кюнден башлаб, Кертибий бла мен джан-дан джаннга тенгле болгъанбыз. («Къанаматны джур-тунда», 94.)

Джанына джетерге. Син. Джебегине джетерге.— Ниязбийни бу сѣзлери джанына джетиб, Харун былай сорду. («Джукъусуз кечеле», 180.)

Джаным ичимде болуб. Син. Джаным сау болуб.— Джаным ичимде болуб, мен ол затны унутмам. («Мах-ти», 33.)

Джаны киби́к кѐреди — бек сюеди, кырылтады.

Джаны кирирге.— Сюерге, жаратыргъа деген магъанада. Аллындан суймегенлей тебресе да, башлагъандан сора, кыйынына джаны кириб, дагъыда джазыб барыры келиб, бютюн кѐлленген эди ол. («Кюндюзю кюн», 46.)

Джан кирирге.— Тирилирге, кыуаныргъа деген магъанада. Иги хапарны бизге айтдынг эсенг, аллах сени игиликден айырмасын, ким эсенг да,— деб тиширыулагъа джан кирди. («Мѐлек», 233.)

Джанын кѐлуна алгъанча. Син. Аягъы басханны кѐзю танымай.— Ашыгъыб, гузаба этиб. Алан, джанымы кѐлума алгъанча, алай келгенме, кесингден сора киши болмагъанлаймы чабдырыб айланаса мени? («Къанатла», 68.)

Джаным кѐлумда болса, иерлай болуб. Син. Аманна таяныб.— Ахырына таяныб. Аманнга джетиб, онгсуз болуб. Джаны кѐлунда болса, ийиб кѐояргъа джетиб, солууун кючден ала, ачыкъ таладан ѐтуб, четге джууукълашды. («Баталлары», 90.)

Джанынга кѐр болайым. Кысха вар. Джанынга болайым. Вар. Джанынга кѐурман болайым.— Огъай, джанынга кѐр болайым, Ибрахим, сени кѐолунгдан келикди. («Джылла бла таула», 11.)

Джаным кѐурман болсун. Вар. Джаным кѐр болсун.— Сени бу иги сѐзлени айтхан ауузунга джаным кѐурман болсун. («Таулуну тангы», 218.)

Джанын харам этиб. Син. Джанын артха салмай.— Джанларын, кѐарыуларын аямай. Сен айтыудан, сабийле юйге берилген дерслени ангыламайдыла, ангыламадыла эсе да, джанларын харам этиб, хаман алгъа чабханлай барыргъамы керекди? («Джукъусуз кечеле», 200.)

Джаны саулай кѐабыргъа салма.— Азаб берме деген магъанада.

Джан солуу этерге. Син. Ичин уругъа.— Чабханын бузмагъанлай, Азрет, джан солуу этиб, алайгъа джетгенинде, бичен кѐалауну эки этиб, джартысындан кѐбю (асламы) кюйюб бошаб, кѐалгъан кесеги да тютюнлей тура эди. («Кюн таякъла», 72.)

Джаны тамагъына тыгъылыб.— Кыйналыб, басындырыб деген магъанада. Кулизар эки кѐолун силкиб, туйюше тургъанча, джаны тамагъына тыгъылыб, сѐлешди. (X. О. «Джылла», 106.)

Джанына тьерге. Син. Кёлюн кьалдырыгъа.— Аття, ауругъаныма ийнанмагъанынг джаныма тийди,— деди Сапра. (Газетден.)

Джанынга тиймесин (кириш айтым). Син. Кёлюнг кьалмасын. Син. Кёлюнге джукъ келмесин.— Джанынга тиймесин, Хызыргъа джан баса тургъан болурла. («Хорланнган аджал», 14.)

Джанындан тойдуругъа. Вар. Джанындан этерге.— Бездиррге, кьандырыгъа, эрикдиррге.— Хар кюн сайын бар да сюел, ит ийлыгъын кёрюб, сау бир айны сакълагъанды, тамам джанындан тойгъанды. («Таулу-ну тангы», 237.)

Джанындан тойдуругъа. Син. Джанындан этерге.— Ары бери озгъаннга аууз джетдире, джанымдан тойдургъан эдиле. («Горда бычакъ», 1, 242.)

Джаным чыкыгъа эди да — ёлге эдим да. Джаным чыкыгъа эди да, аны былайда болгъанын бир билге эдим. («Къара кюбюр», 279.)

Джанындан чыгъарыб айтыргъа — болмагъан затны кьурашдырыгъа, джалгъан сёз айтыргъа.

Джанындан этерге. Син. Джанындан тойдуругъа.— Бююнлю тауукъ джартымы ашагъанса деб, кёзюме кьарай, джанымдан этгенсе. («Къара кюбюр», 118.)

Джанындан юлюш этерге.— Игилиги, асылулугъу, халаллыгъы ючюн айтылгъан сёзле. Хар ким бла сёлеширин, айтырын билиб, ишге таб узалгъан адамгъа малчыла джанларындан юлюш этедиле. («Уллу Къарачайда», 105.)

Джангдан отдан юлюш алгъан.— Джигит, таукел, батыр адам деген магъанада.

Джангы ай бла кёрюн.— Кёб заманны кёрюнмей туруб, кёрселе, тубеселе, айтадыла.

Джангы алгъа урур, эски артха турур.— Прогрессив зат хорлар деген магъанада. Джангы алгъа урур, эски артха турур дейдиле. Бусагъатда ёсюб келген джашла, кызла обурдула: хар бир акъыл, ышан аладан чыгъады, биз кеси чагъыбызны унутуб сёлешгенликге. («Джашлыкъны джолунда», 50.)

Джангы джууукъла да огъурлу болсунла.— Къыз чыгъаргъан, келин келтирген юйге алай алгыш этедиле. Да, Ханымсат, джангы джууукъларыгъыз да огъурлу болсунла! («Аманат».)

Джангы сибиртги ариу сибиреди.— Ишге, кьуллукъгъа джангы кирген адам кёл ашаб ишлейди. Джангы

сибиртги ариу сибиреди дегенлей, Хашир школдан чыкъмайды. («Джукъусуз кечеле», 169.)

Джангы чалкы тутхан джаш.—12—13 джылдан башлаб, чалкыгъа чыгъаргъандыла джашланы. Мен джангы чалкы тута башлагъан джаш эдим. Бизни юйдегиз малла бла джайлыкъда тура эди. («Эм таза кёкню тюбюнде».)

Джангур кьоркьуун джел этер.— Бир ишни болуруну аллы бла кьайгъысын, кьоркьуун этедиле. Джангур кьоркьуун джел этер дегенлей, адамланы джюреклерин огъары аягъына миндирди. («Баталлары», 227.)

Джапынга голия. Вар. Атанга голия.— Ахырзаман джууукъ бола тебесе, адамла бетсиз бола башлайдыла деб, керти айтадыла, барынгы да джапынга голия! («Чолпан», 50.)

...Джапысы джокъду. Син. Оноу этмейди.— Мыллыкны алкын дженгил бишер кьайгъысы джокъду. («Къара кюбюр», 326.)

Джаралы айюча, джан-джанын талай.— Ачыуун кимден алыргъа билмей ачыуланады. Прустоп ханбалада олтуруб турады. Джаралы айюча, джан-джанын ашайды. Бери чакыр деб, мени джибергенди. («Къара кюбюр», 280.)

Джаралыны джастыгъында сау ёлюр. Вар. Ауругъаны джастыгъында сау ёлюр.— Бошунагъа, кёк агъач отун отда чартлагъанча, чартлаб тебреди. Алай этерге джарамайды. Джаралыны джастыгъында сау ёлюр деб. («Ёмюрлюк», 119.)

Джаратылгъан джан — рыхысы бла.— Туугъан сабийге бир зат табылады деген магъанада.

Джарлыны бузоуу ёгюзлюк этер.— Джарлыны гитчеси уллусуну орнун тутады деген магъанада.

Джарлыгъа — джалгъан таякъ.— Къыйынлыгъа керексиз къыйынлыкъ джетеди дегендиле бурунгула.

Джарлылыгъын джашыргъан байынмаз — дегендиле алгын заманлада. Кемликлени джашырыргъа керек тюлдю, ачыкъ айтыргъа керекди. Джарлылыгъын джашыргъан байынмаз деб, сёз барды. Бюгюн джамагъатны кьайгъылы этген талай затны юсюнден сёлешейик. (Газетден.)

Джарлы кёлю — джарыкъ.— Джырлы адамда харамазыкъ, кесимчилик, эгоизм болмайды деген магъанада.

Джарлы киндигин кеси кесер. Ант. Байны бешигин

шайтанла да тебретедиле. Син. Джарлыны джагы джокъ, дегендиле алгын заманлада.— Отоу салыр джерим болса, джарлы киндигин кеси кесер дегенлей, кесим да ыхтырмачыкъ ишлерге кюреширик эдим. («Горда бычакъ», 2, 133.)

Джарлыны сёзю — кьодулу.— Джарлыны сёзю халкъны ауузунуа тюшерге ёч болады, дегендиле. Джарлыны сёзю — кьодулу дегенлей, Грау зауаллыны кёб сёзю фольклоргъа киргенди, халкъны ауузунда кёб джюрюйдю. (Газет.)

Джарлы тюеге минсе да, ит кьабар. Син. Къыйынлыны ашы аллына келсе, бурну къанар.— Ха-а, джарлы тюеге минсе да, ит кьабар деб, джарлы болуб къалгъанымы кёремисе? («Горда бычакъ», 2, 245.)

Джарлы эчкиге джан къайгы, къасабчыгъа мал къайгы. Син. Къой соргъаннга той сора эди.— Хар адамны кесини энчи къайгысы болады деген магъанада.

Джарлы юнню киштигича. Ант. Бай юнню киштигича.— Мугур, мышау, арыкъ, мыдах, илгиздик. Джашчыкълагъа арну айтмаз, эркелетмез, булджутмаз. Аны кёргенлей, джарлы юнню киштиклерича, бирери бирер джерде шум боладыла. (Газетден.)

Джарлылыкъгъа джарагъан. Син. Тойдан эсе, тоннга къарагъан.— Кереклинге кёре сайла кесинге хар затны деген магъанада айтылады.

Джарыла эсенг, бузул. Толу вар. Джарыла эсенг, бузул да ёл.— Ачыудан джюрегинг джарыла эсе, бузул да къал. Джарыла эсенг, бузул да ёл деб, къулакъ джанымда мушулдаб турма. («Уллу Къарачайда», 18.)

Джарыкъ бетден кёрюшейик (дин маталлы сёзле).— Джудуз, энтда тилейме, манга разы бол, джатхан джеринг мамукъ болсун. («Горда бычакъ», 2, 210.)

Джарыкъ дуниям къарангы болады. Вар. Джарыкъ кюнюм къарангы болады.— Мыдахлыкъ келеди деген магъанада. Сени кёрметен кюнюмде джарыкъ дуниям къарангы болады. («Ахматны джангылычлары», 20.)

Джарты болмайды.— Къызариу, ёлген бузоучукъ табса да, саууллугъундан джарты болмайды. («Эм таза кёкню тюбюнде», 34.)

Джарты молла дин бузар. Толу вар. Джарты молла дин бузар, аман уста юй бузар.— Джарым молла дин бузар деб, не окъууу, не билими джокъ, не къуллукъчу бола билгени джокъ. («Аманат», 2, 300.)

Джатхан джери джумушакъ (кенг, мамукъ) болсун.— Къайгы сѣз. Джатхан джери джумушакъ болсун... Учхара затдан замансызлай къораб кетди. («Къанаматны джуртунда», 212.)

Джатхан ёгюзню башына тургъан бузоу.— Алай эт, марджа, алай эт. Джатхан ёгюзню башына тургъан бузоу кир этер дегенлей, суймегенлерибизни кюлдюрме. («Къара кюбюр», 277.)

Джатыб къалгъандан эсе, атыб къал. Син. Къачыб кетсенг да, чачыб кет (сабанны юсюнден). Син. Хомухлукъдан ёлгенден эсе, джигитлик этиб ёл.— Эриниб, къоркъуб къалмай, заманында этеринги этиб къой.

Джау аллына турлукъ. Син. Кёзю джаннган джаш.— Джигитлик, батыр, кёллю адам.

Джау аллында ёлмеген бау аллында ёлюр.— Бир бош затчыкъдан ёлюб кетерге боллукъду деген магъанада. Эй, Таусолтан, джау аллында ёлмеген бау аллында ёлюр деб сѣз барды. Ма Базарбийге бу ёлюм тюлдю! («Аманат», 3, 242.)

Джаугъа джаулукъ, тенгнге тенглик этерге.— Джаш джаугъа джаулукъ, тенгнге тенглик этерча болду дерге, хан къатынына айтханды. («Эртде-эртде», 130.)

Джауну, тосну таны. Джангы вар. Душман ким, шох ким болгъанын таныргъа керекди.— Бирге къачхынчы болгъанлы, къарангыдан жарыкъгъа чыгъа тебегенлери кёзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, тослары ким болгъанын айыра тебегендиле. («Къара кюбюр», 335.)

Джауум да менлей болсун.— Къыйынлыкъ джетгенин кёргюзген сѣзле. Анга бир джукъ болса, менлей болсун сени джауунг! («Эки заман», 3, 166.)

Джау сюргенча. Вар. Джау сюрмей эсе.— Гузаба, къачыб. Син. Аягынг басханны кёзюнг танымай. Джау сюрмей эсе ызынгдан. Сабыр бол, хантны бише тургъанын кѣресе. («Аманат», 3, 26.)

Джау табасы болургъа — джауну къолуна тюшерге, душманны къолундан ачыргъа. Сакъ бол! — деди,— кеси джангыз къалмасын. Душман барды. Джау табасы болмасын. (МХДж, 52.)

Джауну, тосну ичинде. Син. Суйгенин, суймегенин арасында.— Солтан, мени атха мине тебегеними эсеб, джауну, тосну ичинде айланлыкъ болур,— деди Темирджан. («Горда бычакъ», 2, 19.)

Джаукъонкъа. Вар. Къонкъасы джауду. Вар. Джю-

реги джауду.— Бёгекди, ёхтемди. Бир кесек кёзюнг джан-маса, мында бир къауум къутурган джаукъонкъа башынгы эзиб кетерикдиле. («Къара кюбюр», 279.)

Джауорунларын уругъа.— Иги онгсунмай, тёнгшюрге. Ышарама деб, биягъы эрнин кыйыкъ ийиб, джауорунларын ура, квалганладан алгын къатына олтурду. («Къара кюбюр», 87.)

Джауаргъа басынган ашхамча (кёкча, булугча).— Къашын-башын туюб турган. Джауаргъа кьаралган ашхамча, салам берирге да эриниб айланадыла. («Ахматны джангылычлары», 12.)

Джаугъан кёлге джауады.— Хайыр бары да бай адамгъа тюшеди деген магъанада айтылганды. Не заманда да рысхы тутхан бир адам эдинг, джаугъан кёлге джауады, дейди. («Къара кюбюр», 134.)

Джаханимни кёрмеген джандетге кёл салмаз.— Аманны сынамаган игини билмез. Джаханимни кёрмеген джандетге кёл салмаз дегенлейди эндигилени бир къауумуну чоту. Хар не да былайлай, бусагъатдача, кеси аллына тюшюб квалганды деб, кёблени кёлуне келеди. (Газетден.)

Джаханим орну болсун. Вар. Джаханим юю болсун.— Барсын кыйры сюе эсе да, джаханим орну болсун. («Дерт», 164.)

Джаханим сизден толсун.— Гюнахымы (айыбымы) алыгъыз деген магъанада айтхандыла алгынлада. Къалай этейик, военкоматны юсю бла тюшмесе, джаханим сизден толсун деб, нерик эдик. («Биринчи сүймеклик», 1, 78.)

Джаханим ючюн аллахха не бюсюреу.— Аман зат ючюн кимге да не бюсюреу, игисин беригиз ансы.

Джашар-ашар заманы. Син. Дунияны ууатыр кёзюю.— Дуниядан татыу алыр кёзюю, кюн кёрюр заманы.

Джашарын джашаган, ашарын ашаган — кёб джашаган, кёб кёрген адам.

Джашны адамлыгъы (джигитлиги), кызны ариулугъу сорулады.— Джашны адамлыгъы сорулур, кызны ариулугъу сорулур деб, тюз айтадыла. («Горда бычакъ», 3, 105.)

Джашчыкъ, кызчыкъ деб да барды.— Джауоруннга къараб, не айтыргъа билмей, джашчыкъ, кызчыкъ деб да барды,— дегенди кьонакъ. Келин а, насыбха кёре,

джашчыкъ, къызчыкъ да табханды. Къонакъ андан сора «билгич» болгъанды.

Джашы атасын юрете эди. Син. Гаккы тауукъну юрете эди.— Гырылдама, уялмагъан! Джашы атасын юрете эди деб... Къайда айланмагъа сен эришесе. («Кюндюзю кюн», 26.)

Джаш джылай ёседи, къарт ынгычхай ёледи.— Къайгъырмаз, къызым, джаш джылай ёседи, къарт ынгычхай ёледи. («Баталлары», 25.)

Джаш кёргенин унутмаз. Син. Джашха айтханынг — ташха джазгъанча.— Ким билсин, джаш кёргенин унутмаз дейдиле. Суратынг эсимден кетмегенди. («Хорланган аджал», 92.)

Джашны эки аягъы башына джау.— Джашны хаман чабчыгъа джюрютедиле. Джумушха кёб чабады. Къайда, чабчы, бузоуланы ызына айландырыб кел, къорулгъан джерге кириб кетерле. Къоркъма, джашны эки аягъы — башына джау. («Горда бычакъ».)

Джашлыкъда этилген джангылычны ким да кечеди.— Сынамы болмагъан, джангы джашаб башлагъан джангыла да тюзетё барады.

Джашамагъанлай къарт болгъан.— Джашлай огъуна хар затха акъылы, болуму джетген джаш. Залимхан, джашамагъанлай къарт болгъанса. («Аманат», 3, 217.)

Джашыртын къабхан итча.— Адамгъа джашыртын аманлыкъ этген деген магъанада. Мыртаз, джашыртын къабхан итча, кёзюнден ариу кибиб айта, артындан къабыучанды. («Таулада таууш», 64.)

Джашыргъанынг джашладан чыкъсын. Син. Джаш (сабий) болгъан юйде уру джатмайды.— Джашыргъанынг джашладан чыкъсын деб, пелахны этиб къойгъан сен болдунг. («Горда бычакъ», 2, 134.)

Джаякъ джабмай сёлеширге (ашаргъа).— Хаман сёлешиб тургъан, джаншакъ, гыр-гыр. Тохтаусуз ашаб, джубаныб тургъан. Бир къауумла, ауузларында ненча тиш болгъанын санай, джаякъ джабмай кюледиле. («Джазыу айла», 76.)

Джаякъ этлерин ашаргъа.— Къой, тамам рахын болуб кючоне джетесе, тишлерин къыжылдатады. Анга «къой джаякъ этлерин ашайды» дейдиле. (Газетден.)

Джебегине джетерге. Вар. Джебегине ётерге.— Джюрегин къыйнаргъа, сыйын сындырыб, ачууландырыргъа. Сора хаман тахса билирге излеге ни уа Болдуну жебегине джетди. («Хорланган аджал», 114.)

Джезин ачаргъа. Вар. Багъырын ачаргъа.— Айгъакъларгъа, халкъгъа баям этерге. Менден джашыргъанынг джашладан чыкъсын деб, мени джезими ачылыб къалгъанына къара. («Аманат», 59.)

Джекден джууукъ къоймайды. Вар. Къатына да къоймайды.— Унамайды, айтханыбызны этмейди. Асланнга «келечиле» ийе безгенди: джекден джууукъ этмейди. («Емюрлюк», 6.)

Джек тепсеген.— Сыртлада тегерек, юзгере тартханча, кюрен тартылгъан ыз. Бир-бирле «шайтан тепсеген» да дейдиле.

Джелбаш — къысхакъыл, тутхучсуз, акъылсыз. Онунчу классны кючден-бутдан бошаб, институтха да киралмай, орамны къыздырыб айланады, кеси джелбаш болгъанын билмей, портфель тагъаргъа излейди. («Джаныны джарыгъы», 14.)

Джел келтирди, суу элтди — келди, кетди, джугъу къалмады.

Джел къакъмай, чапракъ шыбырмаз. Син. Отсуз джалын болмаз.— Таймаздан бесеней джайылыб тургъанлыгъына, бюгюн Махара къызы юйню тубюне аны юсю бла да кийиз джайгъанды. Игитда, джел къакъмай, чапракъ шыбырмаз дегенлей, бюгюн, джангыз джашны оноун этген кюн, ол джюкге несин да аямазча болуб къалгъанды. («Емюрлюк», 81.)

Джел элтмезча болургъа — тояргъа, ашаргъа. Къуш да кесини кереклисине айланады, анга къараб турма да; гырджындан къаб, кесинги джел элтмезча эт. («Къара кюбюр», 96.)

Джелкесин къашыргъа — не этерге билмей, хайран болургъа.

Дженгилни тубю бла, ауурну юсю бла. Вар. Ауурну юсю бла, дженгилни тубю бла.— Алтайкъ. Адам иш бла къарыулу, кючлю болады, акъылы, сезими ёседи. Халиси тюзеледи, бегийди, алай а бизде ишге бой салмай, дженгилни тубю бла, ауурну юсю бла дегенле алкъын тубейдиле. (Газетден.)

Дженгил аякълы болургъа. Вар. Аякълы болургъа.— Озаргъа, алгъа келирге, дженгил джетерге. Алибек, андан дженгил аякълы болуб, къолун тутуб, ызына бурлду. («Биринчи суймеклик», 2, 155.)

Джеринден айырылгъан джети джыл джылар, джуртундан айырылгъан ёлгюнчю джылар.— Ата джуртундан

айырылган ёмюрю кыйналыб турлукъду, джашау табарыкъ тюлдю деген магъанада.

Джерге ауурлукъга, кюннге келеккеге джаратылган.— Джараусуз, асыусуз адам деген магъанада.

Джерни джабхан.— Асыры кёбден джер кёрюмеген (малны юсюнден).

Джер басханны ат биледи. Вар. Ат басханны джер биледи.— Хар ким кесине джетген кыйынлыкны сезеди. Джер басханны ат билир дегенлей, кесине джетгенни кеси ашхы ангылай болур. (Газетден.)

Джер джарады. Син. Дунияны бузады.— Омакъдан джер джара эди! Азретге тюберик эдим деб, келди да, барыб дежурныйден эркинлик алгынчы, тас болду да къалды. («Кюн таякъла», 217.)

Джерни джети къатына.— Билеме, билеме, аны билмесем, къантарыбмы айланама джерни джети къатын. («Кюн таякъла», 52.)

Джери джокъду.— Къой, къой, аманлыкчы эди, къалай эсе да адам илешир джери джокъ эди ол адамны. («Окъа бёрк».)

Джер джуханча. Син. Тас болургъа, думп болургъа.— Уят да, хаят да, джер джуханча, думп болуб къалдыла. («Джукъусуз кечеле», 206.)

Джер къабаргъа — ёлюрге, дуниядан къурургъа. Андан озуб бир адам этерик тюлдю. Ол болгъаны чакълы джер къабха эди. («Дерт», 146.)

Джерни къалыны бла джукъасын билген — акъыллы адам, ангылагъан адам. Син. Къаргъаны-къузгунну тилин билген.— Джер-джерге тыгъыла-сугъула айланган адамды. Джерни къалыны бла джукъасын биледи («Баталлары», 132.)

Джер къантарыргъа.— Джерни башын тюбюне айландырыб излерге. Билеме, Халимат, билеме, аны билмесем къантарыбмы айланама джерни джети къатын. («Кюн таякъла», 52.)

Джерге къаратыргъа. Син. Башын энишге тутдурургъа.— Ийлыкъдырыргъа, уялтыргъа, мыдах этерге. Сен къоркъма не кесек да, биз сени джерге къаратмабыз. («Ахматны джангылычлары», 10.)

Джерни къырдышын къобарыргъа — дыгалас этерге, ачыргъа, бушуу этерге. Джашлай кетген ашхы адамларыбызны эсеме тюшюрсем, джерни къырдышын къобарама. («Дерт», 176.)

Джер-суу кёрюрге. Син. Кёз ачаргъа.— Дунияны

кёрю ючюн джолоучу болуб айланыргъа. Хан бир кюн, атына да миниб, Кюлбулгъауучха келиб: «Кел, бир джер-суу кёрюб, кёз ачыб къайтайыкъ»,— дегенди. (КъТ.)

Джер-сууму юлешебиз! — Дунияны тутуругъу джер-сууду. Аны ючюн кюрешни тюзге санагъандыла. Ол кюнледе Тамараны кёлуне кёб тюрлю сагъышла келген эдиле. Мен къартла бла джер-сууму юлеширикме! («Къанатла», 101.)

Джерни тешиги болса, кирирча болургъа. Вар. Джер джарылса, кирирлай болургъа.— Асыры бек ийлыкъ-гъандан, уялгъандан, джунчугъандан. Алайда джер оюлса, кириб кетерлай болуб, джаш эшикге кючден чыкъды. («Чолпан», 86.)

Джер тентериб.— Чабыб, джортуб, излеб, айланадыла. Не къайгъылары бар эсе да, Майыллары джер тентериб айланадыла. («Къарачай тил», 4 класс.)

Джер бла тенг этерге.— Оюб ташларгъа. Махтандыргъан позицияларын джер бла тенг этиб кёйду къ да. («Эки заман», 3, 126.)

Джер тоймай — эл тоймаз.— Джаумну юсюнден айтадыла. Джер тоймай, эл тоймаз, дейдиле. Сыйлы аллах быыыл джерни, джаныуарны да тойдуругъа башлагъанды. («Баталлары», 70.)

Джер тырнатыргъа — дыгалас этерге. Джерди бизге джер тырнатхан. («Чолпан», 74.)

Джерни туюб бла джюрюген. Син. Ауурну юсю бла, дженгилни туюб бла. Алтаякъ эпчил.— Сен джерни туюб бла джюрюме деб айланган заманда, биз барысын билиб тургъанбыз. («Ахматны джангылычлары».)

Джерге тюшюрмезге — айтханын этерге, мийикде тутаргъа, сыйын кёрюрге. Къанамат, сен менден тамадаса, сен айтханны джерге тюшюрмем. («Таулада таууш».)

Джерден чыкъгъанча. Вар. Халгер хансдан чыкъгъанча.

Джерден чыгъарыргъа — къайдан болса да, не узакъда, бек джерде болса да, табаргъа. Мен ол итден туугъан итни, джерден чыгъарсам да, табарам.

Джерден чыкъмагъанма. Син. Тукъумсуз-джукъсуз тюлме.— Джерден чыкъмагъанма, мени да барды адамларым. («Джукъусуз кечеле», 121.)

Джети атадан бери — ёмюрден бери да, бурундан бери да. Джети атадан бери ауругъан, сау да бола келгенди. («Махти», 33.)

Джети атагъа дери.— Топчукъ, алыу-берну джанына сагъыш этме, джети атанга дери дарийге бѣлеб къойса да, къолундан келликди. («Джангыны джарыгъы», 18.)

Джети джыл болгъандан джетмиш джыл болгъаннга дери. Къысха вар. Джетиден джетмишге дери.— Къарты, джашы да, уллусу, гитчеси да, барысы да.

Джети джол айырылгъан джерге джетерге — барлыкъ джолун, аллыкъ усталыгъын сайларгъа. Лена асырагъан анасыны къолунда, бир тюрлю бир мусхамлыкъ кѣрмей, джети джол айырылгъаннга джетиб, барлыкъ джолун кеси сайлайды. (Газетден.)

Джети джукълаб эсима да келлик тюл эди. Вар. Эсимде-бусумда болмагъан зат.— Быллай ауур хапар эштирикме деб, джети джукълаб эсимэ да келмеген эди. («Биринчи суймеклик», 1, 114.)

Джети таудан ауарса.— Не кыйын джолну да джюрюрге деген магъанада.

Джетеу бла кеси кюрешген — эртдеден къалгъан сѣздю. Таулу джетишген джерде джетеуленни орнун тутаргъа керекди дегендиле.

Джети шагъат керекди.— Адам ийнанмазча, ишекли зат. Джандар да бизникиди деб джибермезлигине джети шагъат керекди. («Къанаматны джуртунда», 276.)

Джеталмагъан джер тырнар. Син. Суугъа кетген таш къармар.— Амалсыз дыгалас этерге. Адаргы этерге. Джашаугъа керекден сора да керекли затла бардыла. Ол джанларын сен алкъын ангылайлмагъанса. Къуру чам а джеталмагъан джер тырнар дегенча болады. («Хорланган аджал», 16.)

Джѣрмеге джеталмагъан киштикча. Син. Атайпысны басаргъа.— Ала Донбассха мыллык атарыкъдыла, алай а джѣрмеге джеталмагъан киштикча болуб къаллыкъ болурла. («Аманат», 1, 50.)

Джибекден джибиз, алтындан джюгюбюз. Малда малыбыз, рысхыла рысхыбыз барды деген магъанада айтылгъан сѣзледиле.

Джигине тюртерге — эм сезимли, эм назик джерине къатылыргъа.

Джик дери болмагъанды. Син. Мох дериги, чюх дериги болмагъан.— Аллында къотур улагъы да болмагъан, джарлы.

Джик дериги къалмагъанды. Син. Арты болгъанды, тюб болгъанды.— «Джик» деген сѣз бир адыг юйюрню аты болгъанды. Джикле эндиги Краснодар крайны дже-

ринде джашагъандыла. Орта ёмюрлени кёзююнде ала кырылыб, тюб болуб кългъандыла. Не чурум бла кырылгъанлары белгили тюлдю. Ала бла хоншу джашагъан къарачай халкъ юйюрюю арты болгъанын билиб айтхан болур бу сёзлени. Алайгъа ушайды. Балаларым, ичигизде кългъан сёз болсун, кълумдан келсе, манга бу кюнню джетдиргенлени джик дерин къоймаз эдим. («Юйге игилик», 81.)

Джик-джиги бла айырыб. Син. Асырасы-стюню бла. Син. Ийнесинден тюймесине дери.— Ариу тукъум айырыб. Колхоз не ючюн къралгъанын, аны эллиге не хайыры болгъанын джик-джиги бла айырыб айтдыла. («Джукъусуз кечеле», 173.)

Джинкисин юзерге.— Джастыкъны ичиргилерин кърмай кетиб, къамасын кълуна ала, чыкърдай тургъан отну джинкиси юзюле, юйден чыкъды. («Къара кюбюр», 257.)

Джокъну бар этген, барны мал этген.— Биз джогъун бар этген, барын мал этген адамла болсакъ, бизге бу сёзле сёлешинник болмаз эдиле. («Аманат», 3, 119.)

Джолу болургъа. Син. Муратына джетерге. Джамайны келиб орнуна таяннганындан Сыйлыхан, анга хапар соруб да кыйналмагъанлай, джолу бюгюн болмагъанын билди. («Чолпан».)

Джол кесерге — хапар айтыб, джолну кысхартыргъа. Бир джолда Герий бла Темирджан джолуочу болгъандыла. Не тюрюю хапарла бла да джол кеседиле. («Горда бычакъ», 2, 158.)

Джолун кесерге — чырмау болургъа, ишин этдирмезге. Сен кесинг сюе эсенг, бу ишни къойма. Уллу факхунг барды. Сизни джолугъузну кесерге кишини иши джокъду. («Окъа бёрк».)

Джолунг мамукъдан. Толу вар. Джолунг мамукъдан, ёмюрюнг зауукъдан. Аллынгы ким- тыяды, джолунг ачыкъ. Син. Иги джолгъа бар.— Баргъан джолунг мамукъдан тешелсин,— деб эшигине джетдире, арыгъан ууаныкны джиб кыйыры бла ура да къамчи таууш этдире къууалады. («Къара кюбюр», 254.)

Джолуна кырдыш кълларгъа — алайгъа киши джорюмезге, басмазгъа. Былайда джолгъа кырдыш кълзлай тебрегенди. («Кюндюзгю кюн», 163.)

Джол салыргъа — хаман алайгъа барыб, келиб турургъа. Ёлюк чыкъргъан юй бла афендини юйюню ара-

сында джол салганлай турду Мустафа. («Къара кюбюр», 186.)

Джолну джол узуну.— Асият джолну джол узуну джашны аузундан таукел чыкыган ашхы умутлагъа бѣлениб келгенлей, машина тохтады. («Сыналган джылла», 46.)

Джол чыгырыргъа — къайры болса да атланьргъа. Бери, шахаргъа, келирге анга джол чыкыганында, сабийни тыялмай, биргесине къошуб ийгендиле. («Адамла», 133.)

Джоллукъ берирге.— Къышлыгыны ичи бла ѳтгенликге «джоллукъ» алыб тургандыла.

Джукъ кьоймагъанды. Син. Бурнундан тюшгенча ушайды. Син. Терисин союб къаблагъанча ушайды.— Сен эки атларгъа ол бир атлайды, тюени джайылтмакъ аякълары чана джаякъладан бир джукъ кьоймагъандыла. (Газетден.)

Джукълагъаннга берген аллах бизни да унутмаз (чам маталлы сѣз).— Тынчайыр ючюн а къалмагъанбыз. Джатханнга берген аллах бизге да бир джукъ берлик болур. («Гургумлу», 7.)

Джугъутур бекге кирди — табсанг кьойма.— Энди биз этерден озду, мадар къалмады деген магъанада.

Джугъутурну къулагъына джел ургъан чакълы бир. Вар. Бууну къулагъына аяз къакыгъанча... Син. Кюушенгинин бузмайды.— Къайыныны болган махтаууна да аллай ючноу къошуб айтыб, ангылатыб кюрешди, алай болганы ючноу бу сѣзле Хурайны къулагъына, джугъутурну мюйюзюне джел къакыгъан чакълы бир кирмедиле. («Джазыу айла», 108.)

Джумарыкъ тауукъча.— Ариучукъ, сейирликчик деген магъанада. Энди бузулуб къалганды ансы, гитчелигинде, джумарыкъ тауукъча, бир сейирлик бала эди. («Адамла», 132.)

Джумарыкъ тауукъну джуджеги.— Ариулукъну кергюзген сѣзле.

Джумушакъ агъачны (терекни) къурт ашар.— Харзат джумушакъ адамгъа джабышады деген магъанада.

Джууаб орнуна — сууаб.— Сѣз бла башын алыр орнуна мал бергенге неда джумушун ѳтгенге айтадыла. Энди мен, Алим, сени босагъангдан бери атласам, керти айтаса. Джууаб орнуна сууаб деб, быллай бир ючноу айтхан болурла. («Джукъусуз кечеле», 212.)

Джуургъанынга кѳре аягынгы узат. Вар. Аягы-

нгы джуурганынга кёре узат. Кесинги болумгъа, мадаргъа кёре джюрют.— Саулугъум орнунда болуб, урушну артына дери айлансам, иги боллукъ эди, алай а былай эси, не этгин, джуурганнга кёре аягъынгы узатыргъа керексе. («Эки заман», 3, 38.)

Джур джангылгъанча,— Джур юркуюб къачса, джангылыб, къайтыб, эски орнуна келеди деб, айтыу барды.

Джылыу ангылагъанды (табигъатны юсюнден).— Джаз келиб, джер-суу бошланса, айтадыла.

Джылы джерчик.— Хайыры чыкъгъан къуллукъ, орун. Ол, бир сабда тохтамагъан балта киби, джылы джерчик излей, бир ишден башха ишге кёче айланады. (Газетден.)

Джылы джууаб берирге.— Тилегин толтурургъа, айтханын этерге. Бу письмо къарачайча джазылгъан эди. Ашотдан джашырдыкъ. Менден джылы джууаб табмады. («Джукъусуз кечеле», 259.)

Джылы къолдан.— Заманында, таб кёзюуде, зыраф этмей деген магъанада.

Джылы суу иерге — терилтирге, алдаргъа, хыйлалыкъ этерге. Минатлары, кука сёзюу бериб, хаман джылы сууну ийиб тургъан болмаса, аны кереклисине къарамайдыла. («Уллу Къарачайда», 251.)

Джыл ораза тутдум да чыпчыкъ эт бла аууз ачдым.— Кёб къыйналыб, эм артында бир асыусуз затха урунуб къалдым деген магъанада айтылгъан сёзле.

Джылына бир джангы сёз эшитмесенг — къулагъын сангырау.— Хар заманда бир джангы зат эшитиб, билиб турмасанг, тин байлыгъынг ёсмейди деген магъанада.

Джылына кёре джыланы. Толу вар. Джылына кёре джыланы, тауна кёре къуланы.— Хар зат заманнга, джерине кёре болады. Джылына кёре джыланы дейдиле... Заманнга джораланнган джырын, оюнун биргесинден юзмей келтиргенди. («Баталлары», 5.)

Джылкъычы къурукъ киби. Син. Къазанны къуругъуча.— «Узун» деген магъанада.

Джылар джаш анасыны богъурдагъы бла ойнар. Син. Джылар джаш атасыны сакъалы бла ойнар.— Джашагъан къралынга терслик этиб атын айтдыруу къолайлы иш болмаз, тейри.— деди ардагъыладан бири. Хо, джылар джаш анасыны богъурдагъы бла ойнар, деб. («Баталлары», 274.)

Джыламагъан джашха эмчек салмайдыла. Син. Айтмасанг билмез.— Кереклинги, инджиуонгю айтыб

турмасанг, билмейдиле деген магъанада джюрюйдю.

Джылата, джырлата да билген — ариу айта да, хыны эте да билген. Ма, джаным, жылата да, джырлата да билген эркиши. («Адамла», 171.)

Джылауун этерге.— Ёлгени болгъан неда кыйынлыкъгъа тюшюб джылагъан.

Джыламугъу бла гырджынын тенг ашагъан.— Кыйынлыкъда, инджиуде, разы болмай джашагъан. Кыйзым, кюнюнгю къарангы этме, бизнича тиширыулада джыламугъу бла гырджынын тенг ашамагъан санлаб бир насыблы барды. («Уллу Къарачайда», 281.)

Джыланны башын эзгенча, эзерге.— Джыланны башын эзгенча, эзерге керекди, аллайла юйде болуб, бизге тынчлыкъ джокъду. («Къара кюбюр», 315.)

Джылан дугъуманы суймей эди, ол да аны тешигини аллында бите эди.— Адамны суймегени къатында джашаса, айтадыла. Джылан дугъуманы суймей эди, ол да анга ачыугъа босагъасында бите эди дегенлей, быладан айырылыр кюн туумай къалды. («Баталлары», 284.)

Джылан джырмаз — джылан джырыб ёталмазча къалын (ханс, сабан). Энди уллу сууну бойнунда уа бизни къартны арбазы джылан джырмаз ханс болгъанды. («Горда бычакъ», 2, 103.)

Джылан къабындан джийиргенгенча — кеси кесини къабындан джийиргенгенча. Герийни сёлешгенин ангылаймыса? Эски шугутда джылан къабындан джийиргенгенча этеди. («Горда бычакъ», 2, 231.)

Джыланнга уу берген кеселекке — биреуню аманнга юретген, удугъан адам. Джыланнга уу берген кеселеккеча, адамны ичине кириб, джылан тюрсюнде кёргозгени уа?! («Огъурлу», 158.)

Джыланынг чыкъмай эсе — нек гузаба этесе? Син. Нек джанынгы аласа? — Былайчыкъда айтыр мадарынг бар эсе, джыланыбызны чыгъарма да айт. («Горда бычакъ», 2, 173.)

Джылтырагъан бары да алтын тюлдю.— Керти зат бла джалгъан затланы айырыргъа.

Джырлабмы кьутуллукъса!? — Алай тынч башынгы алаллыкъ тюлсе, кыйын ишди деген магъанада.

Джырчыгъа мал берген кибик.— Бошунакъгъа деген магъанада. Малымы, антымы бузуб, ырысламай, бир ичгичини кьолуна, джырчыгъа мал бергенча, тутдуруб иймеклик бек ауур тийди. («Адамла», 107.)

Джырын, сырын да билген — несин да билген. Былай джапысына къарагъанлай огъуна, Джашакку улу аны сырын, джырын да ангылайды. (Газетден.)

Джюенни бошларгъа. Ант. Джюенни бошламазгъа. Оноуну къолдан ийерге.— Оноу этерни орнуна башын сакълаугъа кириб, джюенни бош этиб, мюлкню аллах джолуна бошлайды. («Ахматны джангылычлары», 19.)

Джюенни къолдан иймезге — оноуну, башчылыкъны кишиге бермезге. Езге, бюгюн кесиме джетген бу иште джюенни къолумда къоярыкъ болурла. («Гургумлу», 180.)

Джюенсиз ат кибик.— Къылыгъы, болуму бегимеген. **Джюеннге кесин уругъа.** Син. Ангырчакъ ууатыргъа.— Кесин тыялмазгъа, ёшон уруш этерге. Мен сизден хапар билирге керекме. Биягъы Хасан джюеннге кесин урамыды? Кесин тыялмагъанча кёрюне эди да! («Аманат», 1, 116.)

Джюз балтагъа бир хыршы. Син. Он чалкъыгъа бир къайракъ. Син. Элиси элге болгъан.— Джангыз бетими ачыб сёз айтмагъанма, джюз балтагъа бир хыршы деб, аланы барысы бла кюрешир къарыуум къалмагъанды. («Гургумлу», 111.)

Джюз кюнню тауукъ болуб джашагъандан эсе, бир кюнню гугурук болайым — эркинлиги болмай кёб джашагъандан эсе, эркин болуб аз джашагъан кёб да игиди (ол магъананы тутады бу айтыу).

Джюз, минг айтсанг да — кёб, аз айтсанг да. Джюз, минг айтсанг да бу джаш адамды. («Горда бычакъ», 1, 235.)

Джюз тюрлю къабха киреди.— Болумгъа кёре кесин тюрлендирген (хамелеон). Бет къаны тюрленген. Ол аны айтыб бошагъынчы, Герий джюз тюрлю къабха кирди. («Горда бычакъ», 2, 237.)

Джюк болургъа. — Ауурлугъу тийрге. Ёгюз, джаргъа джууукъ барма, манга джюк боласа,— дегенди эшек. (Фольклордан.)

Джюн тюкден, мюрзеу бюртюкден. Син. Капек сомну сакълайды (орусча).— Ненги да джарашдырыб, бир-бирине джалгъаб кюрешгенинг джарагъанды. Джарашдырмасанг а, кюпсе сен эсенг да, берекетинг боллукъ тюлдю. Джюн тюкден, мюрзеу бюртюкден. («Аманат», 2, 82.)

Джюеннге тюшген тауукъча — къатышыб, джунчуб, не этерин билмей.

Джюрек ауузундан уругъа.— Джулдуз а кыптыны джюрек ауузуна уруб, юсюне джыгъылганлай, ауурлугъу бла басыб, ары ташайтыб къойган болур эди. («Горда бычакъ», 2, 198.)

Джюрегин басаргъа — тынчлыкъ табаргъа, къайгысы кетерге.

Джюреги билгичди. Вар. Джюрек обурду.— Адамны джюреги боллукъну аллындан сезеди, затны мардасын биледи. Аслан бла Сурат тепсеген кёзюуде, харсчыланы бири чауукълатыб: «Харс суйгенлеге!» — деб кычырды. Накъырда — кертини келечиси, джюрек билгичди. («Емюрлюк», 15.)

Джюреги бичгенча. Син. Кёлю ушатханча.— Да, къайдам, къалай айтайым, джюрегинг бичген адам табхан кыйынды. Алай болса да джашай барабыз. («Аманат», 3, 243.)

Джюреги гып-гып эте.— Джюрек къорклуб къаты урса, айтадыла алай. Анга асыры къоркыгъандан, джюрегим гып-гып эте, урчугъума сёлеше, шыкыртха тынгылаучан эдим. («Хорланган аджал», 105.)

Джюрек джауун ашаргъа — джюреги кыйналыргъа, таралыргъа. Ол анда не болуб тура эсе да хапарсызма. Экиси да джюрек джаууму ашаб бошадыла. («Дерт», 177.)

Джюрек джауум кълмагъанды.— Къарыусуз болгъанма деген магъанада. Мени джюрегимде джауум кълмагъанды, Зухра,— деб, Асият аз-буз ышарды. («Сыналган джылла», 117.)

Джюреги джарылыргъа — джюреги бек кыйналыргъа, ачыргъа, бушуу этерге, ачыу болургъа. Ким эсе да тутуб иймей тургъанча, ол ишни эталмай тургъаныма джюрегим джарылды. («Биринчи суймеклик», 1, 75.)

Джюрегин джарыргъа — ачыу этерге. Энди болдунг, мени джюрегими мындан кёб джарма. («Дерт», 269.)

Джюреги джер бла тенг болургъа. Ант. Кёлю аз болургъа. Ант. Кёлю кёк бла тенг болургъа.— Кёлю (джюреги) такъыр болургъа. Тенглерими арасында джюрегим джер бла тенг болуб, тюрге киргенимде, сизни къарыуугъузну сынагъанма. («Дерт», 211.)

Джюреги джугъож болургъа — джюреги къайгылы болургъа. Джашчыкыны къатында таякъ джонулган кёрмей, айтханына джюреги джугъож болуб, джашчыкыны кёлларына къараб айтды. («Къара кюбюр».)

Джюреги джылыныргъа. Ант. Джюреги суургъа.—

Сен бусагъатда айтхан тарыгъыулары мен кѳргенли, эки джыйырма джыл болады. Аллаи бир заман бир адамны ѳмюрюду. Ол заманны ичинде мени джюрегим бир байдан джылынмагъанды. («Къара кюбюр», 59.)

Джюрегин джылытыргъа — къуандырыргъа, кѳлюн кѳлтюрюрге. Ибрахимге къалайгъа барлыгъын айтханы, халал, кеси кибик джарлы нѳгерлери ызында къалгъанлары эсине тюшюб, джюрегин джылытды. («Къара кюбюр», 53.)

Джюрекден джюреге джол (барды) — айтмагъанлай да джюрек джюрекни ангылайды.

Джюрек джюрюкдю. — Адамны джюреге джетмеген джер джюкѳду дуняда. Джюрюк, джюрюк дегенде не джюрюкдю? — Джюрек джюрюкдю. (Эл берген джомакъ.) Болдуну джюреге сагъышлыды. Къайын анасы юсуне сюелиб тура эсе да, эслеялмайды. Джюрек джюрюкдю, джетмеген джери джюкѳду. («Хорланган аджал», 9.)

Джюреге кѳлтюрюрге — акъылындан тайышыргъа, шашхынлы болургъа. Сѳз арада шашхынлылары, джюреклери кѳлтюрюлгенлени юсюнден сордум. («Биринчи суймеклик», 2, 105.)

Джюрегине кюч тиерге. Син. Кѳлкъалды болургъа. Син. Джанына тиерге. — Сен гитчечиксе, энди сени былайда этеринг джюкѳду, — деб кесине къысыб, башындан сылады, алай болгъанлыкъгъа Ибрахим, аны гитчеге санаб, алай айтханы джюрегине кюч тийиб, бир джанына ѳпкелеб, хыны бурулуб... нѳгерлерине къошулду. («Къара кюбюр», 74.)

Джюреге къабындан чыгъаргъа. Къысха вар. Джюреге чыгъаргъа. — Хар къуру да хурмет тѳгюучю джарыкъ кѳзлери джюкъланыргъа аздан къалыб, аз-буз джылтырай тургъанларын эслеб, джюреге къабындан чыгъаргъа джетди. («Кюн таякъла», 168.)

Джюрек къызбай да къол батыр. Вар. Кѳл къызбай да къол батыр. — Суратны къол аязында къарасауут бла: «Джюрек хомух да къол батыр, аллах болушсун» деб джазылгъанды. «Баталлары», 234.)

Джюрегин къыйнаргъа. Ант. Джюрегин къыйнамазгъа. — Сен джюрегинги къыйнама, — деди Махсуд, иги кесекни тынгылаб туруб. («Дерт», 264.)

Джюрек обурду. Вар. Джюрек билгичди. — Джашны адебин этмедимми? Эй, балам, джюрек обурду. Джашны

ёлген хапары не кюн келди, ол кюнден огъуна тюрлендинг. («Хорланнган аджал».)

Джюреги сагъышха кетерге. Вар. Бир сагъышлы болургъа.— Элге джетген заманда, ары дери барыны да аллында келген Къанамат, кеси эселеменлей, джюреги сагъышха кетиб, артха къалды. («Къара кюбюр».)

Джюреги сампал таууш этиб — къоркъуб, джюреги къаты уругъа. Айрыда атлы кёрсе, къарауулла чыгъыб къаладыла аллыма деб, джюреги сампал таууш этеди («Баталлары», 7.)

Джюреги сары суу болуб — джюрекни кёб къыйнаб, инджитиб. Джюрегибизни сары суу алыб тургъандан эсе, шо элт да бухгалтерге ачхасын теле да къой. («Аманат», 3, 222.)

Джюрегин сындырыргъа. Ант. Кёлюн кёлтюрюрге. Артына ыхтырмазгъа.— Аланы (сохталаны) айыбларына джолукъдуруу джолла кёбдюле. Къысхасы, сабийни джюреги сынмасын. («Джукъусуз кечеле», 200.)

Джюреги такъыр болургъа. Син. Кёлю аз болургъа.— Къанамат талай айны сыртында кёлтюргенча, каторгадан къутхаргъан тенгини сау-саламат болгъанын эшитгенинде, асыры къууаннгандан джюреги да такъыр болуб, сабийча ышарды. («Таулада таууш», 301.)

Джюреги тараргъа — джюреги илеширге, сюерге. Сора бир кюн Гюргъокъ бийни къатыны Къаншаубийге айтханды: Сен ариуса, санга кёзюм къарайды.

Джюрегинде тюйюмчек болургъа — айтыргъа излеб, къаст этиб тургъан заты.

Джюрегине тюйрелирге.— Эсинде, акъылында тургъан. Аначыгъым, энди биз не этерге керекбиз? — дедим. Соруууму таб болмагъанын, джюрегиме тюйрелиб тургъан затны ангылаталмагъанымы кесим да таныдым. (X. O., «Джылла», 47.)

Джюреги хош болургъа. Вар. Кёлю хош болургъа. Къысха вар. Хош болургъа.— Юч тутмакъны да сакъларгъа джангыз джасауай салыб къойгъанларын джюрегим хош кёрмеди. («Къара кюбюр», 62.)

Джюреги чанчаргъа — къоркъуб илгенирге. Джантемир тахса бериб, тутдурубму къойду деб кёлюне келиб, джюреги чанчды. («Къара кюбюр», 258.)

Ёгюз боллукъ бузоу ёгюзлени къатын сакълар. Син. Адам боллукъ джаш уллуланы къатын сакълар.— Адам боллукъ сабийлигинден белгилиди деген магъанада.

Ёгюзню уллусу баудан чыкъды.— Былайда магъанасы: хапарны чынты аламатын сен айтдынг. Ёгюзню уллусу баудан чыкъды дегенлей, чынты аламатын сен айтдынг. Къолунгу бери тутдур. («Хорланган аджал», 140.)

Ёгюзню къуйругъуна бычакъ сындыргъанча. Вар. Итни къуйругъуна бычакъ сындыргъанча.— Ишни эте келиб, бошалыргъа джетерге, бузуб, артына джетдирмей къояргъа деген магъанада.

Ёгюз бойнуна тюшюрюрге — аякъ орунга тюшерге. Сизни ол юйге чакъырадыла,— деб чакъырыучу келиб, была сёзню ёгюз тюшюрюгючю, ашыкъдырады. («Джазыу айла», 57.)

Ёгюз да ёлдю, ортакълыкъдан да айырылдыкъ.— Болум торленсе, кесаматны кючю къалмайды деген магъанада.

Ёгюзню мюйюзюне къонуб келген чибин, «сабандан келебиз», дей эди.— Бир тюрлю бир къыйыны кирмегенлей, аузуу бла къошулуб айланган.

Ёзенгилери бир-бирине тие барыргъа — тенг, бир-бирин озалмай.— Отарланы Керим бла мен ёзенгилерибиз бир-бирине тие барабыз. (Къулий улу Къ.)

Ёзен ишни сыртха чыгъармазгъа.— Темадан джанламазгъа, ишни юсюнден айтыргъа деген магъанада. Ёзен ишни сыртха чыгъармай, ишге джууукъ сёлешейик. («Джазыу айла», 117.)

Ёлген ашхыды андан эсе.— Айыблы ишди, бешишди, сёгючдю деген магъанада. Быланы да, сени да асыры кирден сыфатыгъызны киши танырыкъ тюлдю. Андан эсе, ёлген ашхы тюлмюдю? («Горда бычакъ», 2, 159.)

Ёлейим андан эсе.— Аны кесин алай эркин джюрютгенин Клавдия Антоновна эслегенинде: — Павлуша, ёлейим андан эсе,— деб тауукъчукъча, ёрге къарай, аузунда къабынын джутду. («Уллу Къарачайда», 30.)

Ёле башлагъан ёлюр от ашар. Син. Суугъа кетген таш къармар.— Ол заманлада дарман, дохтурму табарыкъ эдинг? Оу болгъа эдиле ол афендиле! Ёле баргъан ёлюр от ичер дегенлей, не орнуна да два джазылгъан

мерекеб сууну ичириб, бир уллу дарыла-дарманла этгенча, кьойла излей эдиле. («Махти».)

Ёлю болгъанды юйюнге. Вар. Ёлю болгъанды тыбырынга.— Не болгъанды? Ёлю болгъанды тыбырынга! Тыбырынг кьуруб кьалды да! Мен хариб, мен джазыкъ. («Ахматны джангылычлары», 50.)

Ёлгени болгъан кюлюр — керти кюлкюлюк зат. Къарт къатын кьуууб, джашчыкъ къачыб, тюнене алада бир иш бар эди да, ёлгени болгъан кюлюр эди. («Сыналгъан джылла», 236.)

Ёлюб да ой деймеми.— Не кьыйналлыкь болсам да, алай айтмазма, джууаб этмезме.

Ёлмесенг да, къарт дамы болмазса.— Бири болмаса, бири болмай кьалмаз деген магъанада.

Ёлген ёлюсю да игиди — андан не джаны бла да онглуду, башды, игиди. Алайгъа кьалсанг, сен манга джашагъан джашланы, барысын бир-бирине кьошсанг да, Бийнегерни ёлген ёлюсю игиди деб, бетине кычырыб джиберликме. («Таулада таууш», 154.)

Ёлмезлик джанынг, тауусулмаз малынг болмаз. Син. Санаусуз кюнюнг, хыйсабсыз мюлкюнг болмаз.— Нек кетесе, Джабагъы? — деб соргъандыла.— Кетиб а нек кетеме. Мында ёлмезлик джанынг, тауусулмаз малынг болса джашарыкъса,— деб джууаб этгенди. (Фольклордан.)

Ёлтюрюшюу-ёлюшюу.— Джан аямай кюрешиу, къан къазауат этиу. Син. Кёбден кёб, аздан аз ёлюр.— Ахырсы, киши ызындан къарамаса, кече эшикте чыгъалмаучу Зекерия кимди? Аны къатында халкъ деген зат неди? Джюрюгюз, ёлтюрюшюу-ёлюшюу. («Уллу Къарачайда», 217.)

Ёлеме деген бла кетеме дегеннге тыйгъыч джокьду — ёлген бла кетгенни киши аллын тыймайды. Ол айтханынг да тюздю, ёлеме деген бла кетеме дегенни тыяргъа кишини кьолундан келлик тюлдю. («Джангыны джарыгъы», 24.)

Ёлю гёбелекча. Толу вар. Ёлюр гёбелек башын отха атханча.— Гыл тюшер джерге, ёлю гёбелеккеча, кесинги атхан болмаса, мен бир да эсинге келмейме. («Къара кюлюр», 227.)

Ёлсем да, ёлдюм демез эдим — ардан ёкюнмез эдим, сокьуранмаз эдим. Ариу аныкъыды деб, бир кёк ийнени кёкге тартмай кьаллыкь эсем да, аны юйюмде бир кер-

сем, ёлсем да, ёлдюм демез эдим. («Джазыу айла», 116.)

Ёлсек да — бирге, къалсакъ да — бирге. — Бурундан къалгъан ант текстден. Мен — джаш, сен — къарт. Алгъы бурун акъыл нёгер болайыкъ: Ёлсек — ёлдюк, къалсакъ — бирден къалайыкъ. («Джандар».)

Ёлген кибикди — барыб тохтагъан айыб, беиш. Кесини сыйын ачхагъа ауушдургъан ёлген кибикди. (Газетден.)

Ёлмез кеси кесине орайда айта эди. — Локъман бла Хусей не айлана эдиле? Ёлмез кеси кесине орайда тарта эди дегенлей, кеслери кеслерине келечи болуб. («Джазыу айла».)

Ёлгенни сагъынса, сауну нюрю къачар. Вар. Ёлгенни кёрсе, сауну нюрю къачар. — Ёлгенни сагъынса, сауну эси азар. («Горда бычакъ», 3.)

Ёлюм къара — къарыундан келген чакълы, бютеу кючюн салыб. Къарачепкен къатын да, суугъа баргъанын къююб, нёгерлерини ызындан, габашларым тюшеди деб къоркъуб, чырт-чырт эте, ёлюм къара джумулду. («Къара кюбюр», 158.)

Ёлген анга къарабмы турады? — Къой, аман джора этме, ёлюм бизге къарабмы турады. («Баталлары», 203.)

— Кёб къозу чарпыгъанмыды? — деб сорду.

— Къой, а къыз, ёлген былагъа къарабмы турады. («Малчыла», 4.)

Ёлген быллайда юйюнде ёледи. — Ёлген кюн аманда юйюнде ёледи, джолгъа чыкъмайды деген магъанада.

Ёлюмю юсю бла атлаб — джаным сау болуб. Энди бу адамчыкъ былайдан къуру мени ёлюмю юсю бла атлаб чыгъарыкъды. («Кёмеуюл», 26.)

Ёлетден къалгъанча. — Эминача кенг джайылгъан джукъгъан ауруудан ёлмей къалгъан. Сен айтханнга мен огъай демейме. Сизни сыйыгъыз да артыкъ болсун, ёлетден къалгъанча, бу джангыз сабий къалгъанды. («Джазыу айла», 50.)

Ёлмеген... алтын аякъ бла суу ичер. — Ёлмеген алтын аякъ бла суу ичер дегенлей, сау къалгъанла рахатлы дуннягъа кёзлерин къаратдыла. (Газетден.)

Ёлмей-къалмай. —

Ач, токъ бла.

Сау юйдегини асырайбыз,

Ёлмей-къалмай джашайбыз.

(Къасбот, 24.)

Ёлю дейме юйюнге! — Ачыулансала, айтадыла алай. Ёлю дейме юйюнге! Бетинги къабугъу болмагъан адам кёре эдим сен! Была не затладыла? («Дерт», 135.)

Ёлюр оту джанмайды. — Джол джанында орналгъан юйлену бурууларына, бачхаларына букъу къонаргъа ёч боллады. Алай а букъу бла Джандетни ёлюр отлары джанмайды. («Къарчаны юйдегиси», 31.)

Ёлюр тюгю чыкъгъан бир къарт. Син. Санауу тауу-сулгъан. — Мен, ёлюр тюгю чыкъгъан бир къарт, атамнам къабырдан къобсала да, айталмаз дегенча, мени джюрегиме алай джазылгъанды. («Къара кюбюр», 280.)

Ёлген эшек бёрюден къоркъмаз. — Бизге болур болгъанды, андан ары къоркъар джерибиз джокъду деген магъанада. Ёлген эшек бёрюден къоркъмаз, бизни комендантларынг бла къоркъутма. Биз кишиге джалынчакъ боллукъ тюлбюз, («Аманат», 3, 223.)

Ёмюр дуниямда — мен джаратылгъанлы, мен эс билгенли. Айтыргъа излегеним: ёмюр дуниямда бир кишиге аманлыкъ этмегенме. («Кюн таякъла», 164.)

Ёмюрюнг узакъ болсун. — Кёб джаша деген магъанада. Ант. Ёмюрюнг къысха боллукъ. Ёмюрюнг узакъ болсун, мен сизге аманлыкъ излерик тюлме, алай а джашны окъутургъа башха школ табарма. («Джукъусуз кечеле», 81.)

Ёре оту джанмайды. Вар. Оту ёрге джанмайды. Вар. Ёлюр оту джанмайды. — Джаш кетсе, экиси джарашыб джашарыкъмыдыла да? — Да аны уа ким биледи. Бу сагъатда ёре оту джанмайды. («Аманат», 3, 257.)

Ётю болгъан адам, джаш — ётгюр, ёхтем, батыр. Къанамат кирик, бизни ичибизде бир бёлек ётю болгъан адам болса, Къаншаубийни бизге этгени ючюн, ичегилерин джерге къуюб кетер эди. («Къара кюбюр», 279.)

Ётю табанында болгъан. Ант. Ётю кёкюрегинде болгъан. — Хомух, кёлсюз, къызбай. Ётю табанында болгъан адамладан тюлдю, сынай тургъанма. («Горда бычакъ», 2, 236.)

Ётюрюкню къуйругъу бир тутум. Вар. Ётюрюкню ёмюрю — къысха. — Ётюрюкню къуйругъу бир тутум деб, кёб турмай барысы ачылды. («Джукъусуз кечеле», 264.)

Ётюрюкден не хайыр. Ант. Тюзюн айтыргъа керекди. — Ётюрюкден не хайыр, къолунда къамчисин кёргенлей, уругъамы тебргенди деб, акъыртын адамланы араларына сылджырадым. («Къара кюбюр», 242.)

Ётюрюк харамды.— Мен да, ётюрюк харамды, Темирджанны излейме. («Горда бычакъ», 2, 143.)

Ётюрюкчюню шагъаты — джанында (къатында).— Ётюрюкчюню шагъаты къатында дегенлей, ма Мёлехан, башы сауду, бачхачыгъыбызны сюрюрге ёгюз, къаладжюк болмай къалгъанында, Астакку ёгюз, къаладжюк да бериб, кеси да болушуб, алай сюргенбиз. («Къанаматны джуртунда», 46.)

Ёч салама. Син. Бычагъымы береме.— Ечешеме. Мен, сизде болмаса, къара ишге мыллык атхан кёрмегенме. Ма, сиз да, юйге къачан кетебиз деб турмай эсегиз, ёч салама. («Аманат», 3, 20.)

Ёшюн салыргъа — къарышырыкъ, хорларыкъ, джан боллукъ. Дунияда бизни аскерге ёшюн саллыкъ аскерджокъду. Ёшюн салгъан джауну да кёмербиз джерге, кёрге. (Джырдан.)

Ёшюн уруш этерге.— Ёшюн уруш этебиз деселе да, исси къабдырыргъа болурбуз. («Джукъсуз кечеле», 256.)

Забаргъа тынгыларгъа — джукъларгъа, къалкъыргъа (сюрюучюле айтыучандыла). Баргъанымда, джаш да забаргъа тынгылаб, сюрююу да сыртдан аууб бара тура эдиле.

Заман бакъмазлыкъ джара джокъду — не къыйынлыкъны да заман унутдурады, сотур этеди. Сурат Анзорну халисин джаратхандан джарата, илешгенден илеше барады. Бусагъатда да аны керти джигер, эрлик танылгъан бетине кёзю джете, «эшта, заман бакъмазлыкъ джара болмаз»,— деб кёлуне келди. («Къарчаны юйдегиси», 240.)

Заманы (кёзююу) джетмей, къуш да учалмайды.— Хар зат заманы бла болады. Заманы джетмей, джукъ да болмайды деген магъанада.

Зауукъдан — суююбмю, ойнабмы этиб айланады деген магъанада. Сени да болур къыйынлыгъынг. Къыямътха зауукъдан келиб айланмагъанынгы мен да билеме. («Къара кюбюр», 40.)

Зийнадан туугъан. Вар. Налатдан туугъан.— Урушуу сёз. Табылмагъан ол огъуна болгъа эди, зийнадан туугъан зийна. («Джылла бла таула», 241.)

Зийданнга атаргъа — азаб чекдирирге, айыбына

джолукъдурургъа, уругъа (тюрмеге) атаргъа. Ала бир кюннге этген аманлыкъны мени кирик бир адам этсе, зийданнга атыб ёлтюрюк эдиле. («Къара кюбюр», 252.)

Зийкъунну итича. Син. Ач ит джюрюк болады.— Зийкъунну итича, джетмеген джери джокъ. («Нарт сёзле».)

Зинк болургъа. Син. Думп болургъа.— Къачыб тас болуб кетерге. Булутла, кетген кече джангурну кёбюрек джаудуруб, джер-джерде заранлы ырхыланы бардыргъанына уялгъанча, кёз тутхан къарамдан зинк болгъандыла. («Джазыу айла».)

Зорда марда джокъ — разылыкъ болмай, зор бла этилген ишге айтылады алай.

Зынтхы тирмен айландырыргъа — асыры кёб сёлешиб, баш аурутургъа деген магъанада.

Зукку чибин — джукъ да огъай, джукъ да джокъ. Джашамай а джашарса, зуку чибин, анасына ушаб, тели сёзге уста Зекерияны акъылына алай келеди. («Уллу Къарачайда», 236.)

Зыркъ кирирге. — Тынчлыгъы бузулургъа, дыгаласха къалыргъа. Немчалагъа зыркъ киргенли иги кесек болады. («Аманат», 2, 196.)

Зырнаины тартаргъа. Толу вар. Анасыны зырнаын тартаргъа.— Джыларгъа, сытаргъа.

Зытчы-мытчы болургъа — не айтыргъа билмей, джунчургъа. Биймырза зытчы-мытчы болуб, Къыямытны аллына туруб, джолун кесе, тюлкюлене айтды. («Къара кюбюр», 277.)

Ибилисни къуллугъуча — кёб къыйыны зырафха кетген, этген иши башына джау болгъан. Шабатха къатын алыуубуз ибилисни къуллугъуча болуб къалады. («Ахматны джангылычлары», 53.)

Игиликге — аманлыкъ. Син. Арыкъ къозуну айнытсанг, эрнинги-бурнунгу май этер, аман адамны айнытсанг, эрнинги-бурнунгу къан этер. Син. Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса.— Манга бюсюреуню, алгъышны орнуна сабийлерими сатады, игиликге — аманлыкъ деб, ма быллайгъа айтадыла. («Горда бычакъ», 2, 268.)

Иги ат ёлсе, къаргъалагъа джем болур, иги киши къарт болса, къатынлагъа тенг болур. Вар. Джигит

киши къарт болса, къатынлагъа бедиш болур. Джюк алаша къарт болса, къаргъалагъа джеймиш болур. («Горда бычакъ», 2, 268.)

Иги аякъ бла келсин. Вар. Огъур аякъ бла келсин.— Алгъыш сёзле. Кел, Унух, кел, бизге келиучю уа къалай болдунг? Иги аякъ бла кел! — кюле, ышара, ол, джаш таба атлаб, томурау къолун узатды. («Таулуну тангы».) Насыб келир келинни аягъындан, сюрюучюню таягъындан. (Алгъыш.)

Игилик — бери, аманлыкъ — кери — алгъыш сёзле.

Игиликни бери этсин,

Аманлыкъны кери этсин.

Кесибиз суйген кибик тейри этсин.

(КъХДж, 51.)

Игиле бла бичилдик, аманла бла тигилдик.— Атаанадан разылыкъсыз, ала онгсунмагъан джерге джаш неда къыз джалгъашсала, айтхандыла алай эски адетле кючлю кёзюуде. Бизни сыйсыз этдиле деген магъанада. Не этейим, мен этген умут болмады. Секириб турду да къачды да кетди ол уялмагъан. Адамла бла туугъан эдик, шайтанла бла къалгъанбыз. («Гургумлу», 108.)

Иги болса — сенден, аман болса — менден.— Ишни арты иги болса, мен этдим деб, аман, болса уа, манга кюрейди. Сен да эки кёзюнгю къаты къысыб, бир чынгнаучанса. Аланы бири болур. Амма, иги болса, сенден, аман болса, менден болуучанды да, кесингде къаллыкъ болур. («Хорланган аджал», 62.)

Игитда дейсе.— Игитда дейсе, мураты толгъандан насыблы къайда! («Къарчаны юйдегиси», 166.)

Иги кёзден къараргъа.— Башхасы джокъду, алачады, бек ушайдыла. Тёгерек столгъа басынган шышаланы кёрсенг, Бакуну нефть оджакъларына иги кёзден къара да къой. («Толкъунла», 219.)

Иги джора этерге — иги умут этерге, иги ышан этерге. Эки къыз да къолларында керичлеге окъа тиге, башларына иги джора эте, олтурадыла. («Горда бычакъ», 2, 144.)

Иги кюн келген — къыйынлыкъ джетген, пелахха къалгъан. Бала, башынга къара пелах алгъанса, ах, Байдыгъа келгенди иги кюн. («Джукъусуз кечеле», 12.)

Игиликге тиейим.— Сёлеше тургъан адамына къолу

джетсе, айтадыла. Адамны адеблилигин, ишленмеклигин кѣргюзеди ол адет.

Иги тюк чыкъсын.— Биреуню сакъалын неда башын джюлюб бошасала, айтадыла. Алгышыны бир тюрлюсюдо.

Иги хоншуну сатыб аладыла. Син. Юй сайлама да хоншу сайла.— Ол адам тюл, алтынны джуруну эди Иги хоншуну сатыб аладыла деб, къартла, бир джукъ сынамасала, айтырыкъ болмаз эдиле. («Дерт», 151.)

Ийилген боюнну кылыч кесмез.— Бойсунган бла кюрешмейдиле, кечедиле деген магъанада.

Ийне бла кѣр къазгъанча — кыйын ишни этген. Окъугъан акъыл окъуйду, окъуу деген зат, ийне бла кѣр къазгъанча, кыйынды, мухол болмагъыз! («Баталлары», 117.)

Ийнени ийнек этген — джигер тишируу, къолу уста (биче, тиге билген). Иги къатын ийнени ийнек этер деб, юйню тебрэндире болмазса. Къолунгда джюрюген затларынг да алайгъа ушайды. («Хорланган аджал», 117.)

Ийнени кѣзюнден чыгъарча болгъанды — азгъанды, ингичкергенди, джукъаргъанды.

Ийнени кѣзюнден чыгъарыргъа — тарбууунга тыяргъа, азабын берирге. «Шаманланы бугъоу» не затды деб, джаш телюден кѣрюрге сюйген дорбуннга барыб... къармаса, ...патчахлыкъ къара мутхуз дуняда таулу джарлыланы ийнени кѣзюнден чыгъарыб тургъан бугъоуну... табмай мадары джокъду. («Къара кюбюр», 271.)

Ийне джухтан ит кибик — кылеуюз, ингичке, къутсуз, Ай, сени джюрек къанынг тѣгюлсюн, ийне джухтан итча, юсюнде бир огъур тюгю болмагъан. («Аманат», 3, 308.)

Ийнеси тас болгъан да излейди — адам не гитче затын да сакълайды, излейди, джокълайды деген магъанада.

Ийнесинден тюймесине дери. Син. Джик-джиги бла, башдан аякъ. Быллай бир эпизодну быллай бир чемерлеб, джохарлаб, ийнесинден тюймесине дери джаза билген, уллу китаб джазарына не сѣз барды. (Газетден.)

Ийнесин юйде тас этген тышында излей эди.— Ходжа ийнесин юйде тас этиб, эшикте излегенча, джердеги кюнню кѣкде нек излейсе? («Джазыу айла», 87.)

...Ийсгетирге.— Элде дохтурма. Эскулапны ахлусундан... Билдигизми? Аллаи «джаланлагъа» ийнени кѣб ийсгетгенме. («Кюндюзгю кюн», 23.)

Ийнакъ болургъа. Вар. Ийнакъ-къучакъ болургъа.— Бир-бирин эркетирге, уппа-чуппа болургъа. Анасы бир да ийнакъ-къучакъ болгъанды. (КъТ, 114.)

Ийнек аякъ бузоу ёлтюрмез. Вар. Къой аягы къозу ёлтюрмез. Син. Къаргъа къаргъаны кёзюн алмайды.— Герий джангы нёгер къураб, биягъы кёнчекликге тебреди дегенле да тубейдиле. Герий а Темирджанны табханына, аны кёзюне къууана, ийнек аякъ бузоу ёлтюрмез деб, бек джарыб барады. («Горда бычакъ», 2, 113.)

Иегилерин санаргъа — иги-ашхы тюерге, ууатыргъа, сау сюегин къоймазгъа. Мында болгъанынгы билселе, иеги сюеклеринги санаргъа огъай демезле. («Къара кюбюр», 200.)

Иесине джалынсанг, итине сюек ат. Син. Джалынчакъ къонакъ — тигимчи.— Иесин сюйсенг, итине сюек бер дегенлей болуб къалдым. («Горда бычакъ», 2, 97.)

Иеси танымазча болургъа. Вар. Анасы танымазча болургъа.— Тюрсюню бузулургъа, сыфатын тюрлендириге. Юч кере окъуб тюзетгенден сора, джазгъаны иеси танымазлыкъ болгъанын эслеб, терен сагъышха киргенди. («Кюндюзгю кюн», 45.)

Ийманын тубан этерге — джунчутургъа, алгъасатыргъа, къоркъутургъа, къууаргъа. Мен а, Дагир тутхан къолум асыры ачыгъандан, кюнюмю танымай, ийманым тубан болуб бара эдим. («Кюндюзгю кюн», 29.)

Ийманыг алай болсун. Син. Насыбынг алай болсун.— Джигерхан, харх этиб, артына орунга ауду. Сени ийманыг алай болсун огъесе! Ахыр, адам тюрленсе, мен тюрленникме. («Аманат», 2, 274.)

Ийманын хакъына.— Бурдурмай бир айт. Ийманын хакъына, Ниязбий, менден артыкъ этгенинги бери бир кёргюз! («Джукъусуз кечеле», 180.)

Ийнан.— Тюз айтама, кери затды. Джаным, сен къайгъылы болма, чыртда сагъыш этме, биз сени адамынгы табарыкъбыз, ийнан аллахны бирлигине. («Адамла», 94.)

Исси къабдырыргъа. Син. Керегин берирге.— Дагъыда бир кесекден чабыуул этдиле, алай а исси къабыб, ызларына къачдыла. («Ата джурт ючюн», 74.)

Ит адам — аманлыкъчы, адамны чоласын марагъан. Бу кесин ариу кёргюзюрге кюрешсе да, андан ит адам табмазса. («Горда бычакъ», 2, 217.)

Ит аягъындан болгъанды.— Кёбдю деген магъанада. Эртденбла сау табылдыла бузоула. Джаныуар а бу джуртлада ит аягъынданды. («Кюндюзгюкюн», 147.)

Ит аякылы, сыйыр башлы. Син. Ичинде джаны болуб бир адам.— Бир киши, бир тилли. Тамблагъа дери тѣз, ит аякылы, сыйыр башлы киши къоймай, талагъа чыгъайыкъ. («Гургумлу», 143.)

Итни арыгъы тонгузгъа ёч болур — Адамны къарыусузу кесинден онгсузгъа илиниученди. Сизге бек илешгенме, кѣзюм да къарайды. Алай а былайдан сылдырамам, болмайды. Ол редактор да, итни арыгъы тонгузгъа ёч деб, манга ёчюге тебрегенча таныйма. («Кюндюзгю кюн», 35.)

Итге атылгъан сюекча. Син. Ит аузуна салмазлыкъ болду.— Сыйы кетди, сыйсыз, учуз болду, авторитет къалмады. Алай бла, джаным, энди юсюмде, итге атылгъан сюекча, сый да къалмай, жарлы болуб турама. («Горда бычакъ», 2, 24.)

Ит ашады.— Джоюлду деген магъанада. Кесине тенг, тыйыншлы болмагъаннга юйленсе, айтхандыла эскиликни заманында.

Ит болдум — бек арыдым, сылыт болдум, къыйналдым. Син. Аманыма таяндым. Хаман къазауатда айлана, ит болдум, джанымдан тойдум. («Таулуну тангы», 18.)

Ит болмагъан джерде тюлюкю юрюр.— Уллусу, устасы болмаса, алагъа джетмегенле аланы орунларын аладыла, аланы ишлерин этерге кюрешедиле деген магъанада. (Чам халда айтылады.)

Итни-битни къулулгъун этерге.— Не тюрюлю, не тукъум джумушну да этерге.

Ит бла киштикча. Син. Эт бла бычакъча.— Къарабатыр Ислам бла къатыныны ит бла киштикча джашагъан хапарларын айтыучан эди, дей эдиле. («Горда бычакъ», 2, 242.)

Итни бюсюреуюн да этмедиле.— Бек бюсюреуюн этдиле, джукъгъа санамадыла.

Ит дуаны терсине окъугъанча — ишни терсине этерге, чюйресин этерге. Син. Къуйругъундан тут десе, къулагъындан тутаргъа.

Итлиги дженгиб (этерге) — биле тургъанлай, иш этиб, аманын этерге.

Ит джортууну салыб — хаман джортуб айланган, кѣб джюрюген.

Ит иесин танымагъан заман — дуня къатышхан кѣзюу. Син. Дуня бир джанына болгъунчу. Бурунгула айтханлай, ит иесин танымагъан бир заманла туудула. («Баталлары», 157.)

Ит иесин танымайды. Син. Бийсиз чибинлеча.— Патчахны тукъумуна ючджюз джыл толгъанды деб, шахарда уллу байрам болду. Ит иесин танымайды. («Баталлары», 29.)

Ит къабса, тюгюн салгъанча. Вар. Къолунг (аягъынг) къоркъунса, къар бла ышыгъанча.— Кеси бла кесин багъаргъа.

Итле къайыр болгъандыла, таякъла багъа болгъандыла,— дегенди Байра.

Итни къаргъышы бёрюге джетмез.— Юре турса, тохтар, итни къаргъышы бёрюгеми джетерикди деб, келе тургъанлай, башында тери бёркю, къолунда таягъы бла уллаяраркъ адам аллына чыкъды. («Джазыу айла», 102.)

Итни къуйругъуна мант башы джабышханча. Син. Адамны мыйыгъына битиб.— Адамгъа тагъылыб, кетерге унамай, эрикдирген. Итни къуйругъуна мант башы джабышханча, илиндиле. Была мени къоярыкъ болмазла. («Горда бычакъ», 2, 92.)

Ит, таякъны суй. Син. Зор бла кесинги суйдюралмазса. Ант. Ариу бла джылан ичинден (тешигинден) чыгъады.

Итни телиси суудан бёрек умут эте эди.— Болмазлыкъ затдан умут этерге, кесин алдаргъа. Итни телиси суудан бёрек излегенча, бу газ-газгъа оноу сора келген, бизден тели болурму? («Къара кюбюр», 233.)

Ит темир ашайды десе, ийнанырча адам. Син. Бир сёзю, бир башы болгъан адам.— Ётюрюгю, хый-мыйы болмагъан адам, уллу авторитети болгъан. Ит темир ашайды десе, ийнанырча адамдан эшитгеним алайды. («Къара кюбюр», 304.)

Итден туугъан.— Ай, олсагъатчыкъда мен юйде болуб, аны ташын башына сюртсем керек эди, итден туугъан итни. («Дерт», 146.)

Итлени суугъа сюрюрге — ишсиз айланыргъа. Иши болмагъан итлени суугъа сюрюр. (Нарт сёз.)

Ит ийлыгъын кёрюрге — уялыргъа, ийлыгъыргъа. Ишни эте билмеген ит ийлыгъын кёрюр. (Нарт сёз.)

Итинге мурджар этерсе.— Мал ашамазча аман бичен болса, мырды зат, ол кёзюде айтадыла алай.

Ичинден бишген адам — этерик ишини оноун ичинден этиб джюрюген адам.

Ичинде ат чабыб — къайгъы этиб, дыгалас этиб.

Ичине бычакъны урсанг, къан чыкъмаз.— Асыры

ачыудан, асыры харамдан. Бычакъны урсанг, къан чыкъмаз. Асыры харамдан деген магъанада. (Нарт сёзле.)

Ичинде джаным къалмай.— Къоркъуб деген магъанада. Ол ёлгенди деб, Зекерияны ичинде джаны къалмагъанды. («Уллу Къарачайда», 10.)

Ичинде ёлюб тура эсем да, билмейме.— Билимим, хапарым, усталыгъым джокъду деген магъанада. Нартюх не зат болгъанын, ичинде ёлюб тура эсем да, билмейме. («Ахматны джангылычлары», 7.)

Ичине кириб чыкъгъанча билирге — тюппе-тюз билирге, къоймай билирге. Мен сени ичинге кириб чыкъгъанча биле турама. («Джукъусуз кечеле», 56.)

Ичи кир адам — аман иннетли, харам адам.

Ичи къберге. Вар. Ичинден къара къюрге.— Ахсыныргъа, ёкюнюрге, ачыргъа.

Ичинден къара къюрге.— Анатолий Николаевич, бу джаш адамны быллай бир джашаугъа ышаннганына тышындан къууаннганча этсе да, ичинден къара къюе эди. («Джашлыкъны джолунда», 93.)

Ичингде къалгъан сёз болсун — экибизден сора киши билмесин, кишиге айтма. Тоба, ичингде къалгъан сёз болсун, мен аны ушатмайма. («Дерт», 131.)

Ичги сёз — адамгъа айтылмазлыкъ сёз, таша, джашырылыб тургъан сёз. Эки тенг къыз бир-бирини ичги сёзлерин чачаргъа къалай болады! («Горда бычакъ».)

Ичинге сыйына эсе, аша.— Сюе эсенг, аша деген магъанада.

Ичи суймей. Син, Амыры тартмай.— Иги огъурамай, онгсунмай.

Ичин сууукъ алыргъа.— Зубайда, дуняны ариу сёзюм айта, стауатха кириб барады. Олсагъатда къалгъанланы билмейме, мени уа бутларым къалтыраб, ичими сууукъ алды («Эм таза кёкню тюбюнде», 45.)

Ичи тар адам — зар адам, харам адам, биреуню онглу болурун суймеген.

Ичинге ичин тёкдюрюге — ичин айтдырыргъа, тахсасын билирге. Эгечими юсюнден ичими тёкдюрте тургъанлыкъы эди, алай а сен, аны эсгергенча, махтаялгъанынгы махтадынг да сирелдинг. («Аманат», 3, 166.)

Ичи тутаргъа. Вар. Ичи сюерге. Син. Аллы айланыр-гъа.— Ичинг тутса, сен этмезлик зат джокъду. («Аманат», 3, 132.)

Ичин уругъа — джан солуу эте, терен солуй. Джаш-

чыкыла, мангылай терлерин дженглери бла сюртюб, ичлерин ура, сюелгендиле. («Джукъусуз кечеле», 8.)

Ичден чыкыгъан ич ауруу.— Ата бла ана сабийни джюрекден таза сюедиле деген магъанада айтылады. Ичден чыкыгъан ич ауруу деб, туура барыб джюрек тамырыма джетеди. («Горда бычакъ», 2, 269.)

Ичимден чыкыды хата.— Къылыкъсыз сабий, камсык, сыркыу сабий меникиди, не этейим деген магъанада. Ичимден чыкыды хата, къайры барайым сата. Сатама да, кетеди, урама да, ёледи. (Нарт сёзле.)

Ич этерге — малны ичинден сохта, джёрме этерге. Ич эте билмеген къыз юде къалыр. (Нарт сёз.)

Ичги ичиндегин айтдырыр — эсирген ичги сёзюн тыялмайды, айтыб иеди. Ичги ичиндегин айтдырыр дейди. Боза чайкъамдыны уртлатыб, аман Токъалны билгенин айтдыртыб, башлагъан ишлерин терсейтир деб, джюрегине уллу къоркъуу кирди. («Къара къюбюр», 73.)

Ичегилери юзюлгюнчю — къаты къуреширге. Джарлыла да, былагъа (байлагъа) эришебиз деб, аны кёлтюрюрге къарыулары джетмей, ичегилери юзюлюб къалады. («Горда бычакъ», 2, 194.)

Ишни аллы бла арты.— Ишни башлагъан бла бошагъан къыйынды деген магъанада.

Ишден аш тамада.— Ишлей тургъанлай, ашар заман джетсе, ишни къой да аша деген магъанада.

Иши болмагъан итни суугъа элтир — Роза, иши болмагъан итни суугъа элтир деб, бюгюннге дери тургъан эдим. («Хорланнган аджал». 97.)

Иш былай болду.— Иш къойсала, айтадыла алай. Иш былай болду, Тохтар!

— Адетигизни этербиз,— дейди Тохтар. («Джангыны джарыгъы».)

Иш кесин танытыр.— Сорууну башлайыкъ да, иш кесин танытыр. («Биринчи сюймеклик», 2, 132.)

Иш къолай болсун! — Ишлей тургъанланы алгышлау. Иш къолай болсун! Не этесиз, тынчмысыз? («Ахматны джангылычлары», 14.)

Ишинг сыннга салынсын, джазылсын (къаргыш).— Баламы юйюмден эрек этиб нек айланаса? Не ишинг барды, ишинг сыннга салынныкъ! («Къарчаны юдегиси», 68.)

Ишлей тургъан джонгурчхадан къала ишлер.— Джюрек къызбай да, къол батыр дейдиле. Адам кесини

къарыуун билмейди. Ишлей тургъан джонгурчхадан къала ишлер (Фольклордан.)

Иш этиб — этейим деб, мурат этиб. Алай а мен аны иш этиб джазмагъанма. («Адамла», 75.) Атам, Соколов анга иш этиб барыб, кесин, юдегисин да танытханды. («Аманат», 3, 208.)

Казбекни тирменича къурулуб — кѳб къыйын кириб, кѳб ачха джоюлуб, джукъгъа джарамай къалгъан. Комиссия къараб, хайырланыугъа буюруб кетгенди. Алай а, не келсин... Казбекни тирменича къурулгъанды да турады. (Газетден.)

Капекге тиймейди — капек багъасы джокъду, адам капекге алмаз деген магъанада.

Кар этерге — иш этерге, бир затны этеме деб кюреширге. («Долай».)

Карт ойнагъанча. — Бир-бирин кѳзюу-кѳзюу хорларгъа деген магъанада.

Кау-куу этерге. Син. Чачуу-къучуу этерге. — Алай киргенлей, ат оюн этдириб, бир къауум келген джаш тойну кау-куу этдиле. («Горда бычакъ». 2, 143.)

Келечиге ёлюм джокъ. — Биз былай турсакъ, бизге киши келлик тюлдю, андан эсе, келечиге ёлюм джокъду. Шамайыл барсын да былай-былай десин да айтсын. («Къара кюбюр».)

Келечи кючлю болса, келибаш эрге барыр. Син. Иш устасындан къоркъады. Син. Чыпчыкъны сойса да, къасабчы сойсун. — Мен къолгъа алгъан ишни уа кесинг билесе къалай болуучусун, келечи кючлю болса, келибаш эрге барыр деб, бошуна айтылмагъанды. («Джангыны джарыгъы», 18.)

Келечини эки къойну ётюрюкден толу. — Келечи болгъанны, болмагъанны айтыб махтайды деген магъанада. Келечилеге ийнанган кесин алдатырыкъды. Келечини къолтугъу ётюрюкден толу. («Дерт», 250.)

Келепенимми барды? — Келепен — джукъгъан ауруу, къыйын багъылгъан. Талай замандан бери, келепенден ауругъанча, къатына адам бармай тургъан. Захрет, джанындан суйген къыз тенгини келгенине къууанды. («Уллу Къарачайда», 51.)

Келир болса, къыл кѳпюрден тизилир, кетер болса,

темир сынджыр юзюлюр. Эски вар. Келеджекге кыъл кёпюрден тизилир, кетеджекге темир сынджыр юзюлюр. (Рысхыны юсюнден). Джазыу сейирди. Келирге тебресе, бир джол табады. («Хорланган ажал», 116.)

Кемсиз этерге.— Мардадан озуб, асыры бек кыу-уаныргыа, бушуу этерге.

Керегин берирге. Син. Орнун табдырыргыа, урушургыа.— Ары-бери озуб, кюн турушда анга ёрге турмагъан кыатын эслесе, ызына кыайтыб, аны керегин бермей кыоймайды. («Къара кюбюр», 80.)

Керексиз джерде бетсиз болма, джетишген джерде кёлсюз болма.— Бурунгу алчы джашланы девизиди. Азнаур бла Чюердин, къара халкъны джигит уланлары, таулуна «керексиз джерде — бетсиз, джетишген джерде кёлсюз болма» деген сёзюн толу толтурадыла. (Газетден.)

Керегими табсам, самолет да ишлерме.— Бу сёзлени ким эсе да бир къарачайлы айтханды. Ишлеген заманда кереклени магъанасын чертгенди.

Кереклини шиндиги мийик. Син. Бурунгу башынгдан ёрге тутма.— Кесинге болмагъан уллулукъну, сыйны башынга тартаргыа кюрешме.

Керек эдинг быллай кюннге тууаргыа.— Халкъгыа джетген къара кюнде джигитлик этген джашлагыа айтхандыла.

Кери уругыа. Ант. Кери урмазгыа.— Унамазгыа деген магъанада. Мен не заманда да, ишге уста адамла болгъаныгъызны билиб, айтхан затыгъызны кери урмагъанма. («Къара кюбюр», 105.)

Кертиге ёпкелеме. Син. Кёлюнге джукъ келмесин.— Ма кеси да былайдады, кертиге ёпкелемесин, бюгюн бу иш Джаттай кыыллы кыалса, Роза къаргъышлыкъ, Джаттай бедешлик болуб кыала эдиле. («Джазыу айла».)

Керти кёлю бла — джалгъан сёз болмай, керти зат.

Керти сёз кери барыб. Ант. Ётюрюкню кыуйругыу бир тутум.— Энди, керти сёз кери кетер дегенча болуб, тилими учунда айлана тургъанлай, тюзетиб башлайла турма. («Джазыу айла».)

Кесинг акыыллыса.— Сен кесинг да билесе, алай а кёлюме келгенни айтайым деген магъанада. Кесинг акыыллыса, алай болса да бу афендиле сени, дагыда сеничаланы башларын тубаннга тыгъыб турадыла. («Махти», 122.)

Кесини акъылын джаратхан.— Мен айтхан болсун деген адам.

Кеси аман — балталы.— Вар. Кеси аман балта алыб чабар.— Ижа улу бла сёлешген заманда, кеси аман — балталы дегенлей, джуугъун-тенгинг чакъырыб келиб, чурум чыгъарады. (Газетден.)

Кеси амаллы — балталы.— Кеси амаллы балталы дегенлей, этеринги да этиб, манга неге айтаса. («Къара кюбюр», 217.)

Кесин аман этдирлик тюдю.— Кеси кесин къоруяллыкъды деген магъанада.

Кесин ариу кёргюзюрге.— Джанына джараргъа, кесин суйдюрюрге деген магъанада.

Кеси ачдан ёледжакъ, санга не береджакъ.— Кесинде болмаса, санга не берликди деген магъанада.

Кеси башына иш этерге. Вар. Башына иш этерге.— Юленирге.

Кесилиги бла.— Кесини атындан, биреуню сёзю бла болмай. Экинчи кюн Хурай Кертибийге тюбеб, кесилиги бла сагъыннганында, ол кеннге атмагъан эди. («Джазыу айла», 66.)

Кеси бир къарыш, сакъалы минг къарыш.— Къарачай джомакъны герою; магъанасы: кеси гитчечик, чыркым болгъанлай, къарыуу, къайгъысы уллу.

Кесин бузаргъа.— Унамазгъа, разы болмазгъа, ачуланыргъа.

Кесим деген адам — кесини излемин башхаланыкындан ёрге тутхан адам, кесимчи.

Кесим десе, эки эрни бир-бирине джетеди.— Кесини излемин, кесин алгъа салыу. Кесим десе, эки эрни бир-бирине тиедиле. Аллайын, чотха ургъан заманда кесиме джан басмагъан эсем, билмейме. («Къанаматны джуртунда», 205.)

Кесине — дуппукъ балта, элге — джити балта.— Кесини излеминден эсе, башхаланыкыын алгъа тутхан.

Кеси джыгъылгъан джыламаз.— Кесинг терс болсанг, кимден дауларыкъса. Толу вар. Кеси джыгъылгъан джаш джыламаз. Джыгъылгъан эсем да, джангылычыма разыма. Кеси джыгъылгъан джаш джыламаз, дейдиле. («Сыналгъан джылла», 115.)

Кесин джюгенинге уругъа.— Кесин тыялмазгъа.

Кесиме ишлегенча ишлерме — харамлыкъсыз ишлерме, кёл ашаб ишлерме.

Кесини кёлю да уллу болмасын (кириш айтым).—

Адамны кёзюнден махтагъан заманда айтадыла. Фермада ким кёб сауады, деб сорсанг, кесини кёлю да уллу болмасын, ёзге мен муну кёргюзюрюкме. («Аманат», 3, 75)

Кесине керек болса — тюкю, сен керек болсанг — кирпи.— Кеслерине керек болса, ариуну басарла, ала санга керек болуб барсанг а, кёз-къаш бермезле. Темирджан, быланы ариу сёзлерине аз да ийнаныр къаруу къалмагъанды. Сен керек болсанг, тюкю боладыла. («Горда бычакъ», 2, 211.)

Кесинг кибик бирни кёрсенг, менме, деб къоярса.— Кесини малына ушатыб, биреуню малын даулагъанны самаркъау этиб айтадыла алай.

Кесин ким эсе да бир этиб — кесин кесини болумундан ёрге тутаргъа кюрешген адам, кесин уллу адамгъа санагъан.

Кесин кишиге тенг этмеген — махтанчакъ, эсирик. Кесин кишиге тенг этмей тургъан бир джазыучу: — Алан, китабымы джаратдынгмы? Къол ызыма тыйыншы багъа бераллыкъмыса? — деб кёзюне къарады. («Алан», 1, 90.)

Кесин къолгъа алыргъа.— Кеси кесине айтханын этдирирге, кёлленирге. Тамадаланы къатында кесин къолгъа алыб тургъанлыкъгъа, штабдан былай чакъыргъанлай, джюреги такъыр болуб, таууш этиб джётгюрдю. («Эки заман», 3, 45.)

Кеси къыйыны бла джашагъан. Вар. Мангылай къыйыны бла джашагъан. — Биреуню къыйынын ашамагъан, кесини халал къыйыны бла джашагъан.

Кесин сакълагъанны аллах да сакълайды. Син. Оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр. Джууаб джазсанг, кимни къайгъысын да къоюб, урушда кесинги сакълаб джюрю деб, къаты айта тур, кесин сакълагъанны аллах да сакълайды деб, сёз барды. («Эки заман», 3, 311.)

Кеси тартхан бир алтын. — Бек багъалы. Башы-тюбюбла бериледи, къошакъгъа кеси тартхан бир алтын бериледи де да соруула. («Насыблы джашлыкъ», 91.)

Кесин тургъузуб. Син. Бурнун тургъузуб. — Энди кёлюне джетмеген не зат барды? Нек кесин тургъузуб барады? («Аманат», 3, 311.)

Кесимсиз джалчы къуру чыгъар. — Сёзюбюз аллындан ачыкъ болмаса, бара баргъан заманда бир-бирибизге тиербиз. Кесимсиз джалчы джал чыгъармаз дегенлей, мен алай болурун излерик тюлме. («Горда бычакъ», 2, 111.)

Кете, келе тургъан (акъылы). Син. Акъылы кире, чыгъа тургъан.— Къайсы эсенг да, сени ангыларгъа къыйын болду: кете, келе тураса... («Кюндюзгю кюн», 71.)

Кеч бет алгъанды.— Башчысыз айтым. Ингир къаралдысы. Эшик, ашхамдача, кеч бет алыб, къарангы кёрюндю. («Джукъусуз кечеле».)

Кеч, эртде болса да.— Къачан болса да. Аланы тоноулары кеч, эртде болса да этилмей къаллыкъ тюлдю. («Таулада таууш», 34.)

Кечени ауурлугъу кетерге. Кечени ауурлугъу кетгенден сора джатдыла. («Джашлыкъны джолунда», 41.)

Кече ашхы болсун! Кече келген алай айтыб алгъышлайды (саламлашады). Кече ашхы болсун, кызла! — Ашхылыкъ кёрюгюз, сау келигиз! («Горда бычакъ», 2, 93.)

Кече бла, кюн бла — заманны сакъламай, хама, тохтаусуз.

Кече-бёрю, кюндюз ит болуб — азаб чегиб, тынчылыкъ кёрмей. Не хапарым болсун, кече бёрю, кюндюз ит болуб айланама. («Къара кюбюр», 207.)

Кече демей, кюн демей — Сутканы ичинде тохтаусуз. Кече демей, кюн демей, эки ёгюзню да, атны да джетдирсин. (Джазыу айла.)

Кечем да кече, кюнюм да кече. Кечем да кече, кюнюм да кече, бу къанлы Морхха келгенли. Кюнюм кюнледен къарангы болгъанды, о джарлы атам ёлгенли. (Джырдан.)

Кечени кече узуну.— Ингирден тангнга дери, тохтаусуз деген магъанада. Кечени кече узуну Аскер сандракъ этиб чыкъды. («Джашлыкъны джолунда», 41.)

Кечеси, кюню да, тюшю. тюню да.— Бютеу акъылы, эси да деген магъанада. Къысхасы, Адамейни тюшю, тюню да, кечеси, кюню да сабийледиле, школду. («Джукъусуз кечеле», 173.)

Кече къала, кюн тура. Син. Джер-джерде стауат сала.— Эрлай барлыкъ джерине барыб, къайтыб келмесе айтадыла.

Кечеги оноу кюннге джарамаз. Син. Юйдеги оноу сыртха джарамаз.— Бир джерде этилген неда бир заманда этилген оноу башха джерге неда заманнга джарамазгъа боллукъду.

Кечеги сёз кери барыр.— Кече айтылгъанны ким болса да эшитиб кетерге боллукъду деген магъанада. Кечеги сёз кери барыр, туругъуз, джашла, юйге барайыкъ. («Къара кюбюр», 46.)

Кёб алданган аллахха ийнанмаз.— Кёб алданган кишиге ийнанмайды. Арт кёзюуде дуня тюрлениуден хапарла чыгъа тургъандыла да, алай а, кёб алданган аллахха ийнанмаз дегенлей, Ханий, кеси кибиклеча, сюркелирге кюрешген болмаса, алай уллу сагъаймайды: ктулакъ эшитгенликге, джюрек ийнанмайды. («Ёмюрлюк», 6.)

Кёбно акъылы да кёб. Син. Сорулгъан иш сёгюлмез.— Къалай этилирге керек эсе да, кёбно акъылы да кёб, сиз айтханча этейик. («Къара кюбюр», 237.)

Кёб болсун! Вар. Мал кёб болсун! — Алай айтыб, мал кюте тургъан сюрюучюлени алгъышлайдыла.

Кёб болсун деб келиб къалыр.— Билмей тургъанлай келиб къалыр деген магъанада. Таб, ол кёб болсун деб келиб къалыргъа да огъай демез. («Къара кюбюр», 26.)

Кёб джат да бек чаб.— Ишни заманын оздуруб, ардан гузаба этгеннге айтадыла.

Кёб къалгъан къонакъ кёпчек къалдырыр.— Кёб олтургъан джер къалдырыр дегенлей, адетден бираз эсгергенликге, той бара тургъан арбаздан айырылмай, асламыракъ мычыды.

Кёб сёлешген — бош сёлешир. Ант. Сёзню къысхасыиги, джыджымны — узуну.— Джамагъат, кёб сёлешген — бош сёлешир, бусагъатда ушакъ эте турургъа заманыбыз джокъду. («Аманат», 2, 278.)

Кёб суу кетер. Вар. Къобанны кёб суу кетер.— Кёб заман кетер. Манга элли джыл болду. Сакъалым агъарыб тургъанын кёре болурсуз. Мен Нарсанадан келгенли, кёб суу кетди. («Аманат», 3, 229.)

Кёбюне тёзген, азына да тёз. Син. Тогъузуна тёзген, онусуна да тёз.— Хата джокъду, анам, дженгилде къазауат тохтарыкъды. Ол заманда Азрет да, мен да келиб, не кереклинги да этиб, сени солутурбуз. Кёбюне тёзген, азына да тёзерге кюреш. («Аманат», 2, 292.)

Кёзю алас-булас кёрюрге.— Кёб къараб тургъаныма кёзлерим алас-булас кёре болурла деб, ачытхынчы кёзлерими ууб къарагъанымда, тюмени башындагъы, аз къанджал таууш этдире, артына тюшдю. («Къара кюбюр», 264.)

Кёз алдайды.— Къараб туралмазса. Сен таныучу къашха байтал табхан тай асыры ариудан, суратча, кёз алдайды. («Горда бычакъ», 2, 214.)

Кёзюнден айтхан — адамны джауу, артындан айтхан — аллахны джауу. Син. Сабыр тюбю — сары алтын.

Кёзюнден айтханыма кёлю уллу болмасын. Вар. Кёлю уллу болмасын.— Мурат иги джашды, кёзюнден айтханыма кёлю уллу болмасын. («Джукъусуз кечеле».)

Кёзю аралыргъа.— Эси къарагъан затына кетерге, къарамын алайдан айыралмазгъа. Къанаматны эки кёзю отоугъа аралыб, эки атлагъанлай, эшикге джетди. («Къара кюбюр», 34.)

Кёз ачаргъа. Эрикгенни кетерирге.

Кёзю ачаргъа.— Дунияны ангыларгъа, хар затха тюшюнюрге. Къумурсха къышха хазырланганча, къадалыб кюрешиб, джарлыланы, джерсизлени кёзлерин ачаргъа керекди. («Къара кюбюр», 178.)

Кёз ачмагъанма.— Кёрмегенме деген магъанада. Оллахий, джашла, аныча устагъа уа мен кёз ачмагъанма. («Кюндюзгю кюн», 106.)

Кёз байланыргъа.— Кеч, къарангы болургъа. Мычмай кёз байланды. («Мёлек», 132.)

Кёзю-башы джарыргъа.— Къууаныргъа, кёлю кёлтюрюлюрге деген магъанада.

Кёзю-башы бла кёргюзюрге.— Бир заманда къараса, тиширыуланы ортасындан атасыны эртде кююлюб тургъан эгечи Голня кёзю-башы бла кёргюзюб, Абдулну кесине чакъырыб кюрешеди. («Уллу Къарачайда», 90.)

Кёзюне-башына джетдирирге. Син. Тюрт-сокъ этерге.— Солдатла бир-бири бла даулаша тургъанлай, биягъы сууджлик офицер кириб келиб, аланы кёзлерине-башларына джетдирди. («Кюн таякъла», 18.)

...Кёз бла къараргъа.— Мен да аркъыгъа башха кёз бла къарамайма. («Толкъунла».)

Кёзюне-бурнуна сугъаргъа.— Эркелетирге, ийнакъларгъа. Джашы суугъа кетиб, ёлюгюн табмай айланганлай, мен айрымканда кёргюзтюб табхан эдиле. Андан бери къарт къатын мени кёрсе, кёзюне-бурнуна сугъады. («Къара кюбюр», 334.)

Кёзню гинджисича сакъларгъа.— Бек сакъ болургъа. Джигитлиги ючюн Георгиевский крест бла саугъаланган эди. Бу сени джашынгы эркишилигини белгисиди. Джашны кёзюнден кёрюб тут, кёзюнгю гинджисин сакълагъанча сакъла. («Къанаматны джуртунда», 100.)

Кёзю джанмагъан.— Хомух, мухол, матух. Ант. Кёзю джаннган — джигит. Кёзю джанмагъан джашдан къууанмазса. (Нарт сёз.)

Кёз джауун таусургъа.— Аллыгъызгъа къарай, кёз джаууму таусудум. («Баталлары», 279.)

Кёзню джумуб ачынчы. Вар. Кёзню джабыб ачынчы. Вар. Кёзню кысыб ачынчы.— Терк огъуна, къараб-къарагъынчы. Син. Тюу дегинчи. Кёзню джумуб ачхан чакълы бирге Мурат, къачыб келгеними айттайыммы деб, сагъыш этди. («Уллу Къарачайда», 133.)

Кёз джетдирирге.— Къараргъа, кёрюрге. Былайда отлау бошалды. Энди малла къалайда кютюллюклерине бир кёз джетдирейим деб, джайылгъан эдим. («Аманат», 3, 119.)

Кёзюнгю джерде излетирме.— Кёзюнгю уруб алырма деген магъанада. (Хыны.)

Кёзю илинирге.— Кёрюрге, эслерге. Баракъ джаратхан аджир бла байталгъа Биясланны кёзю да илиннгенди. (Газетден.) Бир тиширыу, этеклери джел эте, къачыб баргъанына кёзю илинди. (Газетден.)

Кёзюнгю кёкге ачдырмайды.— Кёзюнгю ачыб къараргъа къоймайды. (Кюн аманны юсюнден.) Тенгиз табадан джел кёлтюрюле келиб, арты боран болду. Къар кёзюнгю кёкге ачдырмайды. («Адамла», 72.)

Кёзюнден кёрюрге.— Иесин кёргенча багъалы кёрюрге, унутмазгъа.

Кёз кёргенни айт, аман къулакъ нени эшитмейди. Син. Бир кёрген джюз эшитгенден игиди. (Нарт сёз.)

Кёзкёрмезге ашырыргъа, иерге.— Къайры болса да узакъ джары джиберирге деген магъанада. Кеси класда олтуруб тургъанлай, эси къайда эсе да кёзкёрмездеди. («Джукъусуз кечеле», 269.)

Кёз кёргенни ким эсе да дженгер.— Кёз кёргенни кётлек дженгер деб, сагъат бауну кёре тургъанлай, дагъыда манга фатауала джарашдыра турады. («Къара кюбюр», 119.)

Кёзден кетген кёлден кетер.— Кёз туурадан кетген дженгил унутулады, эсден терк чыгъады деген магъанада. Кёзден кетген кёлден кетер дейди деб, сен адамны дженгил унута кёреме. («Къара кюбюр», 199.)

Кёз къарангы этерге.— Таукел болургъа, кёб сагъыш эте турмай, тындырыб къояргъа.

Кёзю къарангы этерге.— Юйдегинг ач болуб, кёзюнге къараса, кёзлеринг къарангы этеди да, этмезлик затынгы да этесе. («Къара кюбюр», 40.)

Кёзю къараргъа.— Сукъланыргъа, джаратыргъа. Се-

ни кёзюнг къарагъан затха мени анам огъаймы дерикди! («Аманат», 3, 133.)

Кёз-къаш бермезге.— Кюлмезге, ышармазгъа, сансыз этерге деген магъанада. Бир сууукъ къанлы тиширюу, кёзкъаш бермей, къатлары бла озуб, сора ызларындан таууш этди. («Джазыу айла», 101.)

Кёз къатында къаш да барды. Син. Адам къатында адам ёлмейди. Кимни да джакълар, джан аурутур адамы барды.

Кёзгюнге къуярыкъ тюл эсенг.— Аз, кесек зат, адаргы.

Кёзю кыймазгъа — аяргъа, кыызгъаныргъа, суюмезге. Эки джылны асыралгъан, сюзюкден этилген чепкени хазыр орунларына чёртлеуюк таякчыкъланы джонуб тизиб, джолгъа чыкыгъынчы, кьерге кёзю кыймай, быкыгъа такыгъанды. («Къара кюбюр», 106.)

Кёз кысаргъа — Чам эте, накъырда сылтау бла. Ючюнчю кюн ингирде, «кыйын» ауруб тургъанларын кёргенлеринде, чалкычыла, бир-бирине кёз кыса, къайгылы сёлешдиде. («Кюндюзгю кюн», 135.)

Кёз кысмазгъа.— Джукъламазгъа, къалкымазгъа. Бир-бир кечеледе уа къошчула, кёз кысмай, тангнга чыгыб къаладыла. («Дерт», 164.)

Кёзюнде огъу болса, урурча болургъа. Вар. Кёзюнде огъу болса, урурлай. Син. Кёрюб болмазгъа. Эрши кёрюрге.

Кёз сакъларгъа.— Таб заманны (кёзюню) сакъларгъа. Олсагъатда Осман, кёз сакълаб туруб, Болдуну да алыб, къачар къайгыгъа кирди. («Хорланган аджал», 181.)

Кёз суулары агъаргъа. Вар. Кёз суулары тёгюлюрге. Син. Джыламукуллары агъаргъа (тёгюлюрге).— Къарнашыны бойнундан къучакълаб, кёз суулары агъыб, Аймуш сытханды. (Орусланы М., «Назмула», 28.)

Кёз сууларын тегерге (вариант).— Джыларгъа, сытаргъа. Джашчыгъы ач болуб кёзюне къараса, джюреги такыр болуб, кёб заманны кёз сууларын тёкгенди. («Къара кюбюр», 7.)

Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъаннга сокъур дей эди. Син. Атлес Готласха кюле эди деб.— Сени кибikle, эркишилени атларын сагъынмай, джылланы ашырадыла. Кёзюнде тереги болгъан чёбю болгъаннга сокъур дей эди. («Дерт», 260.)

Кёзюне тутаргъа.— Джукыгъа санамайсыз, энгсуз-

гъа кѣресиз. Сиз мени къартха, къарыусузгъа санаб, айтханымы этмейсиз ансы, мени къартлыгъымы кѣзюме тутасыз; мени айтханымы сау эл этген джерде, сиз нек этмейсиз?! (Фольклордан.)

Кѣзюне тюртюлорге. Ант. Кѣзюне тюртюлмезге.— Кѣрюнорге, тюрберге, джолугъургъа. Орамгъа чыгъыб, кѣзлерине тюртюлме. («Адамла», 34.)

Кѣзге тюртгенни кѣрмезча (къарангыдан) — Кече асыры къарангыдан кѣзге тюртгенни кѣрлюк тюлсе. («Мѣлек», 129.)

Кѣзюне чѣб болуб тюшсе да, ууарыкъ тюлдю. Вар. Кѣзюне хапчюк болуб тюшсе да, ууарыкъ тюлдю. Аны халисин, кылыгынын да терен сезиб, Сюлемен, тюкюню баргъан джанына сылаб, джангы окъуб башлагъан джылларында огъуна кѣзюне хапчюк болуб тюшсе да, уумазча этген эди. («Уллу Къарачайда», 153.)

Кѣзлери асыры джаннгандан чартлаб чыгъады.— Кѣзлерин бек джандырса, айтадыла алай. Кѣзлери асыры джаннгандан чартлаб чыгъаргъа джетгендиле. («Къанаматны джуртунда», 61.)

Кѣзюнде чѣбюю барды? — Андан ары неси боллукъду, андан сора не керекди деген магъанада. Ким алды джашауунгу? Андан ары не къалды да сора, кѣзюнде чѣбюю барды? («Кюндюзгю кюн», 125.)

Кѣзю чыракъ барыргъа.— Сагъышлы болургъа, бир затдан бек ойларгъа, кѣзлери бир джерге къатыб къалыргъа.

Кѣк бла джерни арасында.— Белгили бир джерде турмагъан, къайда болса анда.

Кѣк бла джерча (аралары, башхалыкълары).— Аралары узакъ, бир-биринден кенге. Башхалыкълары уллуду, бир-бирине ушамайдыла.

Кекден кѣсеу сермеген.— Джигит, огъурсуз деген магъанада.

Кѣк мийикди, миналмайма; джер къатыды, киралмайма.— Къонакъбай болугъуз, кече къалыргъа къоюгъуз деген магъанада.

Кѣкден таш тюшсе, джерге тиерик тюлдю.— Асыры кѣбден, сыйынгысыз, адам кѣб джыйылгъандан.

Кѣкден тюшгенча.— АлаMAT, сейирлик. «Шок» деген сѣзню эшитгенлей, джумдуругъум кеси аллына тешилиб, Балдан кѣзюме кѣкден тюшген бир адамча кѣрюнюб къалды. («Джылла бла таула», 16.)

Кѣкге учса, аягындан тартаргъа, джерге кирсе,

кьулагьындан тартаргъа.— Къутулуб кетерик тюдю деген магъанада. Кёкге учсанг — аягьындан тартарыкьма, билиб кьой.

Кёкню тюбю тюшюб кьалмагъан эсе.— Накъырда халда. Кючлю джангур джауса, айтадыла алай. Алай ёзеннге тюшгенлей, тюбю тюшюб кьалгъанча, джангур алай уллу кьуйду, кьойланы тыяргъа бир мадар болмай... танг атаргъа бир ачыкь талагъа чыкьдым. («Къара кюбюр», 95.)

Кёкде (кёктюн) чыпчыкь оздурмагъан.— Къайыр итлени юсюнден айтылгъанды. Кючюкню акьылсызлыгъы бла хоншула джау болгъандыла. Аланы кёктюн чыпчыкь оздурмагъан, атлыны атдан алгъан итлерин Кючюк къан ауузлу этгенди. («Кюндюзгю кюн», 155.)

Кёк ийнени кёкге тартмай кьаллыкь эсем да.— Бир джугъу керек тюдю, бернеси, заты да деген магъанада. Ариу аныкьыды деб, бир кёк ийнени кёкге тартмай кьаллыкь эсем да, аны юйюмде бир кёрсем, ёлсем да, ёлдюм демез эдим. («Джазыу айла», 116.)

Кёк ийнени кёндеден сууура билмеген.— Тиге, биче билмеген (тиширыуланы юсюнден). Эртде заманлада бедиш болгъанды аллай.

Кёкге кетерге.— Джаз мал гяхыникге кетиб, бичен ашамай, азгъанына айтылады.

Кёкюрегин джылтыратыргъа — орден, медал тагъаргъа. Сиз аны толтурсагъыз, мен сизни экигизни да кёкюреклеригизни медалдан джылтыратырма. («Къара кюбюр», 26.)

Кёкюрегим кёпюр болсун, бурнуму сырты джол болсун.— Тойгъа келген къонакъланы алай айтыб алгъышлагъан этедиле. Джууукъгъа-тенгнге джалыныб-джалбарыб айтылгъан ариу сёзле.

Кёкюрегин тургъузуб. Вар. Кесин тургъузуб.— Керпелениб, бёгеклениб.

Кёлюн алыргъа. Син. Джанына джараргъа.— Басымлы Гыбырны акьылына, анасыны, къызыны да кёллерин бир алайым деб, келди. («Уллу Къарачайда», 36.)

Кёлю аман этерге (болургъа).— Сагъышлы болургъа, мыдах болургъа. Кюн аязыгъынчы, Сафият, ол ийнарчыкъларындан бир айт. Не эсе да кёлюм бир аман болгъанды. («Ахматны джангылычлары», 29.)

Кёлю аз болургъа. Вар. Кёлю такъыр болургъа.— Заман сизге кьуру да кьытды. Адамлагъа кьарасам,

кесибизге айыб этеме, кёлюм аз болады. («Аманат», 3, 172.)

Кёлюне асыу.— Ол да себебди, болушлукъду деген маънада. Гокка кёрген — кёлге асыу. (Нарт сёз.)

Кёлюн ачаргъа.— Къуандырыгъа, джарыкъ этерге. Таучу джырлаб, эгечини кёлюн ачаргъа кюреше тургъанды. («Джашауум», 90.)

Кёл ашаргъа. Син. Къаст этиб кюреширге. Вар. Кёлюнг бла.— Кёл къызбай да, къол батыр дегенлей, кёл ашаб, къолгъа алсанг, этмезлигинг джокъду. («Аманат», 2, 81.)

Кёлю барыгъа. Ант. Кёлю бармазгъа.— Къалгъан затха эс бёлмей эсегиз да, ашагъан сауутларыгъызы кирсиз этерге дамы эринесиз? Бу хылымылылада ашаргъа кёлюгюз къалай барады? Шимирден кючден къуулгъан эдик. («Горда бычакъ», 2, 247.)

Кёл басаргъа.— Тынчлыкълы болургъа.

Кёл берирге. Вар. Кёл этди.— Не болду эсе да, саусаламат къутулдукъ шойду да,— деб шофер кёл берди. («Джукъусуз кечеле», 93.)

Кёлюнг бичгенча. Син. Кесинг ушатханча.— Ушакъ этерге излеб, сёз башласанг, джууаб этмейди. Оноу сорсанг, кесинги кёлюнг бичгенча эт, дейди да къояды. (Газетден.)

Кёлю бла — ётюрюк, джалгъан неда субайлыкъл болмай. Тамам кёлю бла къууанды. («Джангыны джарыгъы», 19.)

Кёлкъалды болургъа. Син. Джанына тиерге.— Гурушха-гууа болургъа. Мен айтханны санга келишмеген джери болса, кёлкъалды болма, мен да ачыкъ сёлеширге суйгенледенме. (Газетден.)

Кёлю булгъаныргъа — чирчаппа Забитхан бозасына къурум къошхан болур эди. Эртденбла къошун бла бир ичген эдим да, кёлюм булгъанганлай турады. («Къара кюбюр», 223.)

Кёлюн джазаргъа. Син. Кёлюн чапырыгъа.— Кесин хыны-хуну этдирсе да, аллай къыйынлыкълда сабийлени къууанч тауушлары аны кёлюн джазадыла. («Эм таза кёкню тюрюнде».)

Кёлю джер бла тенг болду. Ант. Кёлю кёк бла тенг болду. Вар. Кёлю такъыр болду. Бу сёлени эшитгенинде, кёлю джер бла тенг болургъа джетиб, адам кёреди деб, ийлыкългъандан орамгъа чыкъды. («Эки заман», 3, 126.)

Кёлюне джетерге.— Аны кёлю ушатханча этерге, мурадын толтурургъа. Аланы бири бирини кёлюне дже-тиб, алай ариу джашагъанларына кёлюм бла сукълана эдим. («Горда бычакъ», 2, 241.)

Кёлюне джетемезге. Ант. Кёлюне джетерге.— Беш джылны къанымы ичиб тургъанлары кёллерине джетмей шойду (Газетден.)

Кёлюне джукъ келмесин. Син. Кёлю кълмасын, кертиге ёпкелемесин.— Кёлюне затха джукъ келмесин, безий турады деб. («Сыналгъан джылла», 18.)

Кёлюне келирге. Син. Умут этерге.— Гыбырны кёлюне, «мени ючюн этедиле», деб келеди. («Уллу Къарачайда», 36.)

Кёлюм кенгмей, кёрюме кирмейим.— Мен мурадыма джетмей, ёлмейим деген магъанада.

Кёл кенгдирирге. Син. Дерт джетдирирге.— Джюреги къаннгынчы. Районону тамадасы, кесини сёзюнде аны юсюнден айта келиб, Хаджи-Исмайлны, школуна джетгенинде, кёл кенгдириб, аяусуз сёлешди. («Джукъусуз кечеле», 161.)

Кёлден кетерге. Син. Эсден кетерге (чыгъаргъа).— Унутургъа. Минат аллайла айтханлыкъгъа, мугур этиб тургъан затла кёлден кетиб, Захретни джюреги ачылмады. («Уллу Къарачайда», 234.)

Кёлю кетерге.— Ойсураргъа. Мен ауур джарагъа къараялмайма. Уллу джараны кёрсем, кёлюм кетерге болукъду. («Аманат», 3, 160.)

Кёлю кёлтюрюрге. Син. Башы кёкге джетгенча болургъа.— Ала, кёллери кёлтюрюлюб, бир-бири бла сёлеше, кызыугъа кирдиле. («Мёлек», 234.)

Кёлю кёк бла тенг болургъа. Ант. Кёлю джер бла тенг болургъа.— Мени кёлюм кёк бла тенгди. Минг тенгим барды, джуртум барды. («Дерт», 309.)

Кёлюнг кюлмесин. Син. Айыб этме.— Сени кёлюнг кюлмесин, кесиме джетген кыйынлыкъны мен билеме. Мени орнумда таш да джарылыр. («Аманат», 2, 260.)

Кёлюне кюч тиерге. Син. Джюреги кыйналыб.— Мен не айтханым билмезча сабиймеми? — деб, кёлюне кюч тийиб, Сагъит мынгайды. («Кёмеуол», 69.)

Кёлю кълмасын. Син. Кертиге ёпкелеме.— Артынгдан болмай, бетинге къатыракъ айтама, кёлюнг кълмасын, ол заманда огъуна джамагъат манга ирият берген эди. («Махти», 118.)

Кёлю кълалыргъа. Син. Джанына тиерге.— Сёлеш-

ме, тылпыуунгу чыгъарма, алай болмаса, кѣлюнг кьал-лыкъды («Джюрекни ауазы», 65.)

Кѣл къара болургъа.— Джауларгъа, кѣлю къалыр-гъа. Хапарны джассысын келтирирге тебрегенин эслеб, кѣл къара болгъанымы да унутуб, алгъынча, бойнуна кьолуму суу-агъач этиб узатыб, ныгъышха келтирдим. («Къара кюбюр», 239.)

Кѣл кызбай да, кьол батыр. Вар. Джюрек (кѣз) кызбай да, кьол батыр.— Барысы да бир кьол бол-гъанларында, кѣл кызбай да, кьол батыр деб, ишни кьоркьутуб, джарлылыкъ бирден тына, джарсыуну хор-лайдыла. («Хорланнган аджал», 8.)

Кѣл салыргъа.— Джаханими кѣрмеген джандетге кѣл салмаз, (Нарт сѣз.)

Кѣл табаргъа.— Кюч, къарыу табаргъа. Лейланы кыызгъаны ышырылгъанча болуб, Хурайдан кѣл таб-ханы бла таукел этиб айтды. («Джазыу айла», 65.)

Кѣлю такъыр болургъа. Вар. Кѣлю аз болургъа. Ант. Кѣлю уллу болургъа.— Медсестраны кѣлю такъыр бо-луб, сагъышха кетиб тургъанлай, эшик ачылды. («Джаш-лыкъны джолунда», 89.)

Кѣлюне тиерге.— Гамайыргъа, ашаргъа кѣлю тарт-мазгъа.

Кѣлю уллу болмасын.— Адамны кѣзюнден махта-сала, айтадыла алай. Лейла, кѣлюнг уллу болмасын, джашларынг элде болмагъанча бирледиле. («Джазыу айла», 64.)

Кѣлюнг ушатханча. Вар. Кѣлюнг бичгенча. Син. Ичинг суйгенча.

Кѣлю хош болургъа.— Къозтойме этген джууабына кѣлю хош болмады. («Джукъусуз кечеле», 143.)

Кѣлюне чабаргъа. Вар. Кѣлюне кирирге.— Ойсурар-гъа. Къанамат, шыбла атылгъанча, кѣлюне чабыб тур-гъан Байдыматны къатына джетди. («Къара кюбюр», 203)

Кѣлюн чапырыргъа. Вар. Кѣлюн джазаргъа.— Не бла кѣлюн чапырыргъа билмеди. («Адамла», 43.)

Кѣлю чыгъаргъа.— Суймезге, суйюб туруб ѳнге-лерге, джаратмазгъа. Керам бююн олтургъан джерин-ден ѳрге кьобмай кьалса, кѣлюнг чыгъарыкъ тюлмю эди?! («Мѣлек», 8.)

Кѣлюн чыгъарыргъа (вариант).— Атасы бла анасы, сенден кѣлюн чыгъарабыз деб, сени бек сѣкселе да, къа-рыу эталмайдыла. («Горда бычакъ», 2, 208.)

Кѣл этерге. Син. Эс табдырыргъа.— Кеси кесине

кёл этерге кюрешиб, кьоркьгъанын кишиге билдирмегенди. («Эртде-эртде», 95.)

Кёлтюргенлик этерге.— Сабийни бешикге салсала, къайын анасына саугъагъа чепкенлик бергендиле. Анга «кёлтюргенлик этерге» дегендиле. Къайын анасын аны бламы кёредиди? Сабий туугъанында къайын анасына кёлтюргенлик эте билге эди. («София».)

Кёлек бла кёнчек.— Къаргъа къаргъаны кёзюнмю алады, бирчадыла, бир-бирин джууб къоярыкъдыла. Ма кёлек бла кёнчек деб быллайлагъа айтадыла. («Горда бычакъ», 2, 184.)

Кёнделен кьыркъаргъа.— Ол, къарай келиб, кириш къаяланы тубюнде, бир бёлек эчкини бир-бири ызындан тизилиб, кёнделен кьыркъыб баргъанларын кёрдю. («Къанаматны джуртунда», 99.)

Кёрюб болмайды. Син. Эрши кёредиди. Сюймейди.— Сенича ичи тышына ушамагъанланы чыртда кёрюб болмайма. («Къанаматны джуртунда», 68.)

Кёрюндюгю кёре, сырт джабханы — тери. Син. Тышы джылтырауукъ, ичи къалтырауукъ.— Кийингенди омакъ, хагок, уф-чуф деб айланган, адамлыгъы, тин байлыгъы болмагъан адам.

Кёрюр кюнбюзден кёрмез кюнбюз кёб.— Дунияда нелай бир джашарыкъ эсенг да, бир-биринги багъалатыб, тубесенг, саламлашыб, тынчлыкъ-рахатлыкъ соруб туургъа керекди деген магъанада.

Кёрюр кыйыным ол болсун.— Андан уллусундан сакъланайыкъ, бу уа кыйын иш тюлдю. Хамит, кёрюр кыйынын ол болсун, аман этме, рысхы деген — ол джалгъан затды. («Ахматны джангылычлары», 63.)

Кёрмегеним ол огъуна болгъа эди.— Не игилик этгенди, аны багъалатырча деген магъанада. Къууут къапчыкыны кьоратды, не этеме аны кёрюб, кёрмегеним таб ол огъуна болгъа эди. («Къара кюбюр», 329.)

Кёрсе — эркелеу, кёрмесе — текелеу.— Алай адебсиз адамла бардыла: кёрсенг — кукаланыб, кёрмесенг — артынгдан сёзюнгю этер.

Кёрмеге эсен къалайыкъ (джетейик) — иш кесин танытыр, заман тюзюн кёргюзюр. Кёрмеге эсен къал, мен муратыма джетерме, не ол джанына кетерме. («Горда бычакъ», 2, 14.)

Кёсени шайыча.— Кёсе бир адамгъа шай борчлу болгъанды. Ол адам, кюн сайын келиб. «Кёсе, борчу-

нгу бер!» — деб тургъанды. Кёсе, борчун бермез ючюн, атын ёлгеннге чыгъаргъанды. Кёсе ёлгенди дегендиле анга. Ол адам, кёсени къабырына миниб: «Кёсе, шайымы бер!» — дегенди. Магъанасы: кёсени шайы деб, борча къыйын адамгъа айтханлыкъларыды.

Кёчер къошча къатышыб.— Юй джыйылыб турмаса, айтадыла. Кел, джашым, юйге... Ма, кёчер къошча, къатышыб тура болурла. («Аманат», 3, 311.)

Кёчю болмаса, сууну джолун киши билмейди.— Малчы къошда Кёчю деб сюрючю джаш ишлегенди. Суу иги узакъ, эм табсыз джерде болгъанды. Башхала суугъа барыргъа эриниб, «Кёчю болмаса, сууну джолун киши билмейди» деген сылтау бла хаман Кёчюню суугъа ийиб тургъандыла. Магъанасы: адамны терилтиб, ауурлукъну анга салыргъа.

Кийиз китаб. Толу вар. Ол сени кийиз китабынгдан чыкъгъан болур.— Ётюрюк зат, адам ийнанмазлыкъ джалгъан хапар. Ол хапар сизни кийиз китабыгъызданмы чыкъгъанды? («Аманат», 1, 67.)

Кийиз къамчим, кир джерге.— Болмазлыкъ иш бла кюрешу. Кийиз къамчи, кир джерге дегенликге, биз хаджретлени къайдан табайыкъ? Тургъан джерлерин билмейбиз. («Къара кюбюр», 286.)

Кийиклени гуждарыча.— Къараууллукъ этерге, шалт турургъа, сакъ болургъа.

Кийик къаны тёгюлюр джерге.— Кийик къаны тёгюлюр джерге деб, ол пасыкъ (Гитлер) къаны тёгюлюрге келе болур, балам! («Хорланган аджал», 6.)

Кийик оча кибик.— Азчыкъ, гитче затчыкъ.

Кийик саулукъ.— Ауругъаны-сызлагъаны болмагъан, сау. Ол дачада орус къатын кийик сау болуб, дагъыда джыйырма джыл джашагъанды. («Аманат», 1, 141.)

Кимни аллы, кимни арты.— Адамланы бир къаууму аллындан тюзеледи, бирсиле уа артдан. Кимни арты, кимни аллы дейдиле. Сен кеси кесинги ёлтюрюб тургъанлыкъгъа, сенден къорагъан болмаса, къошуллукъ тюлдю. («Таулада таууш», 74.)

Ким билсин. Вар. Аллах билсин, заманында къаралса, бу иш былайлай къалмазгъа да болур эди. («Аманат», 3, 68.)

Ким къаргъагъан болур эди. Син. Кимни къаргъышы джетди.— Тыбыры къуруб къалсын деб, ким къаргъагъан болур эди. («Ахматны джангылычлары», 59.)

Ким огъай дейди! — Ким унамайды, ким къаршчыды!

Болсун, ким огъай дейди! («Джукъусуз кечеле», 19.)

Кимди, олду дерча (бир адам, джаш) болур да кетер.— Аты айтылган, тауушлукъ, махтаулу, белгили (адам, джаш) болур. Сени Асланынг школгъа барса, кимди, олду дерча бир адам болур да кетер. («Джылла бла таула», 211.) Мен алайда ол деген бир джаш эдим. («Эртде-эртде», 57.)

Кимни да туугъан джери кесине — Мисир. (Мисир — Египет).— Хар кимни да туугъан джурту багъалыды, сыйлыды деген магъанада. Хо, табсыз тюлдю. Кимни да джашагъан джери кесине Мисир кёрюнеди,— деб Асланкир аны созаргъа излемеди. («Горда бычакъ», 1, 137.)

Кимни юйюне от салгъанды? — Кимге не аманлыкъ этгенди, не кыйынлыкъ джетдиргенди? Сора бет-намыс этмей, кимни юйюне от тыкыгъанма? («Ахматны джангылычлары», 57.)

Киндиги кесилген джер. Вар. Киндик къаны тегюлген джер.— Киндик къаны тегюлген юйню ташлаб, кечюб кетиу тынчымыды, ахырсы! («Борандан кючлю».)

Кири болгъан юй (адам).— Бай, малы-мюлкю болгъан. Элни ичинде кири болгъан юйлени алыб къарасакъ, Къанамат джалчылыкъ этмеген бир юй болмаз. («Къара кюбюр», 27.)

Кир къондурмазгъа.— Таза, ариу сакъларгъа. Ма бу затланы эсге ала, ёсюб келген джаш телью совет халкъны адетлерин кир къондурмай сакъласын. (Газетден.)

Кире — тос, чыгъа — душман.— Юйге кире — тенгча, джууукъча, чыкъса уа — юйню тахсасын береди. Бу шпион болуб джорюйдю. Бу кирсе — тос, чыкъса — душманды, сатыб къоярыкъды. («Баталлары», 274.)

Киритли кюбюр болургъа.— Ичги сезюн айтмазгъа. Манга, Гыджы, кесинге ышанганча, ышан. Керекли джерде мен киритли кюбюрме. («Дерт», 187.)

Киритли кюбюр этерге. Вар. Киритли кюбюр.— Къаяланы оюб, тар джолланы сакълаб, бу тауланы киритли кюбюр этиб тургъанлай да, къуру аны бла зорлукъну аллын тыялмагъандыла. («Къара кюбюр», 182.)

Кириуден чыгъарыргъа.— Бошаргъа, аманнга таяндырыргъа. Къарыу къалай этсинле, кеслери кириуден чыгыб турсала. («Баталлары».)

Китабха къарагъанча айтыргъа.— Тюппе-тюз, кепкертти. Сау бол да къал, китабха къарагъанча айтыб къойдунг. («Аманат», 3, 9.)

Киши алай да бир этеди.— А къыз, хош келдигиз! Къайдан чыкъдыгъыз? Киши алай да бир этеди. («Дерт», 252.)

Киши элинде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан бол.— Джарашды! Аскерчи джанын къалдырыр ючюн кюрешмейди, къралыны, элини, халкъны сыйын, эркинлигин сакълайды. Киши элде солтан болгъандан эсе, кеси элингде олтан болгъан игиди. («Аманат», 2, 358.)

Киштик джыламазлай (калька).— Аз, тар, такъыр болуб. Ата къорагъандан сора, юй, арбаз да киштик джыламазлай болуб, элни кыйыры сюремде чалман юйге джарашхан эдиле ала. («Баталлары».)

Киштикге кириг дарманды дегенлеринде, басдыргъан эте эди.— Харам адам, зар адам, кишиге хайыры тиерин суймеген.

Киштик кири бла ойнагъанча. Кесине тыйыншлы болмагъан, тенг болмагъан бла кюреширге.

Киштик къуйругъу бла от салгъанча.— Киштик къуйругъу бла от салгъанча, мени былай этиб тургъаным эркишини иши тюлдю. («Къара кюбюр», 52.)

Киштикге — оюн, чычханнга — ёлюм.— Киштикге — оюн, чычханнга — ёлюм дегенлей, бу ишни башласам да, санларым не эсе да кыйылыбдыла. («Кюн таякъла», 245.)

Курсун тауусургъа.— Ол иш бла танышбыз, аны эртде билиб бошагъанбыз. Ол ыргъаджиклени биз да курсун бошагъанбыз деб, ичлеринден ышара, башларын силкдиле («Къара кюбюр», 315.)

Курс этерге.— Зауукъ этерге, ох дерге. Была курс эте тура кёреме! — деб Рамазан, кеси кесине айыб этиб, арт кючюн салыб тарта эди. («Джазыу айла», 74.)

Кыскыныкга кирирге.— Амалсыз болургъа, не этейимге къалыргъа. Олсагъат Биймырзаны бети агъарыб, ёлюр гёбелекча, не этерге билмей, бир Къыямытха, бир Мухаммат-Аминнге къараб, кыскыныкга кирди. («Таулада таууш», 11.)

Кюзгю иш къарыулу.— Къарачайда «кюзгю иш — къарыулу» деб сёз джорюйдю. Алгъынлада адамланы къалай ишлегенлерин тамада тёлю арну биледи. Кюзню адети алайды: хар ким сюелген джеринде бирер темир багъана болургъа керекди. Гитче уллуну орнунда, уллу экеуню орнунда. (Газетден.)

Кюл боллукъ. Кюйюб тас болуб кетерик. (Къаргъыш.) Барыбызны насыбыбызны кесгенлени кюл этиб бошаб,

юйюбюзге сау-эсен кяйтыргъа мен бек ашыгъама.
(«Мёлек», 151.)

Кюлюн кёкге суурургъа.— Кюйдюрюрге, тас этиб иерге. ...андан сора душман бютеу элни кюлюн кёкге сууруду деб, хапар келди. («Кюн джукъланмаз».)

Кюл тёбеси болсун.— «Елгюн» деген сёзю синоним-лерини бири «кюл тёбеси» деген сёзтутушду. (Газетден.)

Кюлаякъ. Син. Кюлбулгъаууч. Ант. Адамны джигити тюздеди.— Кесинг да, Асланкир, башха кёзюуде къатынланы ичлерине кириб, эки аягъынгы кюлге сугъуб турлукъ болмазса?! («Горда бычакъ», 1, 138.)

Кюлме джашха — келир башха.— Кюлме, хыликке этме, кесинге да джетер.

Кюкю къабыныргъа.— Адамгъа бир-бирде кесек затчыкъдан кюкю къабыныб, бир тюрю бир болумгъа салыб къоюучанды. («Мёлек», 188.)

Кюлюр сёзюгюзю айтайым (кириш айтым).— Мен кесим чекген затла бир элге озуб боллукъдула. Кюлюр сёзюгю айтайым, бир джолда хоншубузгъа тойгъа чакъырылдым. Телсерге уллу ёчлюгюм да джокъ эди. («Дерт», 179.)

Кююшге къарасаут салгъанча.— Ариу джарашхан, табтукъум. Къалгъан джерледеча, бизни чурукъ джамагъан цехибизде джангы техникадан джугъугъуз джокъну орнундады. Сора кююшге къарасаут салгъанча эталмайбыз. («Хорланган аджал», 132.)

Кююшчюню къызы — джюзюксюз. Вар. Кююшчюню къызы — кемарсыз.— Биреуге этгенликге, кесине этерге мадары болмагъан. Кююшчюню къызы джюзюксюз къалгъанча, сюрюучю миллет, къызлары да къошдан, малдан хапарсыз, этден, джаудан юлюшсюз къаладыла. («Уллу Къарачайда», 13.)

Кююшчюню тауруху.— Ёппе-ётюрюк, бош хапарла. «Тюрлениу боллукъду» дегенлери — ол, эшта, кююшчюню тауруху болур («Ёмюрлюк», 29.)

Кюнаманны къушуча.— Джыламсыраргъа, мугур болуб. Къарт, ахсыныб, биягъы къаты фатнаргъа, кюнаманны къушуча, чёгеди. («Ёмюрлюк», 199.)

Кюн кёрюрге — кюн кёрмеген кюн кёрсе, кюндюз чыракъ джандырыр. (Нарт сёз.)

Кюнюн кёрюрге.— Азаб чегерге, къыйналыргъа.

Кюнкёрмез.— Джукъда ишлемей, юйде тургъан тиширыу. Анга сабий керек тюлдю. Ол башына джюк аламы эди? Ол излегенин табханды. Ким да анга неге ке-

рекди? Кюнкөрмезни бетине къарасын да турсун. («Адам-ла», 129.)

Кюн кёрмеген кюн кёрсе, кюндюзю чыракъ джандырыр.— Къара къатын саулай элни къандырыр. (Бешик джырдан.) Магъанасы: джарлы, бай болса, адамлыкъ тюрсюнюн, тюз иннетин тас этер.

Кюнде кюнюгюз да былай болсун.— Хар кюнде юйюгюзден къууанч къурумасын. Ой, кюнде кюнюгюз да былай болсун, юйюгюз къууанчдан толсун! Узакъ къууанч этигиз! («Горда бычакъ», 2, 184.)

Кюнюнг къарангы боллукъ. Син. Аман кюн келлик (къаргъыш.) — Джангыз баламы уа, ауруунгу алайым, бауурумдан айырды, кюнюмю къарангы этди, кюню къарангы боллукъ. («Аманат», 3, 94.)

Кюн къушлукъгъа келгинчи. Вар. Кюн къышлыкъгъа келгинчи.— Кюн ёрге келгинчи, кюн юсюнге тийгинчи. Джашла бир джукъудан къайтыргъа, кюн къушлукъгъа келген эди. («Джазыу айла», 96.)

Кюн ортадан ингирге да табарма. Вар Тюшден ингирге да табарма.— Аллайланы табхан къыйын иш тюлдю деген магъанада.

Кюн тууаргъа. Вар. Кюн чыгъаргъа.— Джашауу иги болургъа. Алай болса да, Махтини джарлылагъа кюн тууарыкъды деген сёзлерин эсине тюшюре, кёл басады. («Джашауум», 65.)

Кюн — узун, ёмюр — къысха.— Аны ючюн айта болурла: кюн — узун, ёмюр — къысха деб. Эринчекге кюн узун игитда кёрюнеди. («Джашлыкъны джолунда», 93.)

Кюн чыгъар. Вар. Кюн тууар.— Таулан, сени разы этер да бир кюн чыгъар эсе уа. («Къара кюбюр», 94.)

Кюн эте, махтау чакъыра. Вар. Кюн ууатыргъа.— Быладан сора да кёб адам кюн ууатады. («Уллу Къарачайда», 316.)

Кюндюз чыракъ этиб излесенг, табмазса.— Джокъду неда бек азды, табыллыкъ тюлдю. Элни арыгъаны бусагъатда манга ёчюгюб турадыла, аланы ишлерин, сёзлерин билирге Токъалдан маджал, кюндюз чыракъ этиб излесенг да, табарыкъ тюлсе. («Къара кюбюр», 198.)

Кюшеннгенин бузаргъа. Ант. Къулакъгъа алмазгъа.— Къарауул кече шок ата, тарх этдире айланганлыкъгъа, шокга юреннген бёрюча болгъандыла да, тонгузла кюшеннгенлерин бузгъаннга ушамайдыла. (Газетден.)

Кючден-бутдан.— Зор бла, къыйналыб. Кючден бла

бутдан алыб келеме, бизде бир кесек кёз ачарса, халиге да юренирсе. («Кюн таякъла», 51.)

Кюче марда джокъду.— Кючлюкню, зорлукъну ёлчелеб этмейдиле. Кюче марда джокъду, мени орнумда ким да не эталтыкъ эди, полицейлени алларында башымы энишге тутханлай, артымдан да тобукъ джете, ма бу тюрге кирдим. («Къара кюбюр», 90.)

Кюбе кийген къайтыр, кебин кийген къайтмаз. Син. Аягъы бла кетген къайтыр, сырты бла кетген къайтмаз.— Кебин кийген къайтмагъанлыкъгъа, кюбе кийген бир кюн бир къайтады. («Хорланган аджал», 167.)

Кебагъа баргъан — мен, хапар айтхан — сен.— Ой, юйюнге ашхылыкъ джауарыкъ, элде тургъан — мен, хапар айтхан — сен. Зайнебни кёре баргъан шой эдиле да. («Ёмюрлюк», 107.)

Къ бар къабыны тауусулмагъан.— Ёлюр кёзюю джетмеген, къыйынлыкъдан сау къалгъан.

Къабугъун алыргъа. Син. Баш токъмагъын алыргъа. Елтюрюрге, сояргъа. Бу эки-юч кюнде мен аланы къабукъларын бытай сыдырыб алмасам, бёркюмю атыб, башыма джаулукъ къысарма. («Таулуну тангы».)

Къапханнга тюшерге. Вар. Тузакъгъа тюшерге.— Къолгъа тюшюрюрге, тутаргъа. Тейри, кесим да эсле-мей тургъанлай, ууакъ-ууакъ мен муну къапханына джыйыла, джалынчакъ бола бара болурма. Адамны къапханнга бытай тюшюре болурла. («Горда бычакъ», 2, 165.)

Къабханым ауузума келе турады. Син. Богъурдакъгъа дери. Кёб ашагъанма, бек тойгъанма. Къабханым ауузума келе турады, бир зат да керек тюлдо. (Газетден.)

Къабын болургъа.— Кюз джыйында тазирге тюшерге. Мизам джыйында къаты болады. Аны бузгъаннга тюрлю-тюрлю азабла саладыла. Бедишлик болады. Къабын этедиле. (Газетден.)

Къабына джыяргъа. Син. Орнун табдырыргъа. Син. Керегин берирге.— Энди къылыкъ этерикмисе? Гемхачыкъны да къыйнагъан хапарынг барды, тейри, къабынга джыярма, («Кюндюзгю кюн», 142.)

Къабына кирирге.— Башха тюрсюн алыргъа, тюрленирге. Къара сен мынга, кырдык джетген кёзюуде

кеселекке кесин тюрлендириб, джашил бет алгъанча, Совет власть салыннганында, бетин тюрлендириб, джарлыны къабына кирди. («Къанаматны джуртунда», 107.)

Къабындан чыгъаргъа. Син. Орнундан чыгъаргъа.— Мачар къабындан чыкъгъан бла бирге кесини джангыз джашын да тюз акъылда ёсдюралмагъанды. («Уллу Къарачайда», 84.)

Къабырым къабырынгдан кери болсун.— Адам юйорсюннюк, адамгъа хайыры тиерик адам тюлсе. Сени андан башхалыгъынгы чырт эслемейме, Герий, бир эмчекни тартханбыз, алай болса да къабырым къабырынгдан кенгде болсун. («Горда бычакъ», 2, 45.)

Къабырдан къычыргъанча.— Ауангы, тунакы таууш, къычырыкъ.

Къабырым эки джарылыр.— Ёлсем да, разы болмазма деген магъанада. Дерт къайтаралмай ёлсем, къабырым эки джарылыр. («Таулу къызны джигитлиги», 66.)

Къабыргъасын берирге (джарашдырыгъа).— Къабыргъасын джарашдырыгъа, джарашыб джашаргъа, ишлерге.

Къабыргъасындан джарыкъ ура. Син. Къолу джукъа адам.— Джарлы, малы-мюлкю болмагъан.— Алай а муну къонгкъасы джауду, уллу эшикденди. Темирджанча, къабыргъасындан джарыкъ ура турмайды. («Горда бычакъ», 2, 133.)

Къабыргъасын киши джерге салмагъан.— Гёджеб, тутушуучу, киши джыгъалмагъан. Атангы Юч Ёзенде да къабыргъасын киши джерге салмагъанды. («Сыналгъан джылла», 257.)

Къагъын-согъун этерге. Син. Тюрт-сокъ этерге.— Халиматны звеносунда къызла мени къагъын-согъун этиб, мен да джунчуб, не кереги барды ол ийлыкъны манга? («Ахматны джангылычлары», 7.)

Къаз къайда, къуу къайда.— Бу юйню былайгъа орнатыб, аны ичинде рахат джашау этерге деген адамлары да джокъ. Къаз къайда, къуу къайда. («Мёлек», 192.)

Къазанны башы ачыкъ болса, итге да уят керекди.— Адам кеси кесинден да уялыргъа керекди адебсиз ишни этерге, таб анга чырмау болгъан зат болмаса да.

Къазан къара джагъаргъа. Толу вар. Уялмагъан бетге — къазан къара.— Уятха къалдырыгъа, бедишлик этерге.— Ма аныча бир къауумла халкъны бетине къазан къара джагъыб къоядыла. («Мёлек», 27.)

Къазанны къуругъуча. Син. Джылкъычы къурукъча. Къазан узун таягъы бла джюрюгенди. Андан чыкъгъан-ды ол сёз. Магъанасы: керексиз узун, асыры узун.

Къазан сюггё чычхан тюшгенча.— Кесек затчыкъ уллу затны зыраф этгенча, бузгъанча деген магъанада. Син. Къойну кири бышлакъ гыбытны бузгъанча.

Къазан къошакъ.— (Къара: Аман.)

Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз.— (Къара: Уллу.)

Эки баш бир къазанда къайнамаз.— (Къара: Эки.)

Эски къазан баш кибик.— (Къара: Эски.)

Къайна, къазан, тогъуз айны, сакъла къонакъ, он айны. Син. Къонакъ сюймеген къонакъбайча.— Къайна, къазан, тогъуз айны, сакъла, къонакъ, он айны дегенлей, официантка кёрюннюк эшик таба къарай, боюнларыбыз талгъынчы сакъладыкъ. (Газетден.)

Къай ары.— Пейоратив магъаналы сёз. Къай ары керексиз затха да джюйюсханны чакъырыб къыйнаргъа амалыбыз джокъду. («Къара къюбюр», 228.)

Къайгъы сёз берирге.— Елгени болгъаннга кесини ачыгъанын, бушуу этгенин билдирирге, джан аурутургъа. Келгенле къайгъы сёз берселе да, шыбырдаб сёлешедиле, тиширыула джыларгъа къоркъдула. («Дерт», 113.)

Къайгъы чыкъса, менден чыгъар: излесегиз — аякъ тюбде.— Къайгъы чыкъса, менден чыгъар: излесегиз — аякъ тюбде, — дегенди маске. (Нарт сёзледен.)

Къайда къышлагъанын билмейдиле.— Дуниядан хапарсыз, неге джарагъанын, къайда болгъанын билмегенле магъадан къазыу ишни къайда къышлагъанын-дан хапары болмагъан къаллай бир адамны джыйгъанды бери таулу инженер. (Газетден.)

Къайдан ашхы джолдан келесе? — Джолоучугъа алай айтыб хапар сорадыла. Къайдан ашхы джолдан келесе, сен мубарек адам? («Къара къюбюр», 111.)

Къайры джаханимге кетерикди? (Хыны) — джокъду къаллай да хапар. Къайры джаханимге кетерикди, айлана болур къайда болса да («Дерт», 191.)

Къайры обагъа кирейим (хыны) — бир сабийим къалгъан эди, аны да къолумдан думп этиб барады. Сагъыш эт кесинг, мен, джарлы къатын, къалай джашайым, къайры обагъа кирейим?! («Къара къюбюр», 93.)

Къайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа. Син. Дуня кёзююдю. Син. Тюбле баш болурла,

башла туб болурла. Син. Арбаны кегейтери да кёзюу аuadaыла.— Къайыкъ да минер кемеге, кеме да минер къайыкъгъа деб, быллай бир зат ючюн айтылгъан болур... Тюнене ол былагъа турсунуб сёлеширге эрине эди, бюгюн а башын бир джанына салыб, тилегенин кёресе. («Баталлары», 187.)

Къайын ананг сую кёре эдим.— Ашай тургъанлагъа адам келиб къалса, айтадыла алай. Ашаб бошаргъа, Соня эшикден кирди. «Къайын ананг сую кёре эдим»,— деб Сафият Сонягъа накъырда этди. («Джашлыкъны джолунда», 39.)

Къала бузуб келгенча.— Бир уллу къыйын ишни этгенча, бир джигитлик этгенча.

Къалай алай болса да.— Сора дертлерими болду, огъесе башха чурумму табыла, къалай алай болду эсе да, алайда джаныуарлыкъ этдиле. («Биринчи суймеклик», 2, 46.)

Къалай билсенг, алай джашайбыз (турабыз). Син. Кесинг билгенча.— Аламатлыкъ да не болсун, кечине барабыз. Не эте турабыз? Къалай билсенг, алай. Не этерикбиз, турабыз. (Газетден.)

Къалайгъа баргъан затды. Син. Не багъасы барды.— Алай узакъдан келиб, талай джылны кёрмей тургъан анасына къайтмай кетген къалайгъа баргъан затды. («Биринчи суймеклик», 120.)

Къалакъ баста ашамам, аны ючюн адамма деб джашамам.— Адам дуняда ашар ючюн джашамайды, аны мураты андан уллуду.

Къалагъы бла къабдырыб, сабы бла къусдурургъа.— Игилик этиб, аны аман бла къайтарыргъа. Быйылгъы джыл джауумлу болду. Хане тобукъдан, алай а къалагъы бла къабдырыб, сабы бла къусдургъанча, чалгъан биченинги джыаргъа къоймай, чиритиб барады. (Газетден.)

Къалгъан ишге къар джауар. Вар. Озгъан ишге къар джауар.— Элге юсюнгу теблетиб не этесе, къачхан ат бла этейик да къояйыкъ. Къалгъан ишге къар джауар дейдиле. («Джангыны джарыгъы», 25.)

Къалиан къазсын.— Азаб чексин. Атабыз хомулукъ этеди, къалиан къазсын деб айтырча, ийлыкъдырмадыкъ. Биз, къарыуубузну аямай кюрешиб, къралыбызны фашист итледен сакъладыкъ. Энди чеклени сакъларгъа кёзюу сизге джетди. Сакъ болугъуз! («Хорланган аджал», 166.)

Къамчиге джыйыллыкды. Син. Къарантхагъа кирликди. Айтханынгы этерикди.— Джетишген джерде джигитлик этерикди деген магъанада.

Къамчиси кючлю болургъа керекди, алай болмаса, этерик тюлдю.— Ишни ариу бла этмей, зор бла этген адамны юсюнден айтылгъанды.

Къамчи ойнатыргъа. Вар. Къамчи бла тюерге.— Ма бу къамчи сени сыртында ойнар, бастанг болмагъан джерге къалагъынгы уруб айлансанг. («Къанаматны джуртунда», 7)

Къамчи сабны тутдурургъа.— Атларын урлаб, иелерин джаяу къойгъан, атсыз этген.

Къамчи таууш этдириб къан алыргъа:

1. Сюьгенибизча, эркин ашаб, ичиб, керилиб деген магъанада.

2. Джаугъа дерт джетдирирге.

3. (Темир, джаныуар) къан алыргъа. Син. Аман къан алыргъа, къаны бузулургъа.

4. Джол къан алыргъа. Таукел болуб этерге.

Къан берирге. Ант. Къан алыргъа. Ант. Къан бер-мезге.

Стауатыгъызгъа не къара къаргъа къонмасын,
Сиз мурдарланы къан берир адам соймасын.
(Эски джырдан.)

Къан бла кирген джан бла чыгъады. Син. Юреннген ауруу къоймаз.— Сабийликден юреннген заты ёлгюнчю барады.

Къаны бузулургъа.— Ол алайда къаллай сёзле да эшитирге сюьмей, къаны бузулуб, терен мыдахлыкъ басыб, ызына къайтды. («Аманат», 3, 114.)

...Къаны джокъду. Вар. Джапысы джокъду.— Халына къарайма да, складдан ёзге бююлюр къаны джокъду. («Ахматны джангылычлары», 49.) Энтда бир къыш тюшдю, урушну уа тауусулур къаны джокъду. («Баталлары», 232.)

Къанын-джанын аямай.— Кесин аямай, джигитча. Рамазан, къанын-джанын аямай, итлеге да хахай-тууай эте, ёлом къара чабды. («Джазыу айла», 68.)

Къан джауаргъа.— Бир уллу къыйынлыкъ тюшерге. Оу, мен джарлы, не болду, къыйынлы тийреге не къан джауду. («Уллу Къарачайда», 209.)

Къан бла иринни къатышдырыб.— Болгъанны къатышдырыб, дуннияны бузуб.

Къанын ичерге — къыйнаргъа, инджитирге. Элбуздукъ да, къаныбызны иче, итлерине аш берсе, бизге бермей, бу джаханим джашауну арты къачан боллукъду? («Таулуну тангы», 44.)

Къан ичген — залим, зорчу, артыкълыкъ этген. Бюгюнден ары мен бу къан ичген душманлагъа, бютеу совет халкъны инджилгени ючюн, дерт джетдирирге ант этеме. («Таулу къызны джигитлиги», 137.)

Къанындан келирге. Син, Онгун алыргъа.— Бир аууз сёз айтама дегенге да ачы джууаб къайтарыргъа, керексиз хыны этиб къояргъа аямагъанды. Алай бла къарнашларыны къанларындан келгенди. («Баталлары», 21.)

Къан киргенди. Син. Тин киргенди.— Къайтханды, айныгъанды, семиргенди. Кёгет аша, башха мыстыракъ, ашха ачар затла изле, алай бла кюнден кечеге къан кириб тебргенди. («Горда бычакъ», 2, 142.)

Къан къазауат этерге — джан аямай кюреширге. Эртденли къан къазауат этиб, джамаб кюрешеме, ол а, тырнакълары кичигенча, аны тырнаб кюрешеди. («Емюрлюк», 157.)

Къаны къайнаргъа. Син. Джебегине джетерге. Ачыу болургъа.— Къайнайды къаныбыз ачудан, ёлюм урушха барыргъа. (Окзуу китабдан.)

Къанны къан бла джуума, аманны аман бла къуума. Ант. Аманлыкъгъа игилик этген эрни иши.— Къаны къан бла джуума, аманны аман бла къуума, деб быллай ишге айтадыла... къанны къан бла джууаргъа излемейме. («Горда бычакъ», 2, 21.)

Къаннга кычыргъан тууарча.— Кёбюсюне керексиз кычырыкъчы адамгъа айтадыла.

Къандан тойгъан гыбыча.— Кърал мюлкге къол джетдириб, къандан тойгъан гыбыча, кеслерин кёбдюрюб айланган къауумгъа айтама. («Кюн таякъла», 161.)

Къаны халалды.— Ол ёлюрге тыйыншлыды деген магъанада. Аны ичин бычакъ бла джарыб къойсала да, къаны халал эди. («Дерт», 185.)

Къангич кибик.— Кесин къатдырыб деген магъанада.

Къандагъайча, ызынга атлай. Син. Ит дуаны терсине окъугъанча.— Этгенин терсине, чюйресине этгенге айтадыла.

Къанджыгъасына кысыб да кетерикди.— Андан онг-

лу болса, айтадыла. Мындан ингирге бу чирчаппаны къанджыгъасына байлаб, таудан ауар адам табарма. («Айран», 106.)

Къанат битдирирге.— Учунуб айланьргъа, тингкилди болургъа. Тейри, муну бир уллу къууанчы болур! Не эсе да къанат битгенди. («Таулуну тангы», 231.)

Къара агъач кибик.— Чегет кибик. Адамны ташайтхан, къара агъашча, бу будайланы кёремисиз? («Аманат», 1, 42.)

Къара атаргъа — шокдан ышанны мараб атаргъа. Адетде болгъанча, Герий ол кюн, оюнларына да ёчле салыб, ойнатыргъа хазырлай эди. Къалгъан оюнланы барындан да къара атаргъа бек эс бёле эди. («Горда бычакъ», 2, 227.)

Къара багъанагъа тагъаргъа.— Патчахлыкъны заманында, аманлыкъчыланы къара багъанагъа, адамны сыйын сындырыр ючюн, учузлукъ берир ючюн, такъгъандыла.

Къара джерге кирирге — ёлюб кетерге. Ол да, хариб, сюрюуде малланы бириди. Туура анга баргъандан эсе, къара джерге баргъан кёб да къолайды. («Горда бычакъ», 2, 121.)

Къара джерни къабаргъа. Вар. Къара джерге барьргъа.— Ах, сени табмагъа эдим да къара джерни къабха эдим. («Аманат», 3, 180.)

Къара ийнекни кирин басмагъан — джарлылыкъны ачыуун сынамагъан.

Къара итни сууукъ хамхотчугъу тийсе, суююбмю кирирсе? — Этерге суюмей тургъанлай, къоркъуб, зор бла этсе, айтадыла. Бир къарангы кече Къоналий къайынларында ич кийимлери бла эшикке чыкъды. Къоналийни джюреги сагъышха кетиб тургъанлай, джалан этине итни сууукъ хамхотчугъу тийиб, илгениб, къайын атасы, анасы болгъан юйге кириб кетгенди. («Кюндюзгю кюн», 132.)

Къара кьерге. Джууукъ адамы ёлсе, анга бушуу этгенин билдирир ючюн, къара киедиле. Ала (Джансохлары) Къаракент аягъында джашай эдиле, къарнашларына къара кийиб. (КъПА, 36.)

Къара капегим джокъду. Вар. Къоғур капегим джокъду. Син. Патхачны мухуру болуб бир джугъум джокъду.— Быланы уа кече къалыргъа фатар тутаргъа джанларында къара капеклери да джокъду. («Уллу Къара чайда», 39.)

Къара къазауат этерге.— Кёб кюрешиб, бек кыйналыб деген магъанада. Бармагынгы учу бла чанчханча, урлугъун салыб, джай иссиде кюйюб, бишиб, чагасын этиб, къачда къолларынгы сыдырыб джыйыб, къара къазауат этиб, гектардан 22 ц нартюх аласа. («Гургумлу», 154.)

Къара кёсеу этерге. Син. Дуу джандырыргъа.— Артиллерия къазауатны аллахыды деб, бошуна айтмайдыла. Фрицлени тамам къара кёсеу этиб джандыргъандыла. («Бычакъны ауузунда», 107.)

Къара къан боллукъду. Вар. Адам къаны боллукъду. Къысха вар. Къан боллукъду.— Бек кемсиз багъа боллукъду. Базарда мал къара къан эди. Кюнден кюннге ёсе эди. (Газетден.)

Къара къанны къуяргъа. Син. Аллахны аманын айтыр эди.— Керти айтаса, ала бла кёрсе уа, юсюбюзге къара къанны къуяр эди. («Горда бычакъ», 117.)

Къара къама. Син. Мусакай къама.— Къара киши джюрютген къаманы атыды. Къача эсенг, къара къаманы къоя бар. («Джандар».)

Къара къарачай — кёб, бютеу Къарачай, саулай къарачай халкъ. (Къара — кёбчюлюк). Мен, мыйыкъларым юсюмде болсала, къара Къарачайны мындан джаяулай кетерча этерме. («Уллу Къарачайда», 74.)

Къара къатын — огъурсуз, къутсуз, бедербет.

Къара мукъут этерге. Вар. Мукъут ийисин чыгъарыргъа.— Джамагъатны кёбюсю Аппаны джанында болгъанын билгенлей, атлыла, ёгюзлени алларын эрлай ёрге буруб, къара мукъут этиб тебрегендиле. («Чолпан», 56.)

Къара атказы басаргъа — тюнгюлтюрге, унамазгъа. Мен, Зариятха джетдирмей, къара атказы басдым. («Адамла», 105.)

Къара сабан сюрюрге. Син. Атайпысны басаргъа, ызындан тюшерге.— Аманларгъа, сёгерге, къараларгъа. Тохта, ашыкъмасынла, манга къара сабан сюрюб айланганлагъа аллахутагъала кеси тёзмез. («Джукъусуз кечеле», 250.)

Къара таныргъа — окъуй, джаза билирге. Джигит джаш, мени таягъым сенден эсе тамадады, кюн санны керке турмасам, мен, къарангы адам (къара танымагъан), кимде неллай бир тургъанымы билмейме. («Къара кюбюр», 109.)

Къарасын, тутаргъа. Ант. Къара тутмазгъа. 1. Къара

киерге.— Елген хапарын эшитиб, джылдан артыкъны аны къарасын тутуб, Назирни сау болгъанын эшитгенлей, муну къойнуна от тюшюб нек къалды? («Эки заман», 3, 11.) 2. Дерт тутаргъа.— Болду да накъырда ны суймеген тиширыу болмаучан эди, алай а Ханий ол кюн чамны табсыз кезюуде башлагъаны ачыкъ эди. Аны къарасын тутуб турмай, джараша барадыла. («Хорланган аджал», 17.)

Къара тюкю — къара тюкюню териси болгъан ёмюрюнде джарлылыкъ кёрмейди деб, Къарачайда айтыу барды. Магъанасы: чынты аламаты, ахыр-дугърийи. Мен табханма къара тюкю, болмазча не сёз, не кюкю. («Гитчени джолу».)

Къара чёбге атаргъа — сайламазгъа. Аманларгъа. Ол сиз къара чёбге атхан былай айтыб селешди. (Газетден.)

Къара шок. — «Таулуну эгер саууту». (Къара: «Къара къама».) Къара шокну ата-ата учу кенг болгъанды, бурун кибик атмайды.

Къара эмгек. Вар. Къара пелах (эмгек — къыйынлыкъ). Тюз айтады Азрет, сау къаллыкъ, бусагъатда сабийни ёсдюрген къара эмгекди. («Джашлыкъны джолунда», 143.)

Къара къызы къолуду. — Магия кючу болгъан. «Къара къызы къолуду» деб, къаланы эшигин тебергенлей, эшик ачылгъанды. («Эртде-эртде», 70.)

Къараб къарамындан тоймазса (асыры ариудан, суйюмлюден). Талау тиерик, адам къарамындан тоймазча бир зат эди. («Адамла», 99.)

Къараб къаралдымы да кёрмезсе. — Кетиб къалырма, сен кёрмез джерге къорарма деген магъанада.

Къараб турайым дерсе. Син. Къараб къарамындан тоймазса.— Адам къараб турур кибик болгъан эди. («Ананы къолу».)

Къарагъан халкъ не айтыр? — Халкъ къаллай багъа берир, адамланы кёлюне не келир?

Къарамы къар джаудура — хыны, огъурсуз, къутсуз. Сизге, менича, шекер гырт болуб, эрий тургъан ана керек тюлдю. Къарамы къар джаудургъан керек эди ансы, мен сизни асыры башыма миндиреме. («Аманат», 3, 154.)

Къарагъандан марагъан алыр. Вар. Къарагъанны марагъан алыр.— Къарагъанны марагъан алыр дегенлей, бу къыйынлыкъны кёремисе? («Джукъусуз кечеле», 250.)

Къарантха кёргюзюрге. Вар. Бёрю терини кёргюзюрге.— Къоркьутургъа. Базман къайсы джанына дженгсе, Маму ол джанына мине эди дегенлей, не джаны бла да ёшюн уруб, ариу айтыр ючюн да, къарантха кёргюзюр ючюн да къалмагъандыла. («Кёмеуол», 30.)

Къарантхагъа кирликди — юркек тюлдю, кёллюдю, батырлыгъы, таукеллиги барды. (Кёбюсюне атланы юсюнден.)

Къараб тургъан джерим джокъду — андан сора да барды адамым, мадарым деген магъанада.

Къаран къалыргъа.— Сабанла битим бермеселе, айтадыла.

Къаргъа къабар эти джокъду. Ант. Эти терисине сыйынмайды. Арыкъ, азгъынлы, къуусюек.— Тауну суугъу кемиргенча, Айшатны къаргъа къабар эти джокъду. («Джылла бла таула», 29.)

Къаргъа къаргъаны кёзюнмю алады? — Бир иш ючюн кюрешген (кёбюсюне кесини файдасы ючюн) адамла бир-бирин джакълайдыла.

Къаргъаны, къузгъунну тилин билген.— Хар кимни муратын, иннетин билген, инджиуюн ангылагъан.

Къаргъамы союлады былайда, неге басынгансыз? — Не сейир-тамаша барды? Къаргъамы союлады мында, неге басынгансыз бери? — деб къыджырады адамланы.— Бир иги бомба тийсе, барыгъызны къалджа этерикди. («Ата джурт ючюн», 54.)

Къарнаш къарнашха айтырын да къоймаз, намысын да джоймаз.— Къарнаш къарнашха кёлюне джетмегени шартда кёзюнден айтады, аны ючюн ёпкелеутёнгереву болмайды. Къарнаш къарнашха айтырын да къоймаз, намысын да джоймаз деб, джанынга тиймесин, сен малны къурагъан джолну мен джаратмагъан эдим. («Горда бычакъ», 2, 165.)

Къарнашны кирпигинде да барды эгечни юлюшю.— Къарнашныны чырайы ючюн да тюшерге боллукъду иглик эгечине. Мен дауларыкъма, бермесе да, унарыкъ тюлме: къарнашны кирпигинде да барды эгечни юлюшю. («Гургумлу», 116.)

Къарачай ач эсе, будай гырджын нек ашамайды? — Алгъын заманлада Къарачай ач болады, инджиледи деб, тарыгъыу баргъанды Энишге. Къайсы тапрачанны, чиновникни джашы эсе да, ишни магъанасын — джерлени къыт, такъыр болгъанын ангылаялмай: «Къара-

чай ач эсе, будай гырджын нек ашамайды?» — деб сил-дегенди. (Газетден.)

Къарачайлыны ал акъылы кесини, арт акъылы мени болсун.— Арт акъыл тюз болады. Ол джашауну сынамындан этеди. Биреуге джаш туугъанында, къарт къатын: «Арт акъыл кибик акъыллы болсун!» — деб алгъыш этгенди. «Эрменлини арт акъылыча акъыллы болсам, министр болур эдим», — дегенди тюркю.

Къарт бабас.— Бабас деген сёз «поп» деген («папос») грек сёзден чыгады. Адамны табалаб, урушуб айтылган сёздю. Тюзюнлей магъанасы: «Къарт поп» болады.

Къарт башын джаш этиб. Вар. Уллу башын гитче этиб.— Башын уллу кёрмей, джаш джумуш этсе, айтадыла.

Къарт билгенни нарт билмез — нартла, не акъыллы адамла болсала да, къарт билгенни билмегендиле. Ала къартланы джыйыб, аладан акъыл соруб, юрениб тургъандыла. Къартны айтханы эсине тюшуб, къарт билгенни нарт билмез деб, бошунагъа айтмаган кёреме, дегенди джаш. (Газетден.)

Къарт болдунг — джараусуз болдунг.— Адам къарт болса, джараусуз болады деб, бурунгула бошуна айтмагъандыла. Не хапха, не чабха джарамайды. («Таулада таууш».)

Къартны бурнун сюрт да оноугъа тут.— Къартны бурнун сюрт да оноугъа тут, деб нек айтханларын унутхансыз. Сиз энтда биз айтханнга баш урур кюнле чыгъарыкъдыла. («Джукъусуз кечеле», 92.)

Къарт бёрю.— Уллу сынамы болган аманлыкчы адам. Итден туугъан къарт бёрю, этген аманлыктым азды деб, энди къутургъандан тиширыулары тюрге салдырыб тебегенди. («Къара кюбюр», 61.)

Къарт бёрю да ашайды къозу къуйрукъ.— Къарт бёрю да къозу къуйрукъну бек суйуб ашайды. («Къара кюбюр».)

Къарт да, джаш да. Син. Уллу, гитче да.— Бары да, киши къалмай. «Элтаркъач» совхозда мал аш хазырлау къызыу барады. Элде къарт, джаш да къалмай, кече, кюн демей урунадыла. (Газетден.)

Къартлыгъынг иги болсун.— Къарт адамны алай айтыб алгъышлайдыла. Сау бол, къартлыгъынг иги болсун! Тюз хапар бердинг. («Горда бычакъ», 2, 36.)

Къарт ит — аманлыкъдан баш бурмаган осал адам.

(Пейоратив магъаналы). Къарт ит! Юйюнгю, юйдегинги, джанынги джерни башында ким джашатады?! («Уллу Къарачайда», 8.)

Къарт итни стауатха юретгенча — кыйын ишни этерге, болмазлыкъ зат бла юреширге.

Къарт къабан.— Бусагъатдан Акъ Къалагъа бир бѣлек мал тюшюрюрча къошха адам чабдырыгъа керекди, къайда эсе да ол къарт къабанни деменгили байлаб, кесим элтмесем, бу къарт къабан билмей тургъанлайыма тюбюме джылы сууну иерге тебрегенди. («Къара кюбюр», 318.)

Къартха — **къарт**, **джашха** — **джаш** — хар кимни кесине джарашыууча сѣлеше, накъырда-чам эте билген адам.

Къарт кьойнунда къалач.— Къарт адам хар затха аяулу, эконому болады. Анда башха, джаш адамлада табылмагъан затла табылыргъа боллукъдула. (Газетден.)

Къарт къушну уясы къуру болмаз. Вар. Къарт кьойнунда къалач.

Къартдан не чыгъар.— Къартдан не чыгъар? Къартдан акъыл чыгъар. (Элбер.)

Къарттамакъчыкъ. Вар. Къартгуна. Син. Джашамагъанлай къарт болгъан.— Джашауну не тюрлениую барды? Алгъынча, замансызлай къарттамакъ сабийле, биягъынлай, буюкъгъан таулу тиширыула. («Емюрлюк», 162.)

Къарт эшек.— Бу къарт эшекни Акъ Къалагъа джол салырча этерге керекди. («Къара кюбюр», 14.)

Къарткъуртха.— Бурун заманлада хар тюрлю соруулагъа джууаб этиб тургъан, адамны джазыуунда не боллукъну «билген», «билгич», обуру адам.

Къарыуларгъа.— Мен этдим, сен а этмединг деб, даулашыргъа. Джумушну бир-бирибизге къарыуламайыкъ. («Хорланган аджал», 11.)

Къарыуу болгъан адам (юй) — байлыгъы, рысхысы болгъан, мал-къош джюрютген деген магъанада. Бютеу элни ичинде къарыуу болгъан адамланы сѣгюб, айтмагъанлары къалмагъанды. («Къара кюбюр», 103.)

Къарыу этерге: 1. Болушлукъ этерге. Мындан оза эсе, мен мынга чыртда къарыу эталлыкъ тюлме. («Сыналгъан джылла», 239.) 2. Къарышыргъа, хорларгъа.— Сизни элигизден аскерге адам бармай къалса да, ала бизге къарыу эталмазла. («Таулуну тангы»). 3. Бошаргъа, тауусургъа. Бир кесек замандан, афенди тауукъ-

лагъа къарыу этиб тургъанлай, бир сабийни да къолуна алгъанлай, биягъы Абдул-Къадыр сауутланы джыяргъа келди. («Къара къююр», 118.)

Къарнын асыраргъа — кечинмек этерге, ёлмей-къалмай джашаргъа. Сени джалгъа берликме, къарнынгы асырарса, джал алырса, ол иги боллукъду. («Ата джурт ючюн», 258.)

Къарын аурууу.— Излегени, дыгаласы, этерге суйгени. Билмейди Зурум. Аллай бир къарны ауругъа эди аны. Билмезге не джолу барды? («Дерт», 206.)

Къарнын ач, юсюн джаланнгач этме — инджитме ашарыкъ, кнерик амалтын. Мени атамы кёлуне уа, «къарнын ач, юсюн джаланнгач этме ансы, андан сора не керекди», — деб, бир уллу ашхылыкъ этгенча, кимге да махтанадыла. («Горда бычакъ», 2, 62.)

Къарны барды. Син. Ичли болургъа.— «Бууаз» деген магъанада.

Къарны бурнуна джетиб. Син. Джатар заманы джетиб.— Мен муну не бла мыдах этгенме? Къарным бурнуна джетген заманда да, эркиши, тиширыу джумушну да этиб айланама. («Аманат», 3, 248.)

Къарнын бурдурургъа. Син. Къарнынг ауругъа эди.— Артыкъсыз да бек, ол ауругъан къартны алайда тургъаны къарнымы къаты бурдурады. («Къара къююр», 259.)

Къарын бары да къарнаш.— Биреу ашай, биреу къараб тургъан адет джокъду; къарын бары да къарнаш дейди, олтур, бир джукъ эзейик. (Халкъдан.)

Къарны ичине къуруб. Ант. Быдыры бери чыгъыб.— Кечени кече узуну ит чарсха чабханча, тегерекге чабыб, бёрю бла къазауат этиб айланнганды, асыры ачдан къарны ичине къуруб. («Эм таза кёкню тюрюнде», 43.)

...Къарынны кесиб атарма. Син. Намысын тыялмагъан адаммыды? — Халкъ бла тенг чыдаылмагъан къарнымы ары кесиб атарма. («Аманат», 3, 17.)

Къарнынг къанлынга кийирир.— Ачлыкъгъа чыдагъан тынч иш тюлдю деген магъанада. Не этер къарыуунг барды? Къарнынг къанлынга кийирир дейди. Суйсенг — джараш, суйсенг — къой. («Емюрлюк», 72.)

Къарындагъы къан алыр.— «Джансохлары» деген эски джырдан алыннганды. Джансохлары Хадагъжукъ бийни джашын ёлтюргендиле. Ол да Джансохлада эркиши болуб киши къоймай артын этгенди. Сынгар Джансох улу Кичи-Батырны джашчыгъы дигизагъа берилген джеринде табылмай къалгъанды. Джашчыкъ, уллу

болгъанында, кылычы бла ургъанлай, бийни башын чартлатады. (КъПА, 40-41.)

Къарнынгы къанджыгъанга кыс,— Къыйнала эсенг да, ашамай кесинги тѣздюрюрге кюреш деген магъанада.

Къарын къарыннга да хурулдайды.— Бир-бирини джууукъ хатерин этерге керекди, бир-бирин кечерге керекди. Къарын къарыннга да хурулдайды деб, эски сѣз барды. Заур бла Гыбыр да бир-бири сѣзлерин ангыларгъа, бир-бирине дагъан болургъа керек болгъанларын Ёлмез бек сюе эди. («Уллу Къарачайда», 36.)

Къарнынг къобуз согъа.— Самаркъау этиб айтадыла алай. Чыгъарчы бери табханынги, быланы бир тойдур, хариблени мен билеме къарынлары къобуз согъуб тургъанын. («Чолпан», 184.)

Къарны кысаргъа — ач болуб инджилирге. Мадарсыз болсанг, скойюмбю бой салырса? Къарны кысыб, юсю тозрагъанында, ишлемей не этерик эди? («Аманат», 3, 201.)

Къарнынгдан тутуб кюлюрсе.— Къаты кюлюрге, бек кюлюрге деген магъанада. Китабны автору, окъуучулары къарынларындан тутдуруб бир кюлдюрейим, деб джазмагъанды. Аллаи мураты болса, алай этерге да къолундан келирча кѣрюнеди. (Газетден.)

Къарын этдирсе да, джау этдирлик тюлдю.— Башхалагъа уллу хайыры болмагъан адам. Ай, сен терсинге айлангын, къарын этдирсенг да, джау этдирлик тюлсе. («Аманат», 3, 220.)

Къасабчыгъа мал къайгъы, джарлы жан къайгъы.— Хар кимни кесини къайгъысы: кими мал къайгъылы, кими джан къайгъысы. Къасабчыгъа мал къайгъы, джарлы эчкиге джан къайгъы дегенлей, сиз махтау, саугъа къайгъылы, мен а юйлегиме джаным саулай джыйылыр къайгъыдама. («Аманат», 2, 357.)

Къат джарымына да джетмейди — къатына джууукъ да келаллыкъ тюлдю. Аралары узакъды. Чабса да, ат «Победаны» огъай, «Москвични» да къат джарымына келлик тюлдю. («Аманат», 3, 55.)

Къатдырмай къагъын къабды.— Этген ишин артына, муратына джетдирмейди деген магъанада.

Къатдырдымы? Толу вар. Тузламай къатдыргъа. Син. Къашына салыргъа.

Къатына къоймайды. Син. Джеқден джууукъ къоймайды. — Унамайды, айтханыбызны этмейди. Кесине

айтыб кѳргенбиз, чибинлеб, кѳатына джууукъ кѳой-майды. («Аманат», 3, 57.)

Кѳатыбызда инчиги чыкѳгѳанны кѳоябыз да арлакѳ-да урчугѳу чыкѳгѳанны алабыз келиннге,— дегенди Орсуланы Умар. (Афоризм.)

Кѳатынладан гюттю урлагѳанча.— Ууакъ гудулуку. Мен бери хатагѳа чыкѳмагѳанма, аны бек ариу билесиз. Кѳатынладан гюттю урлагѳанча, кюндюз хычынларын ашаб, ингирде ийнегин сюрюб, джылата, айыбны манга салыб кетерге кѳалай болады? Ол а джарамаз! («Горда бычакѳ», 2, 69.)

Кѳатынлада не хапар барды? — Бу афоризмни пристав Петрусевичге (Зукку прустоп) элтеди. Ол айтханды, элlege келгени сайын, алай айтыб соруб тургѳанды деб, халкѳда сѳз джурюйдю.

Кѳатын — эрни кѳанаты. Син. Кѳатын джашау нѳгерди. (Калька).— Эркишини кѳанаты тиширыду деб, бурунгула тюз айтхандыла. Кѳл бериб, учарча этдинг. («Горда бычакѳ», 2, 97.)

Кѳаудан — мылы, кюн — джылы.— Кѳаудан малчыла айтычу сѳздю: чалынмай, отланмай кѳышха кѳалгѳан кырдык.

Кѳач кюню — кѳоян кѳуйругѳу кѳысха. Ант. Кѳыш кечеси — джыл узуну.— Кѳачхы кюн кѳоянны кѳуйругѳу эсе, джайгѳы кече — эчкини джигейи. («Джазы айла», 125.)

Кѳачар кѳоянча, тѳгерекге кѳарай. Син. Гунайны кѳояныча. Свирин Сергей Пантелеевич? — тутмакѳланы догѳра кѳетери, кѳачар кѳоянча, кѳайгѳылы джандыла. («Емюрдѳ», 194.)

Кѳачдан сора бышлакѳ табха. Син. Озгѳан джангурну джамчы алыб сюрме.— Заманын, кѳзююун оздуруб, артдан кѳайгѳысын этгеннге айтадыла.

Кѳачхынчы ашарча (биченни юсюнден).— Заманында джыйылгѳан ариу биченнге айтадыла. Сабанланы кѳыйырлары бла этилген тишледе бичен кѳачхынчы ашарча ариу эди. («Горда бычакѳ», 1, 157.)

Кѳачханни сюрме, сюргенден кѳачма. Син. Сюмегеннге сюркелме.— Кѳачханни сюрме, сюргенден кѳачма дей шѳйле да, большевикледен биз эндиге дери кѳрген кѳыйынлыкѳ джокѳду. («Баталлары», 224.)

Кѳачын этерге — сыйын кѳюрюге, хатер, хурмет этерге. Не медет, ийнекни кѳачын этмеген, аны ургѳан,

ёлтюрген адамла да тубейдиле. («Эм таза кёкню тубюнде».)

Къашы-башы бла кёргюзюрге.— Къобандан суу алыргъа келе тургъан эки кызыны кеслерине эслетмей, къашы-башы бла кёргюзе, бирси джанына къарады. («Джазыу айла».)

Къашын-башын тюерге. Син. Кесин хыны-хуну кибик этерге. Ачыуланыргъа, онгсунмазгъа. Езге зат къолумдан келмесе да, хар кимни этгенин кесине къайтара билликме, дерт къурумайды,— деди Чомур. Аны биягъы къашлары туююлджюле. («Дерт», 128.)

Къаш берирге — ышарыргъа, онгсуннганын танытыргъа. Къонакъгъа аш берме да къаш бер. (Нарт сёз.)

Къаш керирге — джарыкъ болургъа, къууаныргъа. Аны иши башхады деб, командир къаш керди. («Емюрлюк», 225.)

Къашына салыргъа.— Къандаур, аллында бошларгъа сёз бериб, болджалы джетген кюн унамай, Темуркъаны къашына салыб къойгъанды. («Къара кюбюр», 37.)

Къна кибик кызарыргъа.— Къып-кызыл кызарыргъа. Мин, Акътамагъым, фазтоннга, кызыл кънача кызарыб, эй, фазтонну юсюнде къол тутарбыз, терезеден узалыб. (КъХДж, 212.)

Къобанны кёб сууу кетер. Къысха вар. Кёб суу кетерге.— Ол уллу болуб кетгинчи, Къобанда кёб суу кетерикди. («Махти», 26.)

Къобанны сууун ичмез джерге иерге — джояргъа, къоратыргъа. Вар. Бу ёзенни сууун ичмез джерге. Къайры болса да, узакъ джары.— Къыямыт бу затны хапар этерге ийлыгъыб къоймаса, Къанамат бюгюн Къобанны сууун ичмез джерге джоулукъ эди. («Къара кюбюр», 28.)

Къобанны сууун ичиб, ташын джалаб турсам да.— Атамы, анамы къабыр топракъларын атыб, къайры кетерикме? Ташын джалаб турсам да, джуртумда турургъа сюеме. («Къара кюбюр», 59.)

Къобуз бла харс джарашханча.— Джарашыу, келишиу халда деген магъанада. Бир-бири бла ариу келишиб. Менде джорукъ къобуз бла харс джарашханча алайды. («Горда бычакъ», 118.)

Къодугъа ашалмазча. Син. Ат юсюнден.— Ишни кёлю бла этмей, алай атын этген кибик этерге. Этмединг, деб айтдырмаз ючюн.

Къодан толу къой кырылыр болса, къотур улакъ

башчы болур.— Къодан — кышхы кѳош. Аланла, къодан толу кѳой ёлсе, къотур теке башчы болур дегенлей, тюнене ингирден бери мен бригадирме. Аны айтханым: кюн аязыгъанды. Барайыкъ да сенек ауузланы да, толмагъан гебенлени да сууларын чачыб джыайыкъ. («Джазыу айла», 96.)

Къоз гюрбеде тутаргъа (салыргъа, асыраргъа).— Орус хоншубуз Разбойну (итни атыды) къоз гюрбедеча асырагъан эди. («Эм таза кѳкню тюбюнде», 69.)

Къоз къабугъуна джыяргъа — тарбууунга тыяргъа, чырт эркинлик бермезге. Мен къолумдан келгенни аяб кѳоймагъанма. Бек залим аманлыкъчыланы къоз къабугъуна джыйгъан бугъоуну салдым. («Къара кюбюр», 276.)

Къоз сындыра — хауле, бош турургъа, безий айла-ныргъа. Син. Кюн эте, дуняны ууата. Сен къоз сындыра тура эдинг. («Баталлары», 232.)

Къозу гитче, кѳой арыкъ: джокъду къонакъгъа джоярыкъ.— Къонакълыкъ этмезге сылтау.

Къозулу кѳой кирик — кычырыкъ-хахай эте, басыныб. Орам сибириучю, ийнек бузоун джалагъанча, таш орамланы шырт-шырт эте, сибириб тебрерик эди, ызы бла халкъ, къозулу кѳойча, тѳгюдлюк эди эшикге. («Кюндюзгю кюн», 73.)

Къозлаб къозусуму къаллыкъды? — Андан не файда барды деген магъанада. Энди, керти сѳз керикетгенча болуб, тилими учунда айлана тургъанлай, тюзелиб башлаялмай турама ансы, къозлаб къозусу къаллыкъды, деб да сакъламайма. («Джазыу айла», 11.)

Къозлагъаны Къобалада, къангкылдагъаны Джобалада (Чомалада).— Тургъаны бир джерде, хапары башха джерде чыкъса, айтадыла алай.

Кѳойну аллах джаратды, эчки джолдан къошулду.— Биреу ишни башындан этиб, экинчи джарым джолдан къошулса, айтадыла. Да, Тана, кѳойну аллах джаратды, эчки джолдан къошулду дегенлей, мен сизге бригадир болуб келгенме деб, къалай барыр эдим дегенинде Болду, Тана эринсе да, амалсыз болуб, биргесине тебреди. («Хорланган аджал», 15.)

Кѳойну ауузундан чѳб юзмеген — тынч, огъурлу адам. Къурман, ауруунгу алайым, тюб болгъан юйча, юйюбюзге кирит тагъылыб къалды да! Кѳой ауузундан чѳб юзмеген бир огъурлу юй эдигиз. («Юйге игилик», 98.)

Къой аягъынлай ашаргъа — къыйналмай, джарашдырыб ашаргъа.

Къой аягъы къозу ёлтюрмез. Вар. Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез.— Къызсакъ, нени да джаншайбыз ансы... Алай болса да къой аягъы къозу ёлтюрмез дегенлей, бизни бир учхара сёзюбюз алагъа таякъ болуб тиймесин, марджа. (Газетден.)

Къой кирчик гыбыт бышлакны чиритгенча. Вар. Къазан сютге чычхан тюшгенча.— Аз болса да аман зат къб иги затны бузады, халек этеди. Кёбно кёрген къарт арты ачы болурун излемеди. Бир сынгар тегерек къой кирчик гыбыт бышлакны чиритир дегенлей болады деб, анга къоркъады. («Хорланган аджал», 78.)

Къойну баргъанына къарама, челекни толгъанына къара.— Ишни этилгенине, продукцияны санына, аны агъачлылыгына иерге керекди эсни асламысын. Къарамагъыз къойну чыгъыб баргъанына, сих къарагъыз челек сютден толгъанына. («Тау бла Таулу», 26.)

Къойдан джууаш — тынч, хатасыз, дауурсуз. Къонакъ болсанг, къойдан джууаш бол. (Нарт сёз.)

Къойла одалгъа синггенча.— Юч кюнден сора да кёрдю Махмут малчыны. Къурман аны танымады. Къыз нёгер джашча, тютюнлеб, къара халек болуб айлана эди орамда жангы «къарнашла» бла. Къой одалгъа синггенча, сингген эди зауукъ джашаугъа. («Кюндюзгю кюн», 111.)

Къой сылтаусуз ёлмез — дуняда сылтаусуз тюрленю болмайды деген магъанада.

Къойла туз бурунга басынганча.— Къойла туз бурунга басынганча, солдатла эшик юсюне басынгандыла. («Къара кюбюр», 82.)

Къойнуна от тюшгенча.— Элни къыйырында, къазакъ юнню аллында, къатында адам болмай, эшикде бир сабий, къойнуна от тюшгенча, къычырыкъ этиб джылайды. («Къара кюбюр», 64.)

Къойну-къолтугъу бла. Ант. Къуру къол бла.— Саугъа зат алыб келирге.

Къолун-аягъын бош этерге.— Келинге адетдеча эркинлик берилди, къб турмай келинни да къолун-аягъын бош этдиле. («Къанаматны джуртунда», 91.)

Къолу, аягъы артыкъ тюлдю — къалгъанлача бир адам, Аны джюрютгенле да сени кибик адамладыла. Къоллары, аяклары артыкъ тюлдю. («Джукъусуз кечеле», 127.)

Къолун-аягъын байларгъа. Ант. Къолун-аягъын бош этерге. Онгун алыргъа, кесине сыйндырыб бошаргъа. Алай а, не келсин, къолум-аягъым байланганды да, тутмакъдача, юйден чыгъар мадар табмайма. («Аманат», 10.)

Къолу-аягъы тутмайды. Син. Сюлдери тюшгенди. Син. Борбайлары тутмайды.— Тирилмейди, саусузду, мыдахды. Бек мыдахды Ажгерий, къолу-аягъы тутмайды: урлукъчугъу бар эди, къаладжук, ёгюз табмайды. («Нёгерлик».)

Къолу-аягъы кымылдагъан (адам) — тири адам, мадарлы адам. Мындан бизге онушар аршынны тарт, ачхабыз джокъду, согъулуб, басылыб тургъан, къара боялгъан чепкенлигибиз барды, сен аны ал бизден ачха ючюн, къолунг-аягъынг кымылдагъан адам, сен аланы хайырландырырса. («Джылла бла таула», 93.)

Къолу-аягъы кымылдагъан заманда — мадары болгъан кёзюуде, къарыуу-кючю болгъан кёзюуде. Джарлы анала! Джарлы атала! Къоллары-аяклары кымылдагъан, хайырлары тийген заманда, сабийлери юйдегиленгинчи, бек багъалыдыла. («Адамла», 162.)

Къол айырыргъа — ишни этиб бошаргъа. Анам, мен энтда чепкенни бошамагъанма. Бюгюн бир къол айырыб къояйым. («Дерт», 233.)

Къолгъа алыргъа: 1. Къолгъа алыргъа — джорукъгъа, джолгъа салыргъа. Къушджетер, Залимханны къолгъа ал. Ол санга тынгыларыкъды. («Аманат», 3, 195.) 2. Кесинги къолгъа ал — керексиз затлагъа кесинги бошлама. Кесинги къолгъа алыб, саулугъунгу сакъларгъа керексе. («Эки заман», 3, 37.) 3. Къолгъа алыргъа — кечегиде баш тарагъан къайгъыны къолгъа нек алгъанса? («Къара кюбюр», 30.)

Къол аяздача кёрюнеди — ачыкъ кёрюнеди, туурадады. Былайдан къарасанг, элле барысы къол аяздача кёрюнедиле. («Къара кюбюр», 53.)

Къол аяздача тутаргъа. Син. Букъу къакъдырмай тутаргъа.— Кереклисине къараб, тегерегине чабыб турургъа. Экибиз бу иште гюнахлыбыз. Къол аязда ёсдюрген кызыбызны билмей тургъанлай кёрюб болмагъан адамына теджеб айлансакъ, ол не этерик эди?! («Сыналгъан жылла», 101.)

Къол аяз кибик — гитче, аз, адаргы, бурху, кесек зат. Къол аяз кибик бирер джерчигибиз къаран къалыб кетерге тебрегенинде, кимге да тенг суудан кёбге

кѣб джетсе да, бизни азыбызгъа да бир джукъ джетерик болур... («Къара кюбюр», 226.)

Къолу бек адам — кызгъанч, малкѣз адам. Вар. Беккъол адам. Сени атанг къолуна бек адам болса да, эл багъасы бир кишиди. («Къара кюбюр», 232.)

Къолуна бир кишини къолу джетмейди (усталыгъына, джигерлигине). — Марджанны къолуна бир кызыны къолу джетмейди, ол биздегиге джолда кийиб барыргъа эки ышым тиксе деб, келген эдим. («Чолпан», 83.)

Къолу бла алыб атханча. Вар. Къолу бла сыдырыб алгъанча. Тепсеб башлагъанында, Мукъуятны джунчугъаны, къолу бла алыб атханча, кетиб къалды. («Уллу Къарачайда», 240.)

Къолу бла сыдырыб алгъанча. — Стражниклеге къошулуб келген омакъ джашланы, Мыртаз быкъыдан тѣнгерегенлей да, къулакъ отлары, къол бла сыдырыб алгъанча, кетди. («Къара кюбюр», 295.)

Къолу бла узалыб джетерча джерде — джууукъчукда, узакъ болмай. Къошну эшигинден чыкъгъанлай, къолунг бла узалыб джетерча бир джерде айюню сюелиб тургъанын кѣргенинде, Астаккуну кѣлю кетди. («Къанаматны джуртунда», 81.)

Къолу бла тутханча ийнанады — ажимсыз, аккылы болмай, ишексиз. Амырханланы кишиле ол халпаргъа, къоллары бла тутханча, толу ийнаныб сѣлешедиле. («Баталлары», 19.)

Къоллу болургъа — бир заты болургъа, не болургъа. Ачха, рысхы къоллу болургъа джан атыб айланадыла, юйю, юйдегиси ючюн эте болурла алай. Ала ачха къоллу болуб, омакъ кийиниб, тойгъанлыкъдан «кѣнчекликге» барадыла. (Газетден.)

Къол бояргъа — ишни башларгъа, бир ишге къошулургъа. Ишге къол бояма, боясанг, бояуча боя. (Нарт сѣз.)

Къол булгъаргъа — кесине чакъырыргъа. Джолну ѳрге кетиб, сын ташны туурасына джетгенлей, къол булгъады. («Къара кюбюр», 289.)

Къолун (къолларын) джан сюегине салыб. — Керпеслениб, омакъланыб деген магъанада. Кѣб турмагъанлай, тору аджирни къамчи таууш этдириб, алтын хазырлары кюнде джылтырай, онг къолун да джан сюегине салыб, къулакъдан Джуммакъны джашы чыкъды. («Къара кюбюр», 96.)

Къолу джетмей тынмайды (битмейди) — хар затха

ол болушады. Къанамат къошда тургъан заманда, аны къолу джетмей, бир иш тынмайды. («Къара къюбюр», 28.)

Къолум джетмей турама — заманым, мадарым болмай. Къызым, хар ким джумуш этгендиле, бирери бирер сылтау бла чачылгъандыла да кетгендиле, кесими хар затха къолум джетмейди. («Къара къюбюр», 33.)

Къолгъа джетдирмей.— Терк огъуна, къараб-къарагъынчы деген магъанада. Мен быланы экишер джюзлеге алгъанма. Тёртюшер джюзге былайда огъуна къолума джетдирмей алыб кетерикдиле. («Аманат», 3, 246.)

Къолу джукъа адам. Ант. Хурджуну къалын.— Джарлы, малы-мюлкю болмагъан. Тюздю, тюздю, алай а къолу джукъа адамдан джукъ умут этерге джарамайды. («Горда бычакъ», 1, 136.)

Къол джуаргъа. Син. Умут юзерге. Тюнгюльорге.— Устазла, Хасан Исмаилович бла Леонид Егорович, къалгъанла Славаны тюзелиринден къол джуугъан эдиле. («Джашлыкъны джолунда», 132.)

Къолгъа джыаргъа.— Айтханын этдирирге, бойсундурургъа. Энди аланы Чомур унутханды деб, ким айталлыкъды? Ол, мадар табса, энтда Даумну къолгъа джыаргъа излерикди. («Дерт», 177.)

Къолунгу джюрегинге салыб айт. Син. Аллахым, джаным деб. Син. Тауукъ да суу ичсе, кёкге къарайды.— Сора аны бла бар да калагынга айлан, дуня къараб тургъанлай деб, къалай бошлаб къоярыкъса? Огъай, къолунгу джюрегинге салыб бир айт. («Кюндюзю кюн», 53.)

Къолум кичий турады.— Тюйюшюрюм, урурум келе турады деген магъанада. Прустопну ол тылы бетине уругъа къолларым кичийди. («Къара къюбюр», 19.)

Къол къолну биледи. Ант. Къолунг бла бер да, аягъынг бла бар да ал.— Къолунг бла алгъанынгча, къолунг бла бер. Къол къолну биледи, шерият джолну биледи. (Нарт сёз.)

Къол къолну джуады.— Тенг тенгни джакълайды. Бригадирни къолуну «дженгиллигин» билмейми, огъесе къол къолну джуады дегенлей этибми турадыла райзаготконтораны тамадалары. (Газетден.)

Къолларын къойнуна салыб турургъа.— Ишсиз турургъа, джукъ этмей айланыргъа. Артдан арта ишлерге къыйындан къыйын болуб барады. Биледиле халкъ тынгылаб, къолларын къойнуна салыб турмазлыгъын. («Чолпан», 23.)

Къолу къуру адам — джарлы адам, джугъу болмагъан. Вар. Мох дериги, чух дериги болмагъан. Эркиши болгъандан сора да, адамгъа зат керекди, къолу къуруду. Тоба, джюз-минг айтсагъыз да, Къасым эркишиди, эркиши. («Чолпан», 14.)

Къол салыргъа: 1. Бегитирге.— Анга мен да къол салама, ол себебден аны юсю бла атлаяллыкъ тюлме. («Мёлек», 41.) 2. Юйленгин, къыз келтиргин.— Бир насыблы, огъурлу джерге къол салгъын. (Бешик джырдан.)

Къолму сыртыды.— Усталыгъы, таблыгъы джокъду, билмейди. Тейри, арба джюклерге уа Хасан къолу му сыртыды. (Халкъдан.)

Къолун силкиб къояргъа — сансыз этиб къояргъа, эс бёлмезге. Къартха къалай тарыгъыргъа керек болгъанын юретген эдиле. Ол а къолун силкген эди да къойгъан эди. (А. С. Пушкинден.)

Къолун сууукъ суугъа тийирлик тюлдю.— Кеслерин къыйнарыкъ тюлдюле деген магъанада. Эй, Бийнегер, ала бизге чалкъы тутдурлукъдула ансы, кеслери къолларын сууукъ суугъа тийирир акъыллары джокъду («Къара къюбюр», 20.)

Къол тутаргъа: 1. Саламлашхан, алгъышлагъан заманда. Бир кесекден Байдымат кесин тюзетиб келиб, къаты къысыб, Къанаматны къолун тутду. («Къара къюбюр», 30.) 2. Сайлагъан, айыргъан заманда. Къобанланы Суфиятны партиягъа алыргъа къол тутдула (кёлтюрдюле). («Джукъусуз кечеле», 100.)

Къолунга тутдурайым.— Таягъымы алыб тергесем, кимде неллай бир тургъанымы санаб къолунга тутдурма. («Къара къюбюр», 109.)

Къол узатыргъа.— Урларгъа, къымаргъа. Вар. Къол джетдирирге. Юйледен хапчюк, джюн, мал урлайдыла, сора ара мюлкню рысхысына да къол узатадыла. (Газетден.)

Къолу устаны къолу — ортакъ.— Къолу устаны къыиыны бла ким хайырланады? Акъылы артыкъны акъылы ортакъ, къолу устаны къолу ортакъ. (Нарт сёз.)

Къолу чибиди — гудучу, уру. Сен бла мен бир-бирибизге бош тюбеменгиз, къалай болса да бизни рысхыбыз бирге келлик болур, сени къолунг бир кесек чибиди. («Къара къюбюр», 116.)

Къолуна чибин къоннган — рысхы тутхан, берекетли. Мени атамы атасы Джантемирланы Мустафа къолуна

чибин кьоннган, баш тутхан адам болгъанды. («Кюндюзю кюн», 129.)

Кьол юсюнден.— Учхара, джан аурутмай деген магъанада. Тамадаладан адам кёрмеген сюрюучюле, ишге кьол юсюнден узала, кеслерин джубатхандан озуб, ишни тындырмай, джарсытхан этедиле. («Горда бычакъ», 2, 287.)

Кьол этерге — тюерге, джетдирирге. Абаданларындан болса, кьол этер эдик ансы, былайгъа келгенни, сюелгенни не хатасы барды? («Къара кюбюр», 262.)

Кьолтугъу бла келген — кьойну бла кьайтыр. Син. Берген кьол алады.— Кьолтугъу бла келген кьойну бла чыгъарына душман дау табсын. («Аманат», 2, 287.)

Кьолтугъу, кьойну бла (барыргъа, келирге).— Кьойну-кьолтугъу бла. Мен сени асыры таш чартлатханча кёрмесем, адетинде кьолтугъум-кьойнум бла бара билликме. («Дерт», 240.)

Кьонакъ — аллахны кьонагъы.— Таулулада кьонакъ алмагъан адет джокъду. «Кьонакъ — аллахны кьонагъы, кел, джууукъ бол!» — дегендиле келген кьонакъгъа.

Кьонакъ болсанг, кьойдан — джууаш.— Кьонакъгъа сый бериле эсе, ол да кесин тутта билирге керекди. Кьонакъ болсанг, кьойдан — джууаш дейдиле. Тынч олтуруб тур. («Джазыу айла», 91.)

Кьонакъ болургъа: 1. Джолоучу неда джууукъ адам келсе, айтадыла. 2. Къачыб, башын къалдырыр ючюн, джакълыкъ излеген адам. 3. Кесилген терек, аууб кетмей, башха терекге таянса, айтадыла.

Кьонакъ, келе билгенча, кете да билсин.— Хар бир затны мардасы, джоругъу барды. Къайда санга кьонакъ тепсини эки кюнню, бир ийыкъны салсынла, андан сора уа не ашхы? Андан озса, кьонакълыкъ адет этилмейди. Кьонакъ, келе билгенича, кете да билсин. («Аманат», 3, 201.)

Кьонакъ келсе, къут келир. Толу вар. Кьонакъ келсе, къут келир, кёб келсе, джут келир.— Джукъсурагъан Джашай, чыгъыб эки кьолу бла кьонакъланы кьолларын тутуб, джылы саламлашды. Кьонакъ келсе, къут келир деб, барын къошха киргизди. («Кюндюзю кюн», 158.)

Кьонакъ суймеген кьонакъбайча.— Кьонакъ суймеген кьонакъбайча, эшик аллында соруу ала турма да, юйге кирейик. («Къара кюбюр», 199.)

Кьонакъ туругъа.— Джана тургъан кёсеуню учу

сыныб, суюлсе, «кьонакь турду», дейдиле. Кьонакь турса, кьонакь келеди деб, айтыу барды.

Кьонакь эсе, джомакьлыкь болсун (кьаргыш).— Мен аны кыстамайма, кьонакь эсе, джомакьлыкь бола олтурсун, аны харам кьолун туталлыкь тюлме. («Къара кюбюр», 269.)

Кьонакь кёб кьалса, кёпчек кьалдырыр.— Ханафий, атланыр заманыбыз болмагъанмыды? Кьонакь кёб кьалса, кёпчек кьалдырыр дегенлей болмайкь. («Хорланган аджал», 176.)

Кьонгкьасы джауду. Вар. Джаукьонгкьа.— Бёгек, чёрчек. Бир кесек кёзюнг джанмаса, мында бир кьауум кьутургъан джаукьонгкьала башынгы эзиб кетерикдиле. («Къара кюбюр», 279.)

Кьонгур джыл келирге. Толу вар. Кьоянланы кьонгур джылы. Кьыйынлыкь, хариблик келген. Ашыкьма, ол санга талауул болуб турмаз. Санга да келир кьонгур джыл. («Адамла», 106.)

Кьоркьгъан кьоркьуунга тюбегин (кьаргыш).— Кьоркьгъанынга тюбегин деген кьаргыш джетиб кьалды кёреме. («Таулуну тангы», 146.)

Кьоркьа-кьоркьа, кьоян кири болдукь.— Бир затдан кёб заманны кьоркьуб турсала, айтадыла. Таукьан, кьоркьа-кьоркьа, кьоян кири болгъанбыз. («Къанаматны джуртунда», 253.)

Кьоркьсанг, кьоркьмасанг да кьой ёле эсе.— Боллукь бола эсе, неге кьоркьаса деген магъанада.

Кьоркьгъанны кёзю экили кёрюр.— Кьоркьгъанны кёзюне зат уллу кёрюнеди. Эсигизни джыйыгъыз. Ала алай туура келиб да кьалалмазла. Кьоркьгъанны кёзю экили кёрюр дегенлей, керексиз абын-сюрюн этмейик. («Адамла», 15.)

Кьорлукь кьуйгъанча — ариу джарашыб, тынч.

Кьор болайым джанынга.— Эркетеген сёз, кёбюсюне аммала джюрютедиле. Кьор болайым санга, сыркуулукь этме. («Горда бычакь». 1, 240.)

Кьор болсун. Син. Сени ауруунгу алсын.— О кет, кет, кьонакь сени ауруунгу алсын, огъесе. («Аманат», 3, 9.)

Кьочхар кьошхан заман — алгъынлада декабрь ай болгъанды. Энди, кьыш тёлю алыу чыкьгъанлы, заман тюрленгенди. Джарны тёбен джанында кёл орналган эди. Кьочхар кьошар заманга кёл бузлады. (Газетден.)

Кьочхарла урушханча.— Джёгетей Аягъында кёпюрге тигелеген джерде Умарны «Москвичи» бла Карачаев-

скеден келген ГАЗ-69 кьочхарлача кьагъышдыла. (Газетден.)

Кьошда бол да юйде бол, балдраджюзде юйде бол. — Балдраджюзде кьаты суукъла, кюн аманла болгъаны ючюн айтылгъанды.

Кьош джетсе, джетмесе да, Махуш — артыкъ. — Кьошда адам джетишсе, джетишмесе да, Махуш джукъгъа джарамагъанды. Магъанасы: джарауруз, асууруз адам.

Кьошда джокъгъа — ююш джокъ. — Чырмалмай тюз джолну барыргъа излей эсенг, совхозда урун. Ишден джанласанг а, биз да кьошда джокъгъа — ююш джокъ дедик да кьойдукъ. («Аманат», 3, 370.)

Кьош да бара-бара тюзеледи. — Хар иш бир ызгъа этилиб (битиб) кьалмайды, заман керекди.

Кьошха игилик! — Кьошха кирген алай айтыб киреди. Ой, кьошха игилик, аланла, арабий, мени кьунаджиними эслеген болурму эдигиз? (Газетден.)

Кьошха кирген ит чакълы бир уялды. Вар. Кьошха кирген итча. Оллахий, бу джаш, былай келеме деб, кьошха кирген итча, джунчуб айланмай, ол эркишиле баргъан джерге барса, не болады? («Джангыны джарыгъы», 9.)

Кьош-мал джюрютген адам — баш тутхан адам, болуму-хыйсабы болгъан. Ол кьош джюрютюр джаш болса, кече джатмай, сатыб алыр эдим. («Горда бычакъ», 133.)

Кьош салыргъа. — Бир джерге барыб турса айтадыла, инджиурум-зат деб кьайгъы этмей. Сен Сафарлагъа кьош салыб турсанг, кечикмей не этериксе. («Дерт», 205.)

Кьошарым, кьоратырым джокъду. — Анга бизни не кьошарыбыз, не кьоратырыбыз барды! («Горда бычакъ», 2, 194.)

Кьошулгъан кьойгъа тиймеген Аймуш, нёгерге харамлыкъ билмеген Аймуш. — Урсу-гудусу, харамлыгъы болмагъан тюз киши.

Кьошбаш болургъа. — Талай адам тегерек джыйылыб, джашыртын ушакъ этерге. Экиси да (Къыямыт бла Мухаммат-Амин) бир-бирине кьошбаш болгъанлай, межгитден чыгъыб кетдиле. («Къара кюбюр», 105.)

Кьоян аджирге миндирирге. Син. Огъары аягъына минерге. — Ол кюн джюрегин кемирген бир энчи табсызлыкъгъа джолукъгъан эди. Айдемирни кьоян аджирге миннген кюню эди. Аны ол кюнча, сампалындан ычхын-

нган кюнюн, киши кѣргенни кѡй, айтыб да эшитмегенди. («Гургумлу», 129—130.)

Кѡянны джапхагъы ючюн ѳгюзлени бойнуна не ауур-лукъ, не дженгиллик! Син. Хада-хыйда да джокъду.— Уллу магъанасы болмагъан, адаргы зат.

Кѡянны кѡачханын кѣргенлей, шорпасындан тюнгюл-дом — ишни болумун кѣргенлей, хайыры чыкъмазын билген эдим.

Кѡянланы кѡнгур джылы келген. Вар. Кѡнгур джыл келген. Син. Кѡара кюн келген.— Манга уа не? Оймакъ бла бир кѡаным, чыпчыкъ кибик бир кѡарным, кебю керекди?! Сеничалагъа келгенди кѡянланы кѡнгур джылы. («Баталлары», 177.)

Кѡян согъунчакъ этерге. Вар. Согъунчакъ бурулур-гъа.— Арбазда биягъы, кѡян согъунчакъ этиб, Тауджанны эшигинден от джарыкъ чыкъгъанын кѣрюб, кѡысыла барыб кѡарады. («Кѡара кюбюр».)

Кѡрау ургъан бѣрюча.— Адамгъа чал урса, айтадыла алай.

Кѡрау ургъан каскача.— Гиришиб, кѡурушуб, бузлаб деген магъанада.

Кѡрым отлукъну басаргъа — тамгъа, белги салыргъа. Дауат эртденбласында «бийчени» эки джауорун кѡалагъыны арасына кѡрым отлукъну кѡыздырыб басханды. (Нарт таурухдан.)

Кѡраллыкъ джюрютурге.— Халкъгъа оноу этерге, башчылыкъ этерге деген магъанада. Кѡайдагъы зыккылы салынган да, кесин ким эсе да бир этиб, кѡраллыкъ джюрютурге умут этеди. («Емюрлюк», 78.)

Кѡудайнатны сатыуу (малкъардан келген сѣз).— Магъанасы: алгъан багъасына сатхан.

Кѡуйругъун булгъаргъа — сылтау этерге, унамазгъа. Джашла, менден да игилик бла кѡайтсын, быланы арбагъа ата барыгъыз, — деб тиледи киши. Джашла кѡуйрукъ булгъадыла. («Баталлары», 187.)

Кѡуйругъун бурургъа. Джангы вар. Хырын бурургъа. Син. Ийманын юйюрюрге.— Кѡыджыаргъа, урушургъа, хыртха уругъа деген магъанада.

Кѡуйрукъгъа джау сюртгенча. Син. Чегетге отун ташыгъанча.— Кѡайда не кѣб эсе, ары аллай затны элтмейдиле. Тилесе да, кесингден байгъа мал берме. (Нарт сѣз.)

Кѡуйругъу, джалы кѡыркъылыб.— Белгили бир обьемда. Артыгъы, кеми болмагъан.

Къуйрукълу къагъыт.— Къайгъысы болгъан къагъыт. Асланкир бла Хасанны хапарларын эшитген болур эдинг аны тутуб джибер деб, тебентин кюн сайын бир къуйрукълу къагъыт келеди. («Горда бычакъ», 2, 14.)

Къуйругъун къалач этиб — кишини джукъгъа санамай. Къуйругъун къалач этиб, калак итча, джортуб айланады. («Сыналгъан джылла», 185.)

Къуйругъун къысыб туругъа — тынч туругъа, къайгъы чыгъармазгъа.

Къуйругъу сыннан итча.— Къуйругъу сыннан итча. Ташчыны ишлерин джорютген муккур болгъанлай, юйге кириб, эшик артында тохтаб айтды. («Къара кюбюр», 125.)

Къуйругъунг-къулагъынг мени кибик.— Къоян юч кюнден сора: «Къуйругъунг-къулагъынг мени кибик, бар, баш амалынгы кёр!» — дегенди баласына. (Фольклордан.)

Къуйругъундан тут десе, къулагъындан тута эди — терсакъыл, ишни чюрейсин этген.

Къуйрукъ тутдурмазгъа — этерни этиб, баш алыб джанларгъа. Къолгъа тюшмезге кюреширге.

Къуйрукъну тюз тутаргъа — айтылгъанны этерге, бойсунургъа, тюз джолгъа бурулургъа. Сизни къуйругъугъузнуну тюз тутдуруб, орнугъузнуну табдырыр эдик, аны эталмайбыз. («Горда бычакъ», 2, 210.)

Къуйругъу узакъ тюлдю.— Иш анда, ол бош затда тюлдю деген магъанада.

Къуйругъу джер кёрмей.— Олтурмай, солумай, ёретинлей деген магъанада. Да сени джамар ючюн, къуйругъум, джер кёрмей, чабыб айланама. («Джангыны джарыгъы», 18.)

Къулагъына алмазгъа.— Къайгъырмазгъа, стемезге, унамазгъа. Далхатны селеше тургъанын къулагъына алмай, ёрге кёлтюрюб тургъан башын энишге ийиб, аллы айланган джары кетиб тебреди. («Кюн таякъла», 167.)

Къулакъ джанына берирге. Вар. Къулакъ артына джетдирирге.— Уругъа (кёбюсюне таякъ бла).

Къулагъын къыздырыгъа.— Адамны артындан аманла айтсала, сёкселе, айтадыла. Кеси совхозну баш зоотехнигиди. Мени уа къулакъларым къыздыла: Кесим бир къара тууарчы, юйде юч сабийим. («Кюндюзгю кюн», 78.)

Къулакъланы ёрге тутаргъа — сагъайыргъа, сескекли болургъа, къайгъылы болургъа. Биз, сабийле уа, ёрелебиз, бюгюн не джангылыкъ барды деб, къулакълары-

быз ёрге гуруб турады. («Джылла бла таула», 226.)

Къулакъ салыргъа — тынгыларгъа, айтылгъанны эшитирге. Зухра, телефон зынгырдагъанында, алыб къулакъ салды. («Мёлек», 22.)

Къулакъ тигерге — магъана берирге, эс бёлюрге. Джантемир кызы, эрини айтханы магъаналы болгъанына къулакъ тиксе да, кеси аллына башын силкди. («Къара кюбюр», 198.)

Къылагъына чалышыргъа. — Эшитирге деген магъанада. Бир къауум эллини бир насыбсыз тишируну бу кюннге джетдирирге къалай болады, аны аллай бир не хатасы барды дей тебрегени афендини къулагъына чалышды. («Къара кюбюр», 310.)

Къулагъын энерге. Син. Къулагъына, бурнуна тиерге. — Унутуб кьоймазча, къаты айтыргъа. Тарыгъыуну замансыз эшикде айландырсанг, эшитмедим деме. Джанынга тиерме, былайда къалмазса. Анга толу ийнан деб, ол мени къулагъымы джюз кере энеген болур. («Горда бычакъ», 2, 115.)

Къулакълары кёбгендиле (накъырда, чам). — Тютюн ичиучю джашланы къулакълары кёбе тебрегенди. (Газетден.)

Къулакъ от алыргъа — кефли болургъа, бир кесек таргаргъа. Кири болгъанланы джашлары кызарыб, къулакъ от алгъанларын белгили эте, кычырдыла. («Къара кюбюр», 288.)

Къулакъ юзюллюк болса, чыпчыкъ аягъындан. — Уллу иш гитче сылтаучукъдан башланады. Къулакъ юзюллюк болса, чыпчыкъ аягъындан дегенлей, аллы гурушхадан башланса да, сёз сёзню кьозгъай, джара ашланганча, арабыз татыусузгъа кетди. («Адамла», 108.)

Къум бла ургъанча. Син. Суу джууъгъанча. — Арну тазалаб, джугъун кьоймай. Была (акъла) уа, стауатны, кьошну да, къум бла ургъанча, сибириб, дагъыда кёзюнге-башынга джетдириб кетедиле. («Баталлары», 241.)

Къумгъа суу синггенча. — Думп болургъа, тас болургъа деген магъанада. Сатыу-алыуну совет джорукъларын бузады. Бир кере бузду — джутулду, экинчи бузду — джутулду. Джамагъатны ичинде кесин джюрютгени уа андан да хуттур. Этген аманлыкълары, къумгъа суу синггенча, сингиб барады. (Газетден.)

Къумурсха тёбе чачылыр болса, къанат битер. — Асыры къутургъан, тилленген игиликке этмейди алай деген магъанада. Асыры къутургъансыз — игиликке къутуру-

гъуз. Бу къутурууну джаратмайма. Къумурсха тѣбе чачылыр болса, къанат битер деб, болмасын. (КъТ.)

Къумурсха тѣбени чачсанг, кюн аман этеди (ышан).— Ой, сиз, джашла, бютюн хаталысыз! Къумурсха тѣбени къозгъама, джаудураса. («Къара кюбюр», 99.)

Къундуз ийлеуон берирге. Син. Къыркынджигин берирге.— Тюерге, адамыча джетдирирге. Къыямытны уданындан туугъанны хайда алгъанды да ашхы къундуз ийлеуон бергенди. («Къара кюбюр», 8.)

Къундузну къанаты кибик — къап-къара джылтырауукъ. Мен бери келгенли, бир кюнню кѣлюм кѣлтюрюлмегенди. Къундузну къанатыча, къара джохар чачыма чал кириб барады. («Горда бычакъ», 1, 13.)

Къуртну башы — телче — баш бузукъ. Къуртну башы — телче дегенлей, сиздеди терслик. («Айран», 109.)

Къурт-къумурсха кибик. Син. Чѣб-салам киби.к.— Кѣб, сыйыннгысыз, сансыз-санаусуз.

Къурт-къумурсха къозгъалгъан заманда.— Джер джылыу ангылагъан заманда.

Къуртха къой артдан юркер.— Асхакъ къой артдан юркер деб, кеслери киби.к. кетиб бошагъандан сора баргъан ушагъыусузуракъды. («Аманат», 1, 107.)

Къурманын болайым.— Эркелетген ариу сѣз. Ах, ол ауузунга къурман болайым! («Дерт», 254.)

Къурмач чартлагъанча.— Гюргокъа деб бир джангы афенди келгенди. Къуранны къурмач чартлагъанча окъуйду дейдиле. («Къанаматны джуртунда», 120.)

Къуу къабыныргъа — къайгъы, къоркъуу тюшерге. Элде старшина ѳлгенди деб, Бийбертге къуу къабыннганды. («Емюрлюк».)

Къуу къабындырыргъа (вариант).— Джети джукълаб эсимде джокъ эди, ол аллай джигитлик этерикди деб,— деди Аслан,— не эсе да къуу къабындыргъан болур эди. («Емюрлюк», 60.)

Къууча къабыныргъа — терк огъуна, къараб-къараргъынчы. А киши, башха джерде басымлы болгъанлыгъынга, мени бла сѣлешсенг, къуу къабыннганча, джанаса да тебрейсе. («Къанаматны джуртунда», 71.)

Къуру айланган тирменча.— Джаншакъ, гыр-гыр адам. Келмей къалсанг да боллукъ эди: кесибизде да бар эди къуру айланган тирмен. («Алан», 53.)

Къуру джуртха къараргъа. Син. Къуру буруугъа ѳрге туруб къалыргъа.— Къачан болса да, къучакъ джай-

ыб, тырнакълаб джыйгъан мюлкюнг сени къуру джурт-
ла къаратыб къояр. («Аманат», 2, 106.)

Къуру джуртха таяндырыгъа (вариант).— Ачыулан-
дырсам, бир кюн джетиб, малчыкъларымы сюрюб, къуру
джуртха таяндырмасынла, дей болур эди.

Къуру къашыкъ аууз джыртар. Ант. Мал бермей, джуу-
укъ болмаз, къар джаумай, сууукъ болмаз. Син. Къуру
къолгъа къуш къонмаз.— Тюзю, ала биз берир керекли
болмазла, дуня береди. Къуру къашыкъ аууз джыртар.
(«Таулуну тангы», 123.)

Къуру къол бла. Ант. Къойну-къолтугъу бла.— Джукъ
келтирмеселе, айтадыла алай. Менден джазыкъ ким болур,
хар ким юйюне союм, аргъыш элтген заманда къуру
къолум бла, бечел болуб барама. («Къара къюбюр», 43.)

Къуру къолгъа къуш къонмаз.— Бир хайыры болма-
гъан джерге киши кесин урмайды деген магъанада.

Къурудан къуйрукъ да маджал.— Джукъ да джокъ
эсе, не болса да бир зат болсун деген магъанада.

Къуру да мараучуну джолу болмайды — адамны хар
къуру да джолу болуб бармайды. Къуру да мараучуну
джолу болуб турмайды, эшта, сизнй кибиклени заманы-
гъыз озгъан болур. («Ахматны джангылычлары», 43.)

Къуру стауатха къаратыргъа. Вар. Къуру джуртха
къаратыргъа.— Не бай аллах эсе да, сени кибиikleге
мал бере келсе, эки джылны ичине къуру стауатха къа-
раб тохтар. («Къара къюбюр», 42.)

Къуру чъртлеуок болса да, атымы табсын — не гитче
зат бла болса да, мени унутмасын, адамгъа санасын
деген магъанада.

Къуршоуну тартханча — ууакъ-ууакъ, акъыртын-
акъыртын.

Къутургъан ийнекни мюйюзюне илинник.— Къуру юй;
барыб тохтагъан джарлы. Къутургъан ийнек кирсе,
мюйюзюне уругъа джукъ табыллыкъ тюлдю деб, быллай
юйге айта болурла. («Къара къюбюр», 118.)

Къуугъанынги табарса. Вар. Излегенинги табарса.—
Не затны къаст этиб излесенг, аны табарса. (Бурундан
къалгъан сѣз.)

Къуугъуннга баргъанча — гузаба, ашыгъыш, чабыб.
Немчаланы машиналары ёлюклени алыб, къуугъуннга
баргъанча, энишге ашыгъыш озадыла. («Дерт», 56.)

Къууанч тыбырлы болургъа. Вар. Къууанч аллы болур-
гъа.— Къууаныргъа. Мен сакълагъан къонгурау таууш

эшитилгенлей, кьууанч тыбырлы болуб, биягъы мен ба-
рысындан алгъа кьобуб тебрэдим.

Кьууанчынгы бушууунг унутурсун дегенлей.— Ол
кюн школдан келгенимде уа, кьууанчынгы бушууунг унут-
урсун дегенлей болдум. («Джылла бла таула», 31.)

Кьучакъларын джайыб тьобешдиле — татлы тенглека,
эртдеги шохлача тьобедиле.

Кьучагъын джаяргъа — хар нени да кесине джыяр-
гъа кьореширге. Син. Ууучуна джыяргъа.

Кьуш болубму учарыкъса?! — Нек ашыгъаса, нек гу-
заба этесе?! Тохта, бюгюн сен кьуш болубму учарыкъ-
са? Аны кьой да мен айтханнга джууаб эт! («Дерт»,
229.)

Кьуш тауукъланы чачханча.— Кау-куу этерге, чачыра-
тыргъа, илгиздик этерге. Ай, сен ол чириген деген Темир-
джан, муну эшитиб, былай джетее, сизни, кьуш тауукъ-
ланы чачханча, чачуу-кьучуу этер эди. («Горда бычакъ»,
2, 17.)

Кьушму тутарыкъса? Вар. Кьуш болубму учарыкъ-
са? — Ашыгъыб да, бюгюн ингир бла тамбла этрденни не-
башхасы барды? Джортуб барыб кьушму тутарыкъса?
(«Хорланнган аджал», 113.)

Кьуш тьобюнден ычхыннган тауукъча.— Насыбы кьу-
ругъан Ханымсат, кьуш тьобюнден ычхыннган джюджекча,
аз кьууанмады! («Адамла», 139.)

Кьуш ургъан тауукъча.— Гиришиб, абзыраб деген
магъанада. Ляллюу, кьуш ургъан тауукъча, не айтыргъа
билмей, бир кесек сабыр болду. (Газетден.)

Кьуш тьогюнлей чачылыргъа — хар ким башы кьал-
гъан джерде, чачуу-кьучуу болургъа. Халкъ, кьуш тьогюн-
лей чачылыб, кау-куу болуб тургъанын кьеремисе? («Дерт»,
106.)

Кьуш, уясында нени кьрсе, учханда да аны этеди.— Са-
бий юйюнде нени кьрсе, неге юренсе, уллу болса да аны
этеди. Халкъда быллай айтыу барды: кьушну баласы,
уясында нени кьрсе, учханда да аны этеди. Сабийле,
ата-аналадан не затны кьрселе, аны дженгил аладыла.
(Газетден.)

Кьыптысындан бал тама. Син. Ийнени ийнек этген.—
Кьолу уста, джигер тиширыу. Агъачдан тухтуй тьойген,
кьыптысындан бад тамгъан... тийрени кьызларына башчы-
лыкъ этген Зариат кьобузну кьолгъа алды. («Уллу Къа-
рачайда», 180.)

Кьыпты бла кьыркьылгъанды.— Барыб тохтагъан тер-

сакъыл деген маъанада. Эртде къатын, аузуна суу кириб айталмагъанында, суудан эки бармагъын къыптыча этиб кѳргюзгенди. (Фольклордан.)

Къыпты бла ичинги тартыб къоярма. — Къатын лексикондан. Тийрени къурутуб тургъаны ючюн, къыпты бла ичин джарыб къояргъа керекди. («Къара къююр», 301.)

Къыпты къыны кибиб — тар, такъыр, тар кийим.

Къыпты тюбюнде къой кибиб. — Чыдагъандан башха мадары болмагъан болумда, джууаш.

Къызынг болса, эрге ашыкъ. — Къайда къалды Гокка? Энди созмазгъа керекди. Къызынг болса, эрге ашыкъ дейдиле. («Дерт», 256.)

Къызы бир кѳзю — ашда, бир кѳзю — джашда. — Уллу кѳллюлюк телиликди. Къызы, джюз-минг айтсагъыз да, акъылы бѳлюнеди, сиз билмегенликге, къызы бир кѳзю — ашда, бир кѳзю — джашда. («Аманат», 2, 66.)

Къызчыкъ, джашчыкъ деб да барды. — Бир киши къара ѳгюзню терекге тагъылыб тургъанын кѳрюб озгъанды. Арлакъ барыб, бир къошда кече къалгъанды. Кишиге къонакълыкъ этгендиле. Эт бишгенинде, джауорунну аллына салгъандыла. Къонакъ къошдагъылары сѳз урумларындан къара ѳгюзню тас болгъанын сезгенди. Сора къонакъ, джауоруннга къараб: «Узакъ болмай бир къара ѳгюз къулакъ ичинде турады», — дегенди. Джашла ѳгюзню табхандыла. Дагъыда биягъы къонакъ биягъы къошда къонакъ болады. Эрлай къонакълыкъ этедиле да джауорунну къонакъгъа бериб:

— Къонакъ, ауруунг тас, ол джолда ѳгюзню табхан эдик, келинни къарны барды, не табарыкъ эсе да, джауоруннга бир кѳз джетдир! — дегенди къош тамада. Къонакъ джауорунну алыб къарагъанды да, «къыз, джаш деб айырыб айтыргъа болалмай, къызчыкъ, джашчыкъ деб да барды», — дегенди. Узаймай юйден адам келгенди: «Келин къызчыкъ, джашчыкъ да табханды», — деб хапар айтханды. Андан сора къонакъны аты «билгичге» чыкъгъанды.

Къыз келсе — джумушха, къатын келсе — ушакъгъа. Син. Джаш келсе — ишге, къарт келсе — ашха. — Бюгюн Махара къызы, Байдыматха кеси барыб, Суратны джумуш этерге алыб келгенди. Къыз келсе, джумуш этер, къатын келсе, ушакъ этер дегенлей, тири къыз джумушну терк баджарады. («Ѵмюрлюк», 139.)

Къызкъачханнга джетгенди — иш битиб бошагъанды, хар зат хазыр болгъанды. Мени ол афендиге неллай бир

затым кетгенди! Кетген затны алай кьойсам да, кесим неллай бир кыйналгъанма! Энди, иш кызкъачханнга джетген заманда, андан дуаларымы алыб, насыбымы сынаб кърмей, къалай кьояйым. («Махти», 127.)

Къыз кысымлы.— Къысымлы деб, кесин тыя билгеннге айтадыла. Адам хайуан тюлдю эсине келгенни этиб барыргъа. («Кюндюзгю кюн», 29.)

Къызны минг тилер да бир алыр.— Къызны минг тилер да бир алыр дегенлей, кесине базыб, Назифатны тилемеген джаш кълмагъан эди. («Таулада таууш», 99.)

Къызым, санга айтама, келин, сен эшит.— Аны табышын эки этерге ийлыкъмай эдигиз да, энди кыйынлыкъын эки этерге ийлыкъасыз,— деб къызым, санга айтама, келин, сен эшит дегенча. Сагъитге къарады. («Кюн таякъла», 148.)

Къызылы бла агъы тегюлюб — къызылууурт, саулыкълу, ариу. Зухра Асиятны къызылы бла агъы тегюлюб тургъан токъ бетине джити къарады. («Сыналгъан джылла», 148.)

Къыздыргъанса да, къызгъанма — ачыуландыргъанса да ачыуланганма. Къыздыргъанса да къызгъанма деб, эртде киши айтханлай, Хаджи-Осман бай къыздырыб джиберген Хопай да ары чабханны орнунда кьойланы кюндюз кютген джерине забалы сыртла таба барады. («Къанаматны джуртунда», 27.)

Къызбайлыкъ этмеген батырлыкъ этмез.— Заманында къайгъы этиб, кесин бегитмеген хорламаз. Муну да сау болгъаны тауушундан белгилиди. Ол себебден, къызбайлыкъ этмеген батырлыкъ этмез, дейдиле. Былайда эслик, батырлыкъ да керекди. («Джазыу айла», 44.)

Къызбайдан джан береди — бек кьорккъакъ, джюрек-сиз. Къызбайдан джанынг чыгъады да, сен кьорккъакъ маскени, насыбынг алай болсун. («Къанаматны джуртунда», 42.)

Къыйынлыкъ адамгъа соруб келмейди — къыйынлыкъ адамгъа билмей тургъанлай келеди.

Къыйынлыны ашы аллына келсе, бурну къанар. Син. Джарлы туюге минсе да, ит къабар.— Хаджай, ийлыкъмай эсе, табу этиб, баш уруб да барсын. Къыйынлыны, ашы аллына келсе, бурну къанар дейдиле. («Аманат», 2, 30.)

Къыйынлыкъ бла зауукълукъ аякълашыб келедиле.— Келамны хапары келген кюнню онунчу кюнюнде Мухамматдан да письмо келди. Къууанч бла бушуу аякъла-

шыб келедиле деб, аны ючюн айта болурла. («Мелек», 48.)

Кыйын бюсюреулю адам — бойнунда борчун кыйналыб, кесине джалындырыб этген адам.

Кыйынлыгъа джел да аллындан — кыйынлыгъа кёб чырмау чыгъады. Талай кюн болады Байдымат орнундан турмагъанлы, ауругъан этеди. Кыйынлыгъа джел да аллындан дегенлей, эмчек аурууну юсюне да чанчысы тутханды. («Емюрлюк», 111.)

Кыйырдагъы — кыйынлы. — Кыйырдагъы — кыйынлы дейдиле, джуукъ олтурмагъаннга юлюш джокъду. («Аманат», 1, 46.)

Кыйырындан тутуб айтыргъа... — Да алай эсе, былай олтур да, кыйырындан тутуб, хапарны болгъан болумуча манга бир айт. («Эки заман», 2, 13.)

Кылау болургъа — суургъа, кыызгъаны кетерге. Темирджан сагъынылгъанлай, аны аузу да ачылыб, тирилиги тас болуб, кылау болду. («Горда бычакъ», 2, 32.)

Кылау этерге — майрышдырыгъа, суутургъа. Нана, ушакъ бошланганлай, чабыб кызына кирлик эди, алай а Хасан улуну болуму иги кылау этди. («Горда бычакъ», 2, 134.)

Кылыкъяр — сюпюгюр, джити, ётгюр. Асыры джитиден кыыл кыярча. Кылыкъярым, джандан сюйген кърч кылычым! Сени бла биргеди, шохум, мени антым. (Орусланы М., «Назмула».)

Кыыл чайнаргъа. — Чамчы Сагъитни унутмагъан эсенг, ол да юйдегили болгъанды. Зулкъарнайны кёрсенг: «Мени аскерге аладыла», — деб кыыл чайнагъанын айтырса. (Емюрлюк», 181.)

Кыылчыгъы. Толу вар. Баш кыылчыгъы. — Бу уа бизни кесибизни, Къарачайны, тамам кыылчыгъынданды. («Горда бычакъ», 1, 205.)

Кылычны аузундача. Вар. Бычакъны аузундача. Толу вар. Уллу бычакъны аузундача. — Уллу къркъууда, кыйынлыкъда эрле джигитлик ючюн туадыла, ала кылычны аузунда барадыла. (Къулий улу Къ. «Назмула».)

Кылыфы чыгъаргъа — бузугъу чыгъаргъа. Ай, кыйдам, биягъы сени бир кылыфынг чыкъмагъа эди. («Джангыны джарыгъы», 52.)

Кылыч кибик. Вар. Кынындан чыкъгъан кылыч кибик. — Ишге кылышча деменгили адам болгъанын билиб, бир бай алмаса да, бир бай джалгъа алыб тургъанды. («Къара кюбюр», 28.)

Къыл элек агъач бла эшекни хапарынлай. Вар. Тынчайгъан эшек къыл элек агъачны кѣлтюрмез. (Нарт сѣз) — Джа-рау болгъунчу, эшек бла къыл элек агъачны хапарынлаи бираз талчыкъсам да, энди уа чабар атча болгъанма. («Хорланган аджал», 18.)

Къыл элек бла элерге. Син. Ийнесинден туюмесине дери. Инсанланы болумларын, къыл элек бла элеб, бизге кѣргюзген джашау кесиди. («Адамла», 140.)

Къыл элек агъач ючюн къырылгъан эл. Син. Къулакъ юзюллюк болса, чыпчыкъ аягъындан.— Бош затчыкъ ючюн уллу хатагъа къалыргъа.

Къым-тым этерге — башхалагъа эшитдирмей, ачыкъ айтмай, бир-бири бла сѣлеширге. Сора къызла, Джаттай бла Рамазанга къараб, къым-тым этдиле. («Джазуу айла», 30.)

Къынкъ этдирмезге — огъай дерге, унамазгъа, тынгы-ламазгъа. Къызны къынкъ этер не къарыуу барды. Сѣз тауусулгъандан сора, бир къынкъ этиб кѣрге эди. («Джангыны джарыгъы», 42.)

Къынгыр къач тартаргъа. Адам этмеучюсюн этсе, айтадыла, къууанганын билдирир ючюн. Къууандырыргъа асыры ёч болмаучанса, кюн аман этмесин, къынгыр къач тартайыкъ. («Горда бычакъ», 2, 173.)

Къырылыргъа, ёлюрге: 1. Къазауат, уруш этиб ёлюрге, къырылыргъа (тюз магъанасында). 2. Къууаныргъа, эрке-летирге, багъалатыргъа (кѣчюрме магъанасында).

Къыркъинджигин берирге. — Адамыча ууатыргъа, тю-ерге. Вар. Къундуз ийлеуюн берирге.

Къыркъ киши бир джанына, къыйсыкъ киши бир джанына. — Барыб тохтагъан терсакъыл адам; терс, тюз болса да кеси айтхан болсун. Къыркъ киши бир джанына, къыйыкъ киши бир джанына дегенлей, къыйысыгъына тартыб тургъан болмаса, дохтурну атын эшитирге да унамайды. («Махти», 116.)

Къычырыб эшитдиралмазсыз, чакъырыб келтиралмаз-сыз. — Узакъ джары кетерме, мен керек болсам сизге, табмазсыз, бусагъатда. кѣзючюгюнде, ишни тындырыб къояргъа керекди.

Къыямат кюн кибик. — Кѣб бармай бир кюйген элге джетдик. Анга къарагъанымда, «къыямат кюн» деб был-лайгъа айта болула дедим. («Ата джурт ючюн», 49.)

Къысхатамакъ — айтырын, къакъ деб, айтыб къой-гъан. Къысхатамакъ болмагъыз! Рамазандан сора да Ро-задан умуту болгъанла бардыла. («Джазуу айла», 34.)

Къырдыш къозларгъа. Адам джюрюмезге, бармазгъа деген магъанада.

Лахор этерге. Син. Ушакъ этерге.— Белгили темасы болмагъан сѣлешну, хар ким эсине келгенин айтыргъа.

Маджа кибик — тоюмсуз, мухар, джут.

Майыл Граудан аз такъыл.— Майыл Граудан аз такъыл дегенлей, Джаттайдан эсе уа, таб, мен да такъыл болдум. («Джазыу айла», 33.)

Макъада къуйрукъ болмаз.— Къылыгъы, халиси болмагъан адам деген магъанада.

Макъаны джандети — батмакъ. Хар ким бирер тюрлю джашауну насыбха санайды.

Макъаны кѣлю къуруса да, хырыуу къурумаз. Син. Ат аунаса, тюк къалыр. Син. Айран тѣгюлсе, джугъусу къалыр.— Болгъан зат тюрлю бла тас болуб къалмайды, не зат болса да бир заты къалады.

Макъыргъан киштик чычхан тутмаз. Ант. Джашыртын къабхан итча.— Сандрама. Макъыргъан киштик чычхан тутмаз. Хо, сѣз ючюн, сен партизанланы тутдунг, думп этдинг, Совет власть деб айланган халкъгъа уа не оноу? («Таулуну тангы», 112.)

Мал атыб кетерге — кесини малын айырыб кетерге. Мен мал атаргъа деб, гѣзенекле къурадым, сау юч кюнню джалчыгъымы бер деб, джыладым. (КъХДж, 93.)

Мал баугъа джарашхан заманда — къачда, декабрда. Мал баугъа джарашханды. Юч-тѣрт айны къарны тюрлюнде турлугъуна сагъышланганча, джер мыдах кѣрюнеди. («Джукъусуз кечеле», 152.)

Мал джабхан тели.— Дуния мал кѣблени кемликлерин, телиликлерин да джабханды.

Малы кѣбно — шайтаны кѣб.— Малы не къадар кѣб болса, ол къадар къызгъанч болады деген магъанада.

Мал кѣкден тойгъан заманда — джаз. Апрельни арты сюремде. Темирджан, кеси айтханча, мал кѣкден тойду деген кюнден сора тохтаргъа унамады, джолгъа хазырлана башлады. («Горда бычакъ», 1, 232.)

Мал къанатыргъа — ашаргъа мал кесерге. Хамит,

бюгюн малмы къанатхансыз да, кёлюнг игиди. («Къара кюбюр», 99.)

Мал къорар болса, иеси башчы болур — кёбюсюне, малны къарар керекли этиб, тас этеди адам. Аны кёюб, башыгъызгъа бир игилик излесегиз а!.. Малы къорар болса, иеси башчы болур дегенча, мени джюрегими джаргъансыз. («Аманат», 1, 161.)

Мал къулу адам — малына къарагъандан башха къарыуу болмагъан адам. Атасы ёлсе, мал джюрюталлыкъ тюлдю. Сора анга келиб, бой салыб, мал къулу болуб турлукъ эди. («Горда бычакъ», 2, 133.)

Малы тас болгъан анасыны кёйнунда излей эди. — Малы тас болгъан къайда да излейди деген магъанада.

Мал хатерин этмеген Байбугъалай бай болмаз. — Бу фольклордан алыннганды. Байбугъаны джюз бугъасы болгъанды. Бир бугъасы рахын болгъанында, ат бла сюрмей, джаяу сюргенди. Алай бла да бугъагъа кыйын болгъанын кёргенинде, кесине кишен салыб, бугъаны алай сюргенди. Магъанасы: Малны хатерин этиб, джан аурутуб къарамасанг, мал да юйремейди.

Маллыны теири урду, малсызгъа кюн тууду. — Джаз мал аш такыр болгъан кёзюуде, кюн аманла тутсала, айтхандыла алай къарачай малчыла.

Мамукъ отдан кери. — Рамазан, мамукъ отдан кери дегенча, бир джанына туруб, кетер акъыл ала башлагъанлай, эсине атасыны бир айтханы тюшдю. («Джазыу айла», 43.)

Мамукъ сатхан акъ итни суймей эди. Син. Садакъачы садакъачыны суймей эди.

Мамулий бла Тотулийча. Шохайла, татахла, джандан-джаннга тенгле деген магъанада. Биз экибиз, Мамулий бла Тотулийча, бир-бирибизден айырылмай, тюрю затла этиб айланыучан эдик. («Мёлек», 16.)

Маммат этген да, мамматла да къарай эдиле кюннге. Син. Къачхан да, сюрген да «аллах» дей эдиле. Ишни иеси да къарай эди кюннге, мамматла да къарай эдиле кюннге дегенлей, хар барыбыз бирер оюмдан сакълайбыз эртденни. («Кёмеуол», 30.)

Манапис болду. «Манапис» дегени «манифест» дегенлигиди. Син. Бош болду. — Хар ким башына бош болду, эркин болду, азатлыкъ табылды.

Мангылай кыйыны бла — ишлеб, урунуб. Энтда бизде чирик адетлени тутхан аман кылыкълы адамла тюбейдиле. Аллай адамла, кеслерини мангылай кыйынлары

бла джашамай, социалист мюлкге кьол узатыргъа кюре-шедиле. (Газетден.)

Мангылайыбыз ачыкъды — иннетибиз тюздю, джюре-гибиз тазады. Манга кьарт башым бла адетни бузаргъа джарамаз. Мангылайыбыз ачыкъды, ауруунгу алайым, хайда! («Хорланнган аджал», 55.)

Мангылайы бла кьараргъа. — Асланчыкъ кьонакъла-гъа мангылайы бла кьарады. («Сыналгъан джылла», 265.)

Мангырамазгъа чыгъаргъа. — Акъыл-балыкъ болур-гъа, акъыл бегитирге деген магъанада. Эшта, эшта, джашчыкъ кьайда, хаман мангырамазгъа чыгъа, джарлы джанымдан тойгъанма. («Уллу Кьарачайда», 241.)

Манга болгъан кимге болду деб. Син... Чычхан джыл джатды деб. Адамла кыйынлыкъны кёлтюредиле. Алай а манга болгъан кимге болду деб, ёмюрлерин кьара кийиб ашыргъанла тюбейдиле.

Манга бир кюн келген эди. — Бек тюрлюле болгъан эдим. Бюгече джыйылыуда парторгу бизни звенону алай махтагъанында, уялгъан да, кьууннган да этиб, манга бир кюн келген эди. («Джангыны джарыгъы», 4.)

Ма мен, ма сен. — Экибиз да шагъатбыз, былайдабыз деген магъанада. Ма мен, ма сен, кёрюсе, Ханбаланы суугъа кетгени бош хапар болуб чыкъмаса. («Къанаматны джуртунда», 72.)

Ма манга, ма санга деб — джарагъан, асыулу, иги деген магъанада. Алим бла юй бийчеси Марзий ма манга, ма санга деген бец джашны ёсдюргендиле. (Газетден.)

Марджа болсун билген. Син. Антсыз болсун билген. — Марджа болсун быланы араларын айыралгъан. («Ахматны джангылычлары», 16.)

А марджа. Чакъырыу междометие. — Къадалыгъыз, а марджа, башыгъызны алдамагъыз! («Баталлары», 298.)

Марджама. Син. Мен мен тюлме. — Адам тюлме (деген магъанада) ол затны этмесем. Марджама, ол атам барма-гъыз деген джерге бир бармасам деб, атланнганды. (Къ. Т.)

Мат салыргъа. — Чалдышха тыяргъа, онгун алыргъа деген магъанада. Сайла Бауманны. Анда терен билим аллыкъса, лагъымчы фахмунг бла кёблеге «мат» саллыкъса. («Къолан толкъунла».)

Матчы кьонагъынлай бол. — Кьаргъыш. «Матчы» деген тау кышлыкъда бир кече кьошда кёсеу сыныб, «кьонакъ тургъанды». Джашла чам эте келгендиле да

суугъа атхандыла. Бир бѣлек замандан арыб, тозураб, кючден-бутдан къошха къонакъ келгенди. Замансыз келген къонакъгъа хапар соргъандыла. «Къобан Ёзенде юйдегими арбагъа миндириб келе тургъанлай, ёгюзлерим юркдюле да Къобаннга секирдиле да кетдиле. Ма кесим къалыб, келе турама»,— деб хапар айтханды къонакъ. «Матчы къонакъ» деген къыйынлыкъ джетген, къаргъышыкъ къонакъ деген магъананы тутады.

Матухдан (хомухдан, халалдан) джан береди.— Сени не заманда да матухдан джанынг чыгъады, къоркъа эсенг, бар, гардош уругъа кир да башынгы джабдыр. («Къара кюбюр», 46.)

Махтау чакъыра, кюн эте.— Бузджигитге налат болгъа эди, башына кюн чакъыра, юсюне джел къакъдыра айланады. («Аманат», 3, 116.)

Махтай, тишлери тюшеди.— Ма ол мен айтхан джаш буду. Азрет бла, джан бла тѣнгекча, татлы джашагъанды. Аны махтай, Хасанны тишлери тюшеди.

Медал тагъарла — саугъа берирле, махтарла. Сен анга хыршыланганлыкъгъа, медал тагъарыкъдыла дебми турса? («Аманат», 3, 107.)

Межеге бере барсанг, джее барыр.— Махушха бере барсанг, джее барыр деб, Темирджан не къадар кюрешиб ишлей барса, Герий да ол къадар джангы этерни излей бара эди. («Горда бычакъ», 2, 232.)

Мен айтхан болсун деген адам — терс, тюз болса да кеси айтхандан таймагъан адам.

Менден алгъа бир джукъ къабарыкъса.— Ол айтырыкъны андан алгъа башха адам айтыб къойса, айтадыла.

Мени аман акъылым бла.— Адамла кеслерини кѣллери не келгенни кѣбюсюне алай айтыб башлайдыла.

Мен аны-муну билмейме. Син. Ахырысы-къысхасы.— Къызла, мен аны-муну билмейме, сютню юсюнде мен кишиге хатер эталлыкъ тюлме. Мени тамадаларым да аны юсюнде манга хатер этиб кюрешмейдиле. («Аманат», 3, 119.)

Мен аны кютюбю айланама?! — Дюрген джууаб. Къасымны кѣремисе? Джунчугъанындан бир кесек ычкыныб, ёрге туруб, керексиз затны соргъанына ачыу болуб, мен аны кютюбю айланама,— деди («Къара кюбюр», 215.)

Мени ачыудан джаргъан Даттини бурнуду.— Манга бек ачыу этген олду деген магъанада.

Мен басхан джер бери оюлады.— Хар кюру мени джолум болмайды деген магъанада.

Мени болсун деб.— Маджал, джарагъан, асыулу зат. Ма мен ауруб тешекге тюшгенли, бир ай болуб келеди, эшигимден мени болсун дерча бир адам басмай, бюгюн да барады. («Эки заман», 3, 92.)

Мен да бек, юй да бек — юйден чыкъмайма, джукъгъа айланмайма. Мени кёрюрге излемей эсенг да, дуня таныгъан Бакуну да бир кёрюр эдинг. Мен да бек, юй да бек деб турма да бир кел, марджа. (Газетден.)

Менме деб тургъан — кесине базынган. Келтир менме деб тургъан джашынгы, сыртын джерге салмасам, бычагъым сени. («Джюрекни ауазы», 34.)

Мени джаным сау болуб — мен саулукъдан. Андан арысында уа, мени джаным сау болуб, мен Фатиманы бир кюнню инджитирик тюлме. («Чолпан», 202.)

Мени джаным да чыкъсын. Син. Андан эсе ёлейим.— Огъай, джаным, санга джукъ айтдыргъандан эсе, мени джаным да чыкъсын. («Горда бычакъ», 1, 240.)

Мен джарлы, мен хариб.— Оу, мен джарлы, мен хариб, не болгъанды? Бери нек тюшгенсе? — деб орундукъ тюбюне ийилиб, уруда тургъан эрине къарады. («Къара кюбюр», 58.)

Мен ёлюб къара джерге да кирге эдим.— Мен ёлюб къара джерге кирге эдим да, сизни алдамагъа эдим. («Горда бычакъ», 2, 61.)

Мени да ёлюр атам, мен да ашарма хычынла.— Бизге да келир кёзюу, биз да джашарбыз деген магъанада.

Мен келтиргенча къубулуб. Син. Джангы келинча къубулуб.— Къараб турмагъыз да бирер ишге джарагъыз. Мен келтиргенча сюелиб турмагъыз да, оту болгъан джандырыгъыз, бу джаханимни ичин бир кёрейик. («Таулада таууш», 179.)

Менден кетсин, санга джетсин! — Ишни джан аурутуб этмей, алай кюол юсюнден этсе, айтадыла. Билял оюмсузланы, бошбоюнланы, менден кетсин, санга джетсин деучюлени сёгеди. (Газетден.)

Мени кёлде да барды бир зат. (Афоризм) — Аtdжерни табмасам, джамчыны тёрт бюклеб, тюбюме салыб, кетерикме,— дегенди кюонакъ. (Фольклордан.)

Мен кёрген. Вар. Мен таныгъан.— Сен кюркма, мен кёрген Къыямыт христиан патчах ючюн джанын берликди. («Къара кюбюр», 15.)

Мен кимден итден туугъанма.— Мен кимден аманма,

кимден кемме деген магъанада. Ата-бабаладан келген адет мени юсюмде кзуругъа нек керекди? Мен кимден итден туугъанма. («Аманат», 3, 87.)

Мен къайнай эсем, сен бёрке.— Менден аман джашамайса, иги болмаса, деген магъанада. Айыбха къараб экили болсам, суймеклик борчум толурму? Мен къайнай эсем, сен бёрк десем, аны чойреси болурму? («Джазыу айла», 61.)

Мен кзуруюм.— Да, не этейим, кызчыкъ, мен кзуруюм, аны эслемей тургъанма. («Къара кюбюр», 156.)

Мени сартын — мени акъылым бла, мен умут этгеннге кёре. Мени сартын, ийлыкъ тюлдю, мюрзеуню, аякъ тюбюнден алыб, бир къанатлы къабар джерге салмакълыкъ. («Эм таза кёкню тюбюнде», 33.)

Менден сора анда болмагъан джокъду.— Кир болгъанды, чёб, салам, тюк тюшгенди деген магъанада. (Къазан, чоюн.)

Менден сора гачада эркек кычырмасын.— Менден сора дуняда киши джашамасын. Кесин кемсиз суйген.

Мен суйгенлей бол. Син. Санга билген аманлыгъым — башыма. — Аны мен эртде огъуна сынагъанма. Сен да мен суйгенлей бол, ансы, санга бир зат да керек тюлдю. («Таулуну тангы», 90.)

Мен урмасам да, тырмы тартыб тура эди.— Менсиз да кесини боллугъу алай эди деген магъанада.

Мени юсюмде тёре болмасын.— Мени юсюмде адет болмасын, тохтамасын деген магъанада. Бернени киши да суйюб этмейди, джаным, алай а адет болгъанды да, мени юсюмде тёре болмасын деген кибик эте барадыла. («Джангыны джарыгъы», 34.)

Марал джангурла.— Джангур джауа тургъанлай, кюн тийсе, марал ол кёзюуде кёзлайды деб, айтыу барды. («Нюр джилтинле», 27.)

Минг аскер да бир башчы. Джангы вар. Джюз ишчи да бир башчы. — Эркечни токълула бла айландыргъанны магъанасы хыйсабны тышында уллуду: минг аскер да бир башчы деб, сёз барды. («Къарчаны юйдегиси», 26.)

Мугут ийис этерге.— Къарангы, мугут ийис этген уруда кычыра-кычыра эригиб, олтуруб, уруну бир джанына таяныб, кълкыргъа кюрешди. («Къара кюбюр», 58.)

Мукъут ийисин чыгъарыргъа.— Шабатны нартюхлери амалтын, мукъут ийисибизни чагъардыла. («Ахматны джангылычлары», 25.)

Мулхар этерге — мур-чумур этерге, ууатыргъа. Сакъ-

ладыгъыз джаныгъызны аямай, артха туруб джангыз атлам атламай, мулхар этиб, къан къусдура джауланы. («Морх ауушну джигитлерине».)

Мударлары джыл-джылдан ызына. Син. Тирмени солуна айланыргъа.— Рысхы ызына кетерге, таркъайыргъа.

Мурукку этерге — тохтаб, бир зат бла тюрт-мюрт этерге, мычыргъа. Къасым, аны къатына келиб, не айтыргъа билмей, бир кесек мурукку этди. («Джукъусуз кечеле», 8.)

Мухурун салыргъа. Вар. Тамгъасын салыргъа.— Бу праулен аты болгъан тёртмюйюш, кёкбаш юйге сойюмсюзлюк мухур салыб къойгъандыла. («Къара къюбюр», 187.)

Мыйыкълы гыкка.— Сабий къылыгъы юсюнден кетмеген джаш (адам).

Мыйыкъларымы джюлютюрге. Син. Башыма бёрк киймезме.— Мени бригадам алагъа оздургъан кюн бу мыйыкъларымы джюлютюрге. (Газетден.)

Мыйыкълыны мыйыкъсыз алдады.— Мыйыкълыны мыйыкъсыз алдады дегенлей, къуджур дунягъа чыгъаргъа башлагъан болурбуз дейме. Дуняда керти аллай адамла болурламы?! («Баталлары», 116.)

Мыйыкъ тюбюнден кюле.— Джашыртын кюле, хыликке эте. Вар. Мыйыкъ тюбюнден ышара. Байла къан кекирге эдиле, ала, мыйыкъ тюбюнден кюлген болмаса, бизни кибик джарлыгъа турсунуб да къарамайдыла. («Къара къюбюр», 60.)

Мыйыкъларым юсюмде болуб.— Мени мыйыкъларым юсюмде болсала, къара Къарачайны мындан джаяулай кетерча этерме, («Уллу Къарачайда», 74.)

Мыйыкълары юсюнде эсе, базыб бармагъыз.— Ол мен кёрген киштикни мыйыкълары юсюнде эсе, анга ийнаныб бир да бармагъыз, — дегенди къарт чычхан. (Фольклордан.)

Мыйыгъына битерге — юсюне къадалыргъа.

Мыйымда ат тебиб — сагъышлы, къайгъылы болуб. Мыйымда ат тебиб айланама, сизни не хатагъыз барды?! («Горда бычакъ», 1, 52.)

Мыйысында къазан къайнаб. Вар. Башында къазан къайнаб.— Менме аланы мыйыларында къазан къайнатыб айланган. («Сыналгъан джылла», 84.)

Мыллыгын атаргъа — чабаргъа, арам-къарам этмей юсюне атылыргъа. Ол алай аламат иш болса, хар ким техникумгъа, институтха алай мыллык атыб турмаз эдиле. («Аманат», 3, 155.)

Мыллык сакълагъан айюча.— Энди мени атамы, мыл-

лыкны сакълагъан айюча, тёрт джанын талай тургъан Даулетден тонну аллыгъы керти болурму? («Ахмат-Батыр».)

Мынгылан ашагъанча. Син. Эшек мыйы ашагъанча.— Тели болургъа, акъылындан чыгъаргъа.

Мысхал чакълы (4, 8 г) — не аз да, не кесек да. Хайырым болмаса да, жаратылгъанлы Темуркъаны джанына мысхал чакълы зараным тиймегенди. («Къара кюбюр», 196.)

Мысагъат этерге — эсеб, хыйсаб этерге. Джырын бошагъандан сора да эжиуюн мурулдай, бурун сууун билегине сюрте, кийик эчкини арыкълыгъына мысагъат эте айтды. («Къара кюбюр», 325.)

Мытыны бычагъы джаугъа майырыша эди.— Асыры джумушакъ джюрекли адам деген магъанада.

Мыхыз этерге.— Бир-бирине борчларын къурутургъа. Бир-бирибизге борчубуз къалмагъанды. Борчдан къутулдукъ, дау этер зат къалмады.

Мюйюз салдырама деб. Толу форма: мюйюз салдырама деб, эшек къулагъын кесдиргенча.— Мюйюз салдырама деди да, къулагъын алдырды дегенча болгъанды чот. (Газетден.)

Накъырда — кертини келечиси.— Адам накъырда сылтау бла кертини айтады... Кертини келечиси — накъырда дегенлей, джюрек билгичди. («Ёмюрлюк», 15.)

Накъырда бла адам дининден чыгъар.— Накъырда этеме деб, адам керексиз, артыкъ сёзню айтыргъа болады. Син. Ойнаб айтсанг да, ойлаб айт. (Нарт сёз.)

Накъырданы эки юлюшю — керти. Накъырданы ролю къуру кёз ачдыргъан арну сёз болуб къалмайды. Бир-гесине джюрюген такъмагъы да болады.

Нагъужурлача этмейик.— Барысы, бир-бирине тынгыламай, сёлешселе, айтадыла алай. Къой, энди сёзню узакъгъа бурмайыкъ, нагъужурлача, ангылашынмай турмайыкъ. (Ёртенланы А. «Сайламалары».)

Налат адам — ант, уят тыймагъан адам. Биз стансени ала да ызына сыйырта туругъа боллукъ тюлбюз. Къалай налат адамды ол Шкуро! («Таулада таууш», 282.)

Налат болсун.— Адамны аманлагъан эрши сёз. Бир бёлек джолда Ханбалагъа айтырыкъма деб да тыйдым, алай болгъанлыкъгъа бу адамла не затдан уяллыкъдыла? Былагъа налат болсун! («Къара кюбюр», 222.)

Налат баш джармаз, тюкюрюк кёз чыгъармаз. Къатын-ла кёб къаргъайдыла, алай болгъанлыкъгъа Мыртазны къарны бекден бек ёсюб баргъан болмаса, бир да къатын къаргъышны къулагъына алмайды. Налат баш джармаз, тюкюрюк кёз чыгъармаз деб, муну кибик адамлагъа айта болурла. («Къара кюбюр», 80.)

Насыбынг алай болсун (самаркъау маталлы сёзле).— Насыбынг алай болсун, ол кёб гардошунг уру керекли юшюмей къалгъа эди. («Къара кюбюр», 59.)

Насыбы джёнереге. Вар. Насыбы тутаргъа. Насыбынг джёнёб (джёнёб) да къалгъанды. Аллах насыбынгы алмасын! («Джукъусуз кечеле», 186.)

Насыблы бол.— Алгъышлау, бюсюреу этиу.

Насыбынга кёре рысхынг.— Насыбынга кёре рысхынг дегенча, бу да сыртындан тюшдю, энди, джаным, бизге оноучула табыб, джарлылыгъыбызны кёсибиз суйгенча этерге къоймай айланадыла. («Горда бычакъ», 2, 156.)

Не айтыб бетими кёргюзюрюкме? — Уллу айыбды, уятды деген магъанада. Энди ала джолда машинадан тюшселе, не айтыб бетими кёргюзюрюкме? («Аманат», 3, 16.)

Не аллахха, не адамгъа джарамагъан. Син. Не башы-нга, не аягъынга джарамагъан.— Джукъгъа да джарама-гъан, джараусуз зат.

Не аман бла, не иги бла.— Ариу айтыб да, хыны этиб да, бир тюрлю бир джол бла. Ол кече анасы, не аман бла, не иги бла кюрешиб, аны сёлешдириб, тюб алалма-гъан эди. («Горда бычакъ», 2, 115.)

Не ант джетгенди? — Да неди ингирге дери тёзмей, мынга не ант джетгенди. («Джангыны джарыгъы», 32.)

Не атасыны башы барды? — Неси къалгъанды, не за-тын тас этгенди? Атасыны башымы барды биреуню къа-быры бла ойнаргъа? (Газетден.)

Не атасыны кёрю барды? — Эркинликсиз сылджыраб киргени ачыу болуб, къыджырай сорду.— Не адамса, не атангы кёрю барды мында? («Къара кюбюр», 199.)

Не атылыб къалса да. Син. Эм кеминде.— Экигиз биргелей алгъан джал, не атылыб къалса да, экиджюз-ден озгъанына не сёз барды? («Аманат», 3, 88.)

Не ачыларынданды! Син. Барыб тохтагъан, ахыр хала-май.— Тёгюледиле санга, дефтерим, джырларымы эм ачылары. Тамадыла санга биремлеб ачы джырларымы тамчылары. (Ертенланы А. «Сайламалары».)

Не багъасы барды! — Джаны саулай игиликни кѳрген не багъасы барды! («Дерт», 232.)

Не барды, не джокъду деб. — Уллу бычагъы, жаркыча, бутуна тие, къайда не бар, не джокъ деб, бурнун хауагъа тута, тийреден ташайды. («Къара кюбюр», 214.)

Не болады, не къалады. — Ким биледи, мындан ары, да не боласа, не къаласа. («Сыналгъан джылла».)

Не болалгъанын болуб. — Андан ары барыргъа орун болмазча, артына дери. Мазан не болалгъанын болуб келе тургъанлай, юй бийчеси тюбѳб: — Бу болумгъа кириб къалгъынчы, кесинги къалай эсгералмадын? — деб чамланнганды. («Алан», 1, 31.)

Не болса да болсун. — Тик къабыргъаны арлакъ барыб, огъары джанымдан таш алыб, не болса да болсун деб, къараб атдым. («Алмасты».)

Не да болсун деген. Ары, партиягъа, не да болсун деген адамланы алмайдыла. («Таулу кызыны джигитлиги», 198.)

Не да мени къаракъашымамы болады! — Не да мени къаракъашыма болады деб, эртде киши айтханлай, не зат да бу онгмагъанны юсюне джабышады. («Къанаматны джуртунда».)

Не да этиб. — Энди бусагъатда аллай халисизге не этерге керекди? — десе, аны джууабы тынч тюлдо. Не да этиб, ала кесинге тынгыларча этигиз. («Джукъусуз кечеле», 142.)

Не дугъжам барды. — Не кыйынлыгъым барды? деген магъанада. Не керек эди деб, сизни эшикден ашырырча, манга не дугъжам тюшгенди? («Горда бычакъ», 2, 183.)

Не джашыруу. Толу вар. Аллахха туру, не джашыруу. — Былайда тыш адам джокъду, не джашыруу, биз эт-джен адамлабыз. («Ахматны жангылычлары», 37.)

Не джюз-минг айтсанг да. Вар. Не аз-кѳб айтсанг да. — Бизге солур кюн туумагъанды, къайнайдыла юлеринде адамлары болгъанла, не джюз-минг айтсанг да, аланы ишлери бизден башхады. («Таулада таууш», 75.)

Не ёлтюрюу, не ёлюу! — Къан къазауат этерге. Уруш деген къалай ачы болады... Адамланы бир-биринден айыра, кыйынлыкъ, ёлюм тѳге. Айтыргъа, не ёлтюрюу, не ёлюу. («Мѳлек», 66.)

Не игиден, не амандан. — Бир тюрюлю бир зат. Тамара бир туюмчекни Сеирге узатды. Сеир аламатды: не иги-

ден, не амандан бир сѣз айтмай, кеси кеси бла сѣлешгенча этиб, баш энишге кѣрады. («Кѣанатла», 103.)

Не келсин! — Не файда, не амал, адам не этсин. Мен туугъан юйюмден кетгенден сора, джашауум сизде, сизни бла болургъа керек эди. Не келсин, уюмагъан сютча, арлы-берли бола турабыз. («Аманат», 3, 132.)

Неках этибми алгъанды? — Мамсур бла Даум юйде къалгъанларында, атасы джашчыкъгъа «Айдемир» ата-рыкъма,— деди. Аллай иги ат бизни джашчыкъгъа джетемиди? — Джетмей а! Бийле, байла атланы неках этимби алгъандыла,— деди Мамсур. («Баталлары», 34.)

Не кече, не кюн. — Чыртда, не аз да. Артдан артха бир аман болуб бараса, ишинг да кыйынды, не кече, не кюн тынчлыгъынг джокъду («Кѣанатла», 112.)

Не кѣрдюк, не кѣрмедик? — Биз кѣрмеген не къалды, барын да кѣрдюк, чекдик, сынадыкъ. Алайды дуня, не кѣрдюк, не кѣрмедик, хапарын къачыб кетгенге чыгъарыб, сабийни къолун, аягъын байлаб, дуня мал ючюн къарт бабасха бергенин кѣрдюле. («Уллу Кѣарачайда», 247.)

Не къан джаугъанды? — Не пелах болду, не кыйынлыкъ тюшдю? Не болгъанды, не къан джаугъанды? («Эртде-эртде», 150.)

Не кычырыкъ этейим?! — Не амал, не мадар этейим? Энди не кычырыкъ этейим, къалай чыгъайым мындан? («Кюндюзгю кюн», 20.)

Не менме деб тургъан. — Бир юйню оноуна тышхы сѣз къатыша тебресе, не менме деб тургъан да тентирекди. («Аманат», 3, 277.)

Не огъайдан, не ходан. — Малик не огъайдан, не ходан джукъ айтмады. Кесине сормагъанлай, сыртда эмилике миндириб тебрегенча болгъанды. («Хорланган аджал».)

Не саудан, не шаудан. — Не джаны саулай, не ълтюруб. Бусагъатда стражниклени, дагъьда сауутлу адам табханынгы алыб барыб, абреклени не саудан, не шаудан бери джый. («Кѣара кюбюр».)

Не сѣзю, не башы. — Тутхучсуз адам, авторитети болмагъан.

Не таб къошну да бир суу табсызлыгъы. — Не алапат адамда да, иште да бир кемлик табылады деген магъанада. Алай болса да не табсыз ишни да бир таб джаны болады. («Горда бычакъ», 2, 207.)

Не улан табар, не джылан табар. Син. Адам барды —

адамланы башыды, адам барды — хайуан андан ашхыды.— Не улан, не джылан табар деб, тюз айтадыла. Ах, сени табмагъа эдим да къара джерни къабха эдим. («Аманат», 3, 180.)

Не унутулмайды, не къурутулмайды — не эсен чыкъмайды, не кечилмейди. Къазауатны къыйынлыгы не унутулмайды, не къурутулмайды. (Газетден.)

Не унутурукъ, не къурутурукъ тюлдю — кечерик тюлдю. анабыз айтхандан чыкъсакъ, не унутурукъ, не къурутурукъ тюлдю. (Газетден.)

Не хабха, не чабха джарамагъан — джараусуз, хайыры болмагъан. Ох, ох, итни къарты бла адамны къартындан насыбсыз болмаз дуняда: не хабха, не чабха джарамагъанладан болуб къалабыз. («Таулада таууш», 36.)

Не халпама барды.— Ма бусагъатда сен айтхан фермала, бригадала, джыйынла. Аладан тышында айланургъа алагъа не халпама барды? (Газетден.)

Не ханлыгы-бийлиги да.— Баш шарты, къалгъанладан башхалыгы. Не ханлыгы-бийлиги да къолуну усталыгы, адам бла селеше билгениди. (Фольклордан.)

Не хатасы барды? — Не айыбы барды, неди джетишмегени?

Не чыкъса да мындан чыгъарыкъ болур.— Бу джашчыкъ а кимникиди? Не тири санлары барды! Не чыкъса да, мындан чыгъарыкъ болур. («Кюн таякъла», 34.)

Не эшек ёлюр, не хан унутур. Син. Не алим ёлюр, не залим ёлюр.— Анча джылгъа не эшек ёлюр, не хан унутур, деб Ходжа айтханлай, аллай бир ачханы бир джолгъа къолуна алыб, къош къураб да къоярыкъды. («Баталлары», 55.)

Не юй оюлур, не аралыкъ сынар.— Не зат болса да бир зат болур, болум бир тюрленир. Не юй оюлур, не аралыкъ сынар, не болса да бизни арбазгъа да бир кюн тиер. («Къара кюбюр», 291.)

Не юйю къуругъанды.— Да не юйю къуругъанды, энди тамада соруучуну джугъун урларгъа ариу къоркъмаса да, уяллыкъ болур. («Биринчи суймеклик».)

Нек джазыкъ эдинг? — Мен да ол онгмагъан малчыкъланы къатындан кетмей туругъа мурат этдим. Алай а, не келсин, аллымда бирин да къоймадыла. Айхай, огъай дер къарыуунг болса, нек джазыкъ эдинг?! («Дерт», 163.)

Нек джанынгы аласа? — Нек ашыгъаса, нек гузаба этесе? Нек джанынгы аласа деб, бети ашыгъышлы тюрсюн алыб къарады. («Уллу Къарачайда», 232.)

Нек джарлы эдинг?! Вар. Нек джазыкъ эдинг. — Адамча соргъанынга тюз джууаб берсе, нек джарлы эдинг? («Аманат», 3, 42.)

Ненг джарты болады? — Ненг къорайды? Сакъла-сын, аны ючюн сени ненг джарты болады? — дедим мен да, ышарырымы тыялмай. («Дерт», 180.)

Неге къараб айтаса?! — Не шагъатынг, далилинг барды? Салимгерий, аны неге къараб айтаса, ёлейим андан эсе! («Джангыны джарыгъы», 42.)

Ненча мысхал тартханын билирге. — Адамны болумун, къарыуун билирге. Генерал хар кимни ненча мысхал тартханын бек аруу биле эди. («Ата джурт ючюн», 55.)

Нохта бау этерге. — Магарич этерге. Къайдам, ким билсин, сен аны барысын къойдуруб олтураллыкъ тюл эсенг, кёр бир иги нохта бау да этербиз. («Джукъусуз кечеле», 113.)

Нырланы тамбла. Вар. Чомаланы тамбла; Болурланы тамбла. — Кюн-кюнню болджал этиб барыу.

О ба къазыгъыча — ёрге сюелиб туругъа. (Оба къазыкъ — къабыр къазыкъ).

Оба къаранча — джаныуарланы, къанатлыланы юркютюр ючюн къабырлада салынган къаранчча.

Обадан къычыргъанча — терен джерден адаргъы таушу тунакы чыкъса, айтадыла алай.

Обадан къуртуму чёблерсе. — Адамны табалаб айтылгъан эски сёз. Неми аллыкъса? деген магъанада.

Огъур аякъ бла келсин. — Ол келгенлей бир игилик келсин деб, алгъыш этиу. Джашла, келлик келин да огъур аякъ бла келсин. («Джангыны джарыгъы».)

Огъары аягъына минерге: 1. Бошалыргъа, тауусулургъа. — Къалгъанладан алгъа тамадабыз: «Башха хатабыз джокъ эди, азыкъ огъары аягъына мингенди!» — деди (Газетден).

2. Къоркъуб, сескекли болургъа.

Огъартын сермерге. — Кесинден онглугъа сырыныргъа, кесинде болмагъан уллулукъну башына тартаргъа. Кёзюне джетгенинде, огъартын сермей тургъан къатын, сайлагъан — сайгъа деб, сюдери тюшдю. («Горда бычакъ», 2, 134.)

Огъай да, талагъынгы тургъуздумму? — Эртде таулу малын-мюлкюн сатыб, ачхасын бошагъынчы поездге

миниб курс этиб айланганды. Таулу кете туруб, паровоз кычыргъанында — Огъай да, нечиксе? Талагъынгы тургъуздумму! — дегенди. (Фольклордан.)

Одалгъа иерге. Син. Тубаннга иерге. — Терилтирге, алджатыргъа, тентиретирге.

Одалгъа сингерге — зауукъланыргъа, ох дерге. Осман хапарсылды, одалгъа сингенди. Джумушакъ тюклюю сары къулагъын табханды. («Хорланган аджал», 115.)

Оджакъдан къараргъа. — Къайсы итден туугъанла эселе да, оджакъдан къарайбыз деб, юй башына джыйылгъандыла да джашатмайдыла. («Уллу Къарачайда», 11.)

Оджакъдан къурум тюшгенча — билмей турганлай, оджакъдан къурум тюшгенча, юслерин басхандан беричи... («Къара кюбюр», 47.)

Оджакъдан тюшерге — учузлукъ, сыйсызлыкъ келтирирге. Биз кимни юйюне от салгъанбыз?.. Кимни оджакъдан тюшгенбиз? («Дерт», 145.)

Оджакъдан тююн чыгъарыргъа — башха юй болуб джашаргъа.

Озгъан джангурну джамчы алыб сюрме — ётуб кетген ишни джангыртма, сюрме. Асланны ызындан кетмегенибизге барыбыз да бушуу этдик, алай болгъанлыкъгъа, озгъан джангурну джамчы алыб сюргенча, къайдан джетгин. («Къара кюбюр», 243.)

Озгъан ишге къар джауар. Вар. Къалгъан ишге къар джауар. — Бусагъатха дери Къарачай этекледе адет болуб келген затны эки къат толтуруб этейим, тыйма, ма бу ишини этмеге къой, озгъан ишге къар джауар. («Уллу Къарачайда», 241.)

Озса да, санга озсун. — Озса да, санга озсун, ашагъанынг былай тебен джагъада мычхы джаргъан орус джашны чочхасыны этиди. («Къара кюбюр», 121.)

Озгъан кюнлеринги унутма, суу чабырларынгы къурутма. — Къойчу патчах болгъанында, чабырларын кабинетинде кёз туурасына тагъыб турганды. Аланы нек тагъыб тураса? — деб соргъанларында, «озгъан кюнлеринги унутма, суу чабырларынгы къурутма» деб джууаб этгенди. Андан оюм: озгъан кюнлеринги унутма.

Ойнай-ойнай кёз чыгъар. — Шо не этерик эсегиз да, къарыуугъузну аямагъыз, марджа. Ах, мен джарлы, ойнай-ойнай кёз чыкъды дегенлей, бир айыб алмагъа эдигиз. («Аманат», 3, 171.)

Ойт дегеннге хойт дерик. Син. Джау аллына турлукъ. — Джууаб къайтараллыкъ. Эй дегеннге хейт деб, ёрге къо-

бар талай джаш айырыгъыз арагъыздан, властан аллай эркинлик алгъанбыз. («Баталлары», 171.)

Ойнаучу башында къалай ойнаса, текеси да аны эниклейди.— Башында уллулары къалай этселе, гитчеси да алай этеди, аны эниклейди, андан юлгю алады.

Оюнчакъ болургъа — селеке болургъа, хыликкеге къалыргъа. Хамит бла Шабатха биз оюнчакъ болумбу къалдыкъ, — кеслерича этерге керекди. («Ахматны джангылычлары», 31.)

Окъа согъаргъа.— Шок отну къой, тобну отун ийисегенбиз. Былайда къалгъанда да окъа согъуб турмагъанбыз, сыртыбыздан терибиз кембей, сизге азыкъ, кийим ишлеб тургъанбыз. (Газетден.)

Окъ атылгъанча — терк огъуна, къараб-къарагъынчы. Элде ким ёлгенин... къатынланы кючюнден, къуру бу элден сора да къалгъан хоншу элде биледи. Аны ючюн айта болурла, хапар окъ атылгъанча атылады, деб. («Къара кюбюр», 10.)

Окъ бла кеб кибик — теп-тенг, бирча, ушаш. Аскер адамгъа туугъанча, юсюне саууту-сабасы окъ бла кеб кибик джарашхан... адам... картада сызла тартады. («Таулад таууш», 284.)

Окъ табдырмады — айтыб ангылалалмады, тюр бермеди.

Ол болсун кёрюр хатам. Вар. Ол болсун кёрюр къыйным. Сизге мындан эсе маджал зат табармы эдик деб. аны ючюн сагъышланама ансы, сизни ары элтген болсун кёрюр хатам. («Кюн таякъла», 44.)

Ол ханнга джууаб тюлдю.— Ол тыйыншлы, тутхучлу джууаб тюлдю деген магъанада. Иги джаш, Шабат, ол ханнга джууаб болмайды. («Ахматны джангылычлары», 10.)

Ол ачмагъан эшик, ол кирмеген тешик джокъду.— Пачахан кирмеген тешик бла ол ачмагъан эшик къалгъан болмаз, тоба. («Джангыны джарыгъы», 21.)

Ол болгъан джерде толу къазан къурур.— Берекет къачхан, къургъакъ адам деген магъанада.

Ол бюсюреулю болсун!— Аны ючюн не бюсюреу. Ачха тилеб аллыкъ болсам, ол бюсюреулю болсун! («Аманат», 3, 253.)

Ол иги бетине уялыр! — Бетсиз, уятсыз адам. Ол иги бетине уялыр, хо! Не этер къарыуунг барды? Мысагъат этер киминг барды? («Ёмюрлюк», 13.)

Ол кюнмюдю, бююнмюдю — басмады — андан сора келмеди, тохтады. Ёлген бёрюню багушха атдыла.

Ол саулукъдан.— Сүйсегиз — кёб айтыгъыз, сүйсегиз — аз айтыгъыз, мен Хаджи саулукъдан тартханымы кёоярыкъ тюлме. (Фольклордан.)

Ол сен айтхан орайдала джокъдула.— Ол сен этген умутла джокъдула деген магъанада.

Ол тели айтхан эди, дерсе.— Тюз айтама, кертиси, болушлусу былайды деген магъанада. Ма кёрюрсюз, ол тели айтхан эди дерсиз, ол экиси бир юй болмай къалсала.

Олджаннга кетерге — ахратха кетерге, ёлюрге. Кёрмеге эсен къал, мен не муратыма джетерме, неда олджаннга кетерме. («Горда бычакъ», 2, 144.)

Ол унамаздан, мен къоймаздан.— Кесине база болмаз эди, ол унамаздан, мен да къоймаздан кёб даулашдыкъ. («Биринчи сүймеклик», 82.)

Олтур, аякъларынгы джалгъамы алгъанса? — Бош-накъгъа, олтурмай, ёрге туруб тургъан адамгъа айтадыла.

Олтурса — бийче, турса — эркиши (тиширыуну юсюнден).— Болумлу, адамлыгъы болгъан тиширыу деген магъанада.

Олтуруб кёрюнмей эди да, кесин ёрге туруб кёргюзе эди.— Джангыласа, ол сени саугъаларынга алданырдан озгъанды. Олтуруб кёрюнмей эди да, кесин ёрге туруб кёрюзге эди, дегенлей, эркишини зор бла алдамадынг шойду. («Аманат», 3, 177.)

Олтургъан джеринги толтургъун — къаргъыш.

Олтурурун-турурун билген.— Дуния хали билген, ишленген.

Он бармагъындан бал тама. Вар. Къыптысындан бал тама.— Къолу уста, джигер тиширыу.

Он бармагъым он киши болсун.— Къыйынымы ашадынг эсе, аллахны аллына баргъан кюнюнде даучу болуб, он бармагъым он киши болуб суюлсинле. («Баталлары», 172.)

Оноу — Алийде, ачхыч — Хабийде.— Биринден къутулсанг, аллында дагъыда — бири деген магъанада.

Оноуу тоноу болсун.— Этген муратына джетмесин (къаргъыш).

...Оноу этмейди. Син... Джапысы джокъду.— Ачыдан ачы кычыргъан болмаса, сабий тохтар оноу этмейди. («Адамла», 19.)

Оnguна айланыргъа.— Иш тюзелирге, насыбы тутаргъа. Къалай игиди билмей тургъанлай аталы болуб къалгъан! Андан сора иш да онгуна айланды. (Газетден.)

Онгун алыргъа.— Чоласын, къарыусуз джерин табыу деген магъанада.

Онг джанына тюшерге (вариант).— Мен аны сынагъанма. Къалай эсе да, сен аны онг джанына тюшгенсе ансы, ол алай тохтар адам тюлдю. («Горда бычакъ», 2, 107.)

Онг джанына салыргъа — сыйын кёрюрге, багъала-тыргъа, хатер-хурмет этерге. Джалчыны не сыйы боллукъ эди? Джумуш этерге джарашаса ансы, санга джумушму этерикдиле. Онг джанына салыб, сыйлаб айланмазлыгъы сылхыргъа да белгилиди. («Горда бычакъ», 2, 110.)

Онг джанынгы айландырыб бир да барма.— Базыныб барма, къашынга салыр деген магъанада.

Онг къабыргъасын буруб барыргъа (вариант).— Закон, джол бизникиди, онг къабыргъасын буруб бир келсинчи, ичинде джаны бар эсе. («Къанаматны джуртунда», 57.)

Онг джанынгы берме!— Ол алда келген атлыны кёремисе? Ол мычымай сени джетер, онг джанынгы сен берме: ол джетгенлей, шохунг кибик суююнюр, онг джанынгы берсенг, уруб джерге кийирир. (МПА, 70.)

Онг берсин, онг джюрютсюн — алгъышдан алынган сёзле.

Онгсунган башынг бла.— Кеси сие тургъанлай, къошакъланса, айтадыла.

Онгсузгъа шамшю.— Кесинден онгсузгъа ёч адам, аны къыйнаргъа излеген.

Онгмагъаннга хапар сорма.— Онгмагъаннга хапар сорма деб, муну юсюнде бизни апчыгъаныбызгъа къарачы! («Аманат», 2, 70.)

Оразакъайны рысхысына кёре. Ант. Насыбха кёре.— Джолу болмаса айтадыла алай. Чабакъ тутаргъа суу ызына тюшдюм. Тюшгенден не келсин. Оразакъайны рысхысына кёре дегенлей, Къобан къутуруб келе эди. Чабакъ тутаргъа онг болмады. («Джазыу айла», 20.)

Орун алыргъа. Син. Чык айырыргъа.— Джашауда тыйыншлы орун алыргъа, позициясын бегитирге.

Орун табаргъа.— Кереклисича оноун этерге, ишни тындырыргъа. Къыххасы, сиз адам болсагъыз, иш орун табарыкъды. («Аманат», 3, 129.)

Орун табдырыргъа. Син. Керегин берирге.— Мен

аны орнун табдырырма! Тохта, полковник бир келсин юйге. («Чолпан», 38.)

Орнундан чыгъаргъа.— Бир джары барлыгъыбыз да джокъду. Орнундан чыкъгъан итни бѣру ашар деб, ата-бабаланы джеринде ѳллюк болурбуз, аз-кѳб айтсакъ да. (Емюрлюк», 69.)

Орнунг юсюнге оюлсун — къаргъыш.

Орундукъгъа кѳре джабыуу, кымылдаууна кѳре табыуу.— Ишлей, уруна биледиле, орундукъгъа кѳре джабыуу, кымылдаууна кѳре табыуу дегенлей, ишине, ишлей билгенине кѳре хакъларын, рысхыларын аладыла. («Баталлары», 321.)

Орамланы санаргъа — хауле айланыргъа, ишсиз турургъа. Сиз кѳкге, джерге джетдирмей сѳлешгенликге, калак итча, орамланы санаб айланады ол. («Аманат», 2, 69.)

Ортагъа сууукъ джел кирирге — тил этилирге, сѳгюнч-бедиш айтылыргъа.

От алыргъа келмеген эсенг!— Нек ашыгъаса, терк огъуна кетерге тебрегенсе деген магъанада.

От алыргъа келген къатын отуз аууз сѳз айтыр.— Не кысха болджаллы ишге барса да, къатын сѳлешмей кетмейди деген магъанада джурюйдю.

От ашамагъан эсенг. (От деген сѳзю былайда магъанасы: уулу зат). Син. Эшек мыйы ашамагъан эсенг.— Элинден, джеринден чыгъыб кетерге боллукъ тюлдю. Орнундан чыкъгъан эшекни бѣру ашайды. Сен отму ашагъанса? («Къанаматны джуртунда», 219.)

Отда биширмей, суугъа тюшюрмей.— Ариу къараргъа, ажымлы этмезге деген магъанада.

Отсуз джалын болмаз. Син. Джел келмей, терекни башы кымылдамаз. Стампулну бошаууз тиширыу болгъанын биле эди да, Елмез алай бек ийнанмады, алай а от болмагъан джерде тютюн чыкъмайды. («Адамла», 115.)

...Отуна джанаргъа — биреуню пелахына къалыргъа Токъмакъ! Сен айтханча этиб, 1905 джылда орус патчах да кѳрген эди, бюгюн а, иги джаш, аны отуна джаныб айланабыз. («Юйге игилик», 92.)

Отха джау къуйгъанча. Ант. Отха суу къуйгъанча.— Тауланны айтыб кетген сѳзю кызыб джаннган отха джау къуйгъанча этиб, джыйылгъанла юрюлюб кирдиле. («Къара кюбюр», 234.)

Оту ѳрге джанмайды — келишмезге, джарашмазгъа.

Эки макъа бир джалпакъгъа сыйынмаз дегенлей, отубуз ёрге джанмайды. («Джукъусуз кечеле», 59.)

Отдан кёлек киерге — чарларгъа, онгсунмазгъа. Син. Кесин бузады. Ання, Елмез байланы махтаса, сен отдан кёлек нек киесе? («Уллу Къарачайда», 87.)

Отдан къоркъгъанча. — Акъла Чапаевден отдан къоркъгъанча, къоркъа эдиле. (Окъуу китабдан.)

От къошунча. — Къачан? Къачан? — де да тур, от къошунча, юйге чёк да. («Сыналгъан джылла», 97.)

Отунгдан-огъунгданмы къорарыкъды?! — Ненг къорарыкъды, джугъунг да къорарыкъ тюлдю, деген магъанада.

Отха салам ат. — Малчы къошда эслемей «бёрю» деб айтыб ийселе, анга рыслаб: «Отха салам ат, башы былай кюйсун отда» дегендиле. («Табу»).

Отха, суугъа да кирликди. — Не кыйын, къоркъуулу ишден да артына турлукъ тюл эди. («Уллу Къарачайда», 8.)

Отха суу къуйгъанча. Ант. Отха джау къуйгъанча. — Джыйылгъан адамла, отха суу къуйгъанча болуб, тюрлендиле. («Къара кюбюр», 139.)

От тёбеси болсун. — От азыгъы болсун, отда кюйюб кетсинле. Табарымы табдым, къалгъанла от тёбеси болсунла деб къоярыкъ эдим («Биринчи суймеклик», 121.)

От тюшгеннге баргъанча. — Гузаба, ашыгъыш чабыб деген магъанада.

Отдан чыкъ да — джалыннга — бир пелахдан чыкъ да экинчи пелахха кир. Энди Махсуд уялыр, таныр зат къалмагъанды. Отдан чыкъ да — джалыннга дегенлей, иш тереннге киририн ангылаб, ёрге къобду. («Дерт», 107.)

Отоугъа киреме деб, баугъа кириб кете эдим — тоба, Топчукъ, къатын алса, асыры къууангандан отоугъа киреме деб, баугъа кириб да кетер. («Джангыны джарыгъы», 15.)

Отоу терезеден къараргъа. — Керпеслениб, омакъланыб деген магъанада.

Отоу томургъан да, хох деген да тенг хакъ ала эдиле. — Биреу ишлеб, кыйналыб алгъан хакъны биреу алайна алады деген магъанада.

Отунун-сууун джыйыб хазыр болургъа. — Хар затын, кереклисин джыяргъа.

Отунчуну ачыуу бурнуну учунда. — Суукъдан гыз-гыз эте келген къонакъла, отунчуну ачыуу бурнуну учунда дегенлей, джылы джууаб да табмай, вокзал таба кетдиле.

Оттиби. — Темирчи киши, къолу бек уста Мурзабек

къайсыгъа эсе да ариу бычакъ этген эди да, орусча «вот тебе» деб, узатхан эди. Ол да, сёзлени тюрлендириб, адам-лагъа хапар айта: «Оттиби» деген эди. Эрлай элге джайылгъан эди ол зат. Андан сора Мурзабекге «Оттиби» деген чам ат джабышыб къалгъан эди. («Мийикге», 144.)

Оу-шау эте — къыйналыб, инджилиб, кючден-бутдан. Джаш заманымда оу-шау эте, къалай болду эсе да, башымы тутаргъа кюрешдим. («Къара кюбюр», 37.)

Оу-шау, тар кёр. — Не мадар этиб да унуталмадыкъ деген магъанада. Оу-шау, тар-кёр, сёлешдиралсанг къойма... дынг болду да къалды. («Адамла», 10.)

Оюмсуз джюрюген аджалсыз ёлюр. — Оюмсуз джюрюгеннге бир илинмек аджал табылады.

Оюн кёргюзюрге. — Шо, сенича заманым болуб къалгъа эди. Мен кёргюзюр эдим алагъа оюнланы. («Дерт», 163.)

Ох дерге. Ант. Ах дерге. — Тынчыкълы, рахат джашаргъа. Бусагъатда джокъду инджилиуюбюз, ма джайлыкъгъа чыгъыб, эркин-эркин ох деб турабыз. («Гургумлу», 59.)

П атчахны мухуру болуб. — Ачха деген магъанада. **Палапанла кибик** — мазаллыла, саубитгенле. Эгизле да палапанла болгъандыла. («Горда бычакъ», 3, 196.)

Пара-чара этерге. — дуккуларгъа, джыртаргъа. Айю аны плащы бла габрайын пара-чара эте, имбашын къабыб, этине ётдюрдю. («Джазыу айла», 43.)

...Пыр болгъанды. — Ишлери аманнга кетгенди деген магъанада.

Р ысхыгъа аллах борчлуду. — Дуния мал келе, кете. турады. Елмегеннге бир рысхы болады. Къутас! Аман этме. Рысхыгъа аллах кеси борчлуду. Сабийлеригиз эсе, экиси да джетгендиле. («Ахматны джангылычлары», 11.)

Рысхы бюртюгю бар эсе уа! — А къыз. Гыбыр, ёлейим андан эсе, бир бисмиллях эт ары, рысхы бюртюгю бар эсе уа! («Уллу Къарачайда», 37.)

Рысхы келир болса, акъыл кёпюрден тизилир, кетер болса, темир сынджыр юзюлюр. («Келеджакъгъа» къара.)

Сабда балтада да барды. Син. Харс эки кьолдан чыгъады.— Айыб, терслик эки джанында да барды.

Сабда тохтамагъан балта кибик — бир ише да, бир джерде да джарашыб джашамагъан, тутхучсуз адам.

Сабырынга таш байла — ачуланма, кесинги бузма. Кёпюр юсюнде къалабалыкъ уллу эди: джыйылгъанла Джашайны сабырына таш байлаялмай эдиле. («Кюндюзгю кюн», 168.)

Сабыр туюбю — сары алтын. Син. Тёзген төш ашар.— Сабыр туюбю — сары алтын деб, Темирджан, кёбюне төзген, азына да төзмесенг, болмаз. («Горда бычакъ», 2, 237.)

Сагъыннганынг — босагъа туюбюнде.— Сагъыныла тургъан келиб къалса, айтадыла.

Сабандан къайтхан ёгюзню мюйюзюндеги чибинча.— Сабандан къайтхан ёгюзню мюйюзюне кьонуб келген чибин: «Сабандан келебиз»,— дегенди.

Садакъны тартаханча.— Тюппе-тюз, кыйсыгъы, кынгыры болмагъан.

Садакъачы ач джыл кысар.— Зат кыт болгъан заманда тилеучю кёб болады деген магъанада.

Садакъачы садакъачыны суймейди. Син. Мамукъ сатхан акъ итни суймей эди.

Сазгъа тюшюб.— Сабан сурген заманда баразада баргъан ёгюзге айтадыла. Магъанасы: ишни ауурун, кыйынын этген.

Сайын терен этмезге.— Ишни тереннге иймей, тынчы бла кьутулургъа.

Сайлагъан — сайгъа. Вар. Сайлагъан — тазгъа.— Сайлагъан — сайгъа дейдиле. Къаллай ишленген кызла, къаллай болумлу адамла кеслери ауузлары бла тилей эдиле. («Аманат», 3, 108.)

Сайлагъан — тазгъа.— Кёзюне джетгенинде уа, огъартын сермей тургъан къатын, сайлагъан тазгъа деб, сыртындан тюшгеннге санаб, сюдери тюшдю. («Горда бычакъ», 2, 134.)

Сакъалын сыларгъа. Син. Шукурла этерге, табу этерге.— Шоркъагъа чынгады да бу джанына ётдю,— деди джашчыкъ. Аллахха шукур, аллах, санга кьурман болайым деб, сакъалын сылады Асланкир. («Горда бычакъ», 2, 59.)

Сакълай-сакълай къакъ болдукъ.— Кёб сакъладыкъ

деген магъанада. Джарамы байлагъанны кьой да, юйге кириб айланмайыкъ, былайда сизни сакълай, къакъ болгъанбыз. («Бычакъны аузунда», 98.)

Сакълыкъ сакъат келтирмез.— Къадал, сакълыкъ сакъат салмаз. («Кюндюзгю кюн», 14.)

Салах тартаргъа.— Муадзин, халкъгъа ораза ачылгъанын билдире: «Байрам намазгъа джыйылыгъыз!» — деб, башын эки джанына атыб, салах тартады. («Къара кюбюр», 143.)

Салам къагъышыргъа.— Урушургъа, сёгюшюрге, даур этерге.

Салам отча (джанаргъа, джукъланыргъа).— Терк огъуна.

Салам кюлте кибик — хылымылы, халбара. Син. Бухул теке кибик. Тойда тепсемей, таймай харс уруб тургъан бир къауум барды... Аланы бири эрнгиб тепсерге чыкъса, салам кюлте кибик, зыккыллары салына, къыз чыкъгъынчы, къызара, агъара, тойну арасында турады. («Къара кюбюр», 19.)

Саламыбыз биргеди.— Да, къайтыргъа рыслай эсенг, саламыбыз биргеди, ашхы джолгъа. (Газетден.)

Саламын алмазгъа — джукъгъа санамазгъа, адам кибик кёрмезге.

Санаусуз кюнюнг болмаз, хыйсабсыз мюлкюнг болмаз.— Джашагъан кюнюнг да, джюрютген мюлкюнг да сансыз-санаусуз тюлдюле, барыны хыйсабы барды деген магъанада.

Сан этмезге — эс бёлмезге, магъана бермезге.

Санаучу бла кьойчуну тили бир болса, мал башсыз болмаз.— Тауджан анга сейирсинди, таб санаучу бла сюрючюню тили бир болса, кьой кьорамаз дегенлей, бир тилли болуб эте тура болурла деб, джюреги кьыйналды. («Аманат», 3, 177.)

Санамай, сегиз деме — тинтмей, ашыгъыб, аллах жолуна айтма.

Санаб къолунга тутдурайым.— Таягъымы алыб тергесем, кимде неллай бир тургъанымы санаб, къолунга тутдурурма. («Къара кюбюр», 109.)

Санджох салыргъа.— Четгни джагъасында шхылдыла бирден саргъалыб, санджох салгъанча этдиле. («Джылла бла таула», 332.)

Санауу тауусулгъан.— Ёсгени тохтагъан, ызына айланган.

Санга деб айтама. Син. Ичингде къалгъан сёз болсун

Сенден сора кишиге ауузумдан чыкмагъанды, санга айта-ма дегенлиги.— Анга да джашау керекди. Кече, кюн тынчлыкъ бермеген бир зат барды. Санга деб айтама. («Хорланган аджал», 171.)

Санга — игилик, манга — ашхылыкъ.— Тенгле бирге джолоучу болуб бара, айырылсала, айтадыла алай. Энди санга игилик, манга ашхылыкъ, кийимлерими ал да юйге къайт, манга суудан чыгъаргъа боллукъ тюлдо. (КЪТ, 2.)

Сангыраугъа эки азан кычырылмайды.— Айтылган сёзю ангыламай, къайтар деб тилеселе, экинчи кере джу-уаб этерге суймей айтадыла алай.

Сангырау къулакъ эл бузар.— Къылыфы болгъандан бир пелах чыгады. Кёремисе, сангырау къулакъ эл бузар дегенлей, бу да сени хапарынглай болуб кетди. («Таулада таууш», 81.)

Сау бол.— Къарачайда джюрюген бюсюреу-сыпас сёз.

Сау болсун (вариант).— Бешджыллыкъны биринчи джылын алакат джетишимле бла ашырды. Сау болсун, тутхан ишин айыбсыз баджарады. (Газетден.)

Сау бол демез — бюсюреу этмез, айыбынга тартар.

Сау бол дерча — бюсюреулю, айыбсыз, джетишимли.

Сау бол деб айтдырмагъан — асыууз адам, ишин биширмеген. Алан джашагъан элде ёмюрюнде кесине сау бол деб айтдырмагъан аман иннетли бир къутсуз адам джашагъанды. («Алан», 1, 89.)

Саубитген. Син. Ат ашагъан айюча.— Мазаллы, саскюр, тёртсандыкъ.

Сау джери джокъду.— А къыз, Марджан, сен аны юсюн, башын бир кёрге эдинг. Кийимлерини бир сау джери джокъ эди. («Къанаматны джуртунда», 34.)

Сау джырт.— Джангы кийим кийгенни алай айтыб алгъышлайдыла.

Сау джюрют — бир адамны затын хаух алыб, къайтаргъан заманда несине алай айтыб бюсюреу этедиле.

Саудан ёлорге.— Манга болгъан кимге болду деб, эс ташларгъа, скулдери тюшерге.

Сау иш этигиз.— Ишлей тургъанладан айырылыб тебреселе, айтадыла. Да, эгешчиклерим, энди сау иш этигиз! («Джангыны джарыгъы», 9.)

Сау кёрейик.— Кетиб къалды, тас болду, кёрюрден озгъанбыз деген магъанада.

Сау кел — келген къонакъны Къарачайда алай айтыб алгъышлайдыла.

Сау къаллыкъ.— Бюсюреу этиу. Энди, сау къаллыкъ,

андан бери келиб, эмчек салыб кетеди. («Адамла», 29.)

Сау кьалгъын (вариант).— Школну юсюнден, джукъ-лаб тургъанлай да, айтырма деб тура эдим, сау кьалгъын. («Аманат», 3, 51.)

Сау кьал (кьалыгъыз).— Кете туруб, мында кьалгъанланы алай айтыб, алгъышлаб кетедиле.

Сау сюеги кьалмагъанды — умур-чумур болгъанды, ууалгъанды. Алкъын киши джукъ билмейди. Машинаны уа сау сюеги кьалмагъанды. («Дерт», 11.)

Сау тут — сау-эсен тут, сау джюрют, хайырлан.

Сау чыкъсын.— Биреуню сакъалын, чачын джюлюселе, айтадыла.

Сау-шау эсе да.— Ёлген, кьалгъан эсе да деген магъанада. Алий афендини сауун-шауун киши билмейди. («Таулу къызны джигитлиги», 143.)

Сары джауча джагъыла — адебли, ариу сёзлю, татлы тилли деген магъанада.

Сарыкулакь: 1. Ючтюменлик ачха. 2. Сарыкулакь тууарла. 3. Эм маджалы, игиси.

Сарыджилик — гитчелигинден азгъынлыкь кёрмей, джиллиги юзюлмей ёсген (мал, адам). Ант. Сууджилик.

Сары чибинча — ачы тилли адам, адамны джюрегин къыйнаб сёлешген.

Сарыуу кесерге.— Хар кимни кёзлери экили кёре, ким ачыуларын келтире, ким сарыуларын кесдире, тенгле ары-бери барадыла. («Толкъунла», 224.)

Сарыуу къайнаргъа.— Джюрегим къайнайды, дерт-лиме деген магъанада. Мени санга къайнайды сарыуум, къарт болсам да, джетер къарыуум. («Айджаякь» поэмадан.)

Сатыб алмагъан эсенг.— Нек багъалатаса, кырылтаса деген магъанада.

Сен айт, мен айт деб.— Сен айт, мен айт деб, айтылыкь затны бир-бирине кюрей тургъанларында, Азрет, тёзюб туралмай, сёзге кёшулду. («Кюн таякьла», 47.)

Сен айтдын г — мен эшитдим.— Ары дери эшитмеген эдим, хапарым джокь эди деген магъанада.

Сенден алгъа ёлейим. Син. Артымда кьалгъын.— Мен Залимханнга бир къарайым,— деди Къушджетер.— Шо, сенден алгъа ёлейим, алай бир эт. Джанында ач-хасы барды: аманнгамы тюбейди, игигеми тюбейди. («Аманат», 3, 311.)

Сен аллай (джаш, къыз, адам...) болгъа эдинг да...—

Ах, сен аллай джаш болгъа эдинг да, мен ёлген да этге эдим. («Аманат», 3, 179.)

Сенсиз аллах этмесин.— Кёб джаша, хар заманда хайырынг тийгенлей турады.

Сени ауузуунгу ким джуугъан эди?— Асылсызла сёлешген аманаууз адамгъа айтадыла.

Сени аурууунгу алсын. Син. Санга кьор болсун.— Адамны сан эте билиуденди, атын таба билиуденди, джаулуку сени аурууунгу алсын. («Аманат», 3, 85.)

Сен бар, мен бар деб.— Киши таукел этиб, барыргъа унамай. Сен бар, мен бар деб, бир-бирине кьараб тургъан болмаса, киши базмады аны бла сёз башларгъа. («Огьурду», 134.)

Сеннге билген аманлыгъым — башыма.— Санга джюрегим-кёлум ачыкъды, харамлыкъ, аманлыкъ билмейме.

Сенде болмагъан гынтты джокъ кёреме.— А кьыз, Айшат, сенде болмагъан гынтты джокъ кёреме. («Джангыны джарыгъы», 13.)

Сени джауунг да бизлей болсун.— Сени джауунга да бизге джетген кьыйынлыкъ джетсин. Кьойлагъа джыйын джанлы кьатышхан эсе уа, сени джауунг менлей болсун. (Газетден.)

Сени джауунг да аллайгъа келсин (чыкъсын).— Чыкъса уа, сени джауунг аллайгъа чыкъсын, бир чынгыл кьая, башы гампил, эки джаны бек, огъары джаны мийик, тюбю — тенгиз. (КЪТ.)

Сени джауунга да аллай кюн келсин.— Мен да машинаны кабинасын кьагъыб, айтайым деб, ауузуму ачдым, олсагъатдан машинаны чархы неге эсе да бир кьаты затха миниб, кёлтюрюлюб, бизни алай атды, сени джауунга алай кюн келсин. («Адамлыкъ».)

Сени джауунга да аллай... (бий) кьобсун.— Бёрю тонун джелпегей кьаблаб, Ислам чыкъды, сени джауунга да аллай бий кьутурсун, ташны, агъачны да чакъдырыб, келтирген айранымы да итлеге кьуйдурду. («Къара кюбюр», 181.)

Сени джауунгу да (къарнашы, эгечи, тенги...) болма сын.— Сени джауунгу да эт джууугъу болмагъа эди, кёремисе муну чабыб келгенин. («Къара кюбюр», 13.)

Сени джер тартсын — сен ёлюб кьорагъын (къаргъыш). Сени джер тартсын, ким бла барлыкъды? Къалай барлыкъды? («Уллу Къарачайда», 36.)

Сен да джюйюсхан, мен да джюйюсхан, эшекге ким

салсын кѳууушхан? — Сен бий, мен да бий, ууакъ джу-мушланы ким этсин деген магъанада.

Сен ёлмегин — кёб джашагъын. Тилни билмесем да, джашчыкъ, сен ёлмегин, айтханларыны барысын ангылаб барама. («Джылла бла таула», 336.)

Сен керек болсанг — тюкю, ол санга керек болса — кирпи. — Сен анга керек болсанг, тюкюленир, кукаланыр, ол санга керек болса уа — бююреу излер, кесин багъалатыр.

Сен кыпты, мен къой. Син. Бойнум къылдан ингичке. — Эркинлик сиздеди: не суйсегиз, аны этигиз деген магъанада.

Сенсе, менсе деб джашагъан. — Бир-бирин билиб, бир-бири хатерин этиб, сыйын кёрюб джашагъан. Хаджос ишлеген джеринде хар кимден тил этиб тургъан болмаса, киши бла сенсе, менсе деб джашамагъанды. («Алан», 1, 73.)

Сенсе, менсе деб джашамагъан (ант) — киши бла джарашыб джашамагъан.

Сен мени кёрмегенсе, мен да сени. — Арада этген ишлерин джашырсала айтадыла. Энди, — деди Сергей, — сен мени кёрмегенсе, мен да — сени. Хайда, ашхы джолгъа. («Емюрлюк», 150.)

Сенден онглу болмасын Байгелди. — Махтанганынчга онглу, болумлу адам тюлсе (самаркъау). Билеме, анам, барысын билеме. — Ой, сенден кёб билмесин Байгелди. («Аманат», 3, 110.)

Сен санасанг да — онбеш, мен санасам да — онбеш... Санасанг, санамасанг да, аллай бирди, артыгъы, кеми джокъду деген магъанада.

Сен сорма, мен айтмайым. — Бек кючлю тукъум. Мени Зариятымы анга кыйналгъанын къой, джаным, сен сорма, мен айтмайым. («Адамла», 190.)

Сени сыйынг мийикде болсун. Вар. Сени сыйынг тёппемде болсун. Вар. Сени аллах сыйласын. — Келин, сени сыйынг да мийикде болсун, ол бизни юйдеги, Мёлеханны аты сагъынылса, ауузуна суу уртламайды. («Къанаматны джуртунда», 163.)

Сени да аллах сыйласын. — Къыз заманымда, сени да аллах сыйласын, атауул къарнашладан туугъан джашла джыйылыб келиучен эдиле. (Газетден.)

Сени сыйынг да тёппемде болсун. — Сени сыйынг да тёппемде болсун, мен кесим юйленмеген эдим. («Джюрек ауаз», 109.)

Сенден тартынмай айтайым. Вар. Сенден уялмай айтайым.— Башын алыр ючюн айтылган сөзле.

Сеннге (санга) ушаган болсун — сен суйгенча, сен айтханча болсун.

Секириб ётгюню, хоп деме (калька) — ишни этиб бошагынчы, уллу сөлешме.

Секир, токмакъ, ур, токмакъ! — Къарт, токмакъны алыб, къаладан арлакъ айырылыб, «секир, токмакъ, ур, токмакъ» дегенлей, токмакъ бир секириб джерни, бир секириб джашны уруб тебрегенди. (КъТ, 23.)

Сёзюн артына салмаган (къысхатамакъ) — айтырын айтыб къойган адам. Атамы халисин бир кесекчик сен да билесе. Сёзюн артына салган адам тюлдю. («Горда бычакъ», 2, 166.)

Сёзюн аузуна ашамаган. Син. Сёзюне табылычу.— Берген сёзюнгю аузунга нек ашадынг, дейме. («Дерт», 194.)

Сёз берирге.— Бу деб кёзюнге илиннгенни джел-этдириб келтирирге сёз береме. («Кюндюзгю кюн», 77.)

Сёзю джерге тюшмеген — авторитети болган адам. Мурзабек бла къатыны Мустафаны сёзюн джерге тюшюрча адамла болмагъандыла. («Кюндюзгю кюн», 130.)

Сёзюнгю игилик бла бёлейим.— Сюлемен, сёзюнгю игилик бла бёлейим, айыб этме соргъаныма, белгили биз не этерге керекбиз? («Уллу Къарачайда», 267.)

Сёз къапчыкъ — сёзлю адам, джууабны къыйналмай табхан. Урушмайма, урушмай, урушсам да, сен, сёз къапчыкъ, джууаб табмаймы къаллыкъса! («Таулада таууш», 19.)

Сёз къозгъаргъа.— Сёз башларгъа, дауур этерге, сылтау излерге. Байдымат кеси сөлешиб башлагынчы, сёз башлаб, сёз къозгъаргъа ийлыгыб тохтады. («Къара кюбюр», 202.)

Сёз нёгер болурса.— Нёгер болурса,— бирге турурса. Сёз нёгер боласа, кёл этесе. («Дерт», 199.)

Сёз салмазгъа.— Айтханын этерге, огъай демезге. Джашчыкъны анасы, аланы тилеклерине сёз салмай, разы болуб ийгенди. («Эртде-эртде», 109.)

Сёзню серге иерге. Ант. Сёзню серге иймезге.— Асыры кёб сөлешгенден сёзню артын кесмей къояргъа. Огъай, энди сен сёзню серге ийме. Кеси эталмагъаннга джууугъу-тенги этеди. («Кюндюзгю кюн», 76.)

Сёз сёзню айтдырыр.— Бири сөлеше башласа, бахша да къошулады. Сёз сёзню айтдырыр дегенлей, ма быллай

бир «кьошхасалмаз» амалтын мен анамы къарнашында оюнла болуб келгенме. («Таулада таууш», 81.)

Сёзюбюз сёз болсун. Кесамат бузулмасын. Сёзюбюз сёз болсун; артдан бузукъ чыкъса, экибизни да джаныбыз кыйналыр. («Уллу Къарачайда», 48.)

Сёзю — сёз, айтханы — айтхан.— Анасын айырыб бек суйгенлеми кёбдюле, огъесе атасын суйгенлеми кёбдюле? Халкъ не айтады? Халкъны сёзю — сёз, айтханы — айтхан. (Газетден.)

Сёзюне табылуучу — сёзюне не болуучу, айтханын толтуруучу.

Сёз тауусургъа.— Къызны беребиз, алабыз деб, кесамат этерге. Ол деген неди? Ол деген а олду. Сёзю тауусулуб, белгиси берилиб турады. («Джукъусуз кечеле», 133.)

Сёзюнг тохтагъынчы, аурууунг тохтасын.— Алан, андан ары тёзалмай: «Сымай, сёзюнг тохтагъынчы, аурууунг тохтасын, къаллай тишле салдырыгъа умут этесе?» — деб соргъанды. («Алан», 1, 117.)

Сёзюнде турургъа.— Берген сёзюнг толтурургъа, аны бузмазгъа деген магъанада.

Сёз уруму.— Сёзю ачыкъ айтмай, башхартыб айтыу Тюз айтаса, Зухра, алай а сёз урумунга къарайма да, сабийинг амалтын кечине бараса. («Джукъусуз кечеле», 206.)

Сёзю чапракъдан ётмейди.— Айтханы болмайды, айтханын киши этмейди. Тюз айтаса, ананы сёзю чапракъдан ётмейди, анга оноу сормай, мюйюшге чёкдюрюб къалай джашагъан болурла. («Гургумлу».)

Сёзюнг эки этмезге — айтханындан чыкъмазгъа, сёзюнг толтурургъа. Ишексиз, былайда бир уллу кыйынлыкъ барды ансы, сёзюнг эки этерик тюлду. («Горда бычакъ», 2, 54.)

Сёзюнг этерге.Син. Аууз чайкъамды этерге.— Кесибибден абаданланы сёзлерин этгенни кьой, аны юсюнден сёлеширге да тартына эдик. («Горда бычакъ», 2, 128.)

Сиз аз айтсагъыз да, биз кёб ангыладыкъ.— Энди уа Хурайны сёзю аузуна келиб айтды: Сиз аз айтсагъыз да, биз кёб ангыладыкъ. Туугъасылы этмезлик ишиме адамны айландыргъандан суймезим джокъду. («Джазыу айла», 107.)

Сиз мени излемей эсегиз да, мен сизни соруб келдим.— Алай бла быланы джазыу айлары, сиз мени излемей, бармай эсегиз да, мен сизни соруб келдим дегенча, джылны

башы бла аягъы айырылгъан заманда келди. («Джазы айла», 109.)

Силдем толтурмазла. — Къарыу эталмазла, къарышал-мазла деген магъанада.

Сиркеси сытылмагъанды. — Джукъ болмагъанды, хата кѣрмегенди деген магъанада.

Сокъуру, асхагъы болмагъан — сакъаты болмагъан, сау адам, тюз адам.

Сокъур, сау да биледи — ачыкъ зат, ким да билген. Сени малынга мен сенича не болалмазлыгъым сокъур-гъа, сау-гъа да белгили бир ишди. («Горда бычакъ», 2, 164.)

Сокъур, сау да кѣреди. — Ким да кѣреди, туурадады. Мен айтырыкъ ол ёсюмлени юсюнденди. Аланы сокъур, сау да кѣреди. («Къарчаны юйдегиси», 167.)

Сокъур сатыу — аллыкъ малына къарамай, кѣрмей, сыртдан этилген сатыу.

Сокъургъа сохта тутдургъанча. — Берген затлары кѣлюне джетмесе, самаркъау этиб айтылычу сѣзле. Сокъургъа сохта тутдургъанча этдиле бизге уа. Бешджюз сомгъамы берликме джанымы! («Баталлары», 107.)

Сокъур суйген — сау кѣз. — Хар ким игисин, сауун сюеди. Биз суйген да олду. Бийберт, Умар менден хакъ излемейди деб, уллу терлемейди, сокъур суйген — сау кѣз! («Ёмюрлюк», 209.)

Сокъур рысхы. — Ишлеб, урунуб къыйналмай, кесинг да билмей тургъанлай табылгъан байлыкъ, рысхы. («Дерт», 257.)

Сокъур тутханын бек тутар. — Ишине къызгъан кѣзюуде оразасын, намазын да асыры тартынмай арт борча къююучу тири киши, сокъур тутханын бек тутар дегенлей, диннге къадалгъанды. («Баталлары», 308.)

Сокъур тырнагъы. — Аны баласыны сокъур тырнагъы кетгенден эсе, кесини къолу юзюлюрюне разыды. («Аманат», 1, 66.)

Сокъур элге кирсенг, кѣзлеринги джум. — Халкъча болургъа кюреш, халкъ этгенни эт деген магъанада.

Сормай джандетге барыр. — Сууаблыкъгъа къалыр (эски.) Оллахий, бу тар джуртладан къыз алыб, кенг джерлеге чыгъаргъан сормай джандетге барыр. («Баталлары», 161.)

Сорулгъан иш сѣгюлмез. — Кенгешиб, ойлашыб этилген оноу-бузулмаиды, тюз болады.

Сормай-ормай. Вар. Соргъан-оргъан этмей. — Къасым,

соргъан-оргъан да этмей, бёркюн алыб чыгъыб кетди. («Джукъусуз кечеле», 83.)

Сохандан-сарсмакъдан таза — айыбсыз, кирсиз, букъусуз. Аладан хыянат джетмеген эсе, мен бу ише сохандан, сарсмакъдан тазама. («Къара кюбюр», 161.)

Согъанчакъ бурулургъа. — Магъанасы: ызына чорт бурулургъа. Джолгъа, туура къабыргъагъа джол этмейим, адамла эслерле деб кёлуне келиб, узакъ джанына согъанчакъ бурулуб кетди. («Къара кюбюр».)

Союб къаблагъанча ушайды. Толу вар. Терисин союб къаблагъанча. Син. Джукъ къоймагъанды. Бурнундан тюшгенча ушайды. Бу тууб, муну атасы джашаймы эди, союб къаблагъанча ушагъан. («Мёлек», 52.)

Судебна тюл эсенг, соруу ала турургъа (эски). — Керексиз джерде соруула сора тураса деген магъанада.

Сурат кибик — ариучукъ, суююмлючюк. Къызчыкъ да сурат кибик ариучукъду. («Къанаматны джуртунда», 35.)

Суу айланса — ызына. Вар. Суу таркъайса, эски джолуна. — Джамагъат бары орнуна джарашыб башлайды, дейдиле. Суу айланса, эски ызына дегенлей, хар ким орнуна къазыкъ уруб, юлю-кюнлю болуб барады. («Гургумлу», 9.)

Суудан атлаб келген (къонакъны юсюнден). — Узакъдан келген, сыйлы къонакъ деген магъанада.

Сууну башын кесген эмегенча. — Залим, зорлукъ-артыкълыкъ этген. Халкъгъа азаб берген.

Суу башында кёмюкча. — Дженгил бузулгъан, къарыусуз зат.

Суудан бир атларыкъ да нёгер излейти. — Хар къайда, хар джерде нёгер керекди. Бирге кетерге кёзюм къарайды. Суудан бир атларыкъ да нёгер сайлайды. («Хорланган аджал», 176.)

Суу бла бир-биринден айыралмаса. Син. Аралары бла къыл ётмейди. Джандан джаннга тенгле, татахла. — Ала бир-бирине, хоншу джуукълукъдан озуб, эт, сют джуукъ болгъандыла, суу алыб къуйсанг да, бир-биринден айыраллыкъ тюлсе. («Къанаматны джуртунда», 193.)

Сууджилик. — Ант. Сарыджиллик. Азгъынылы, арыкъ, къылеуюз.

Суу джукълагъан. — Тейри эшик ачылса, суу джукълайды, ташла эрийдиле... Ол кёзюуде тиленген тилек къабыл болады деб, ийнаныу болгъанды.

Суу джуугъанча. Син. Къум бла ургъанча. Къурутуб, ариу, таза этиб, джукъ къоймай. — Элни ачдан ёлгенин

ююме тахтандырыб, болгъанымы суу джуугъанлай этгенсе, («Къара кюбюр», 198.)

Суу ёрге барады деб тургъан.— Барыб тохтагъан. Барыб тохтагъан терсакъыл адамны юсюнден айтылады.

Суугъа кетген таш къармар.— Амалсызгъа тюшген (андан хайыр болмаса да) адаргы эте эди. Суугъа кетген таш къармар дегенча, джаман тюрю дыгаласла эте биле эдим. («Уллу Къарачайда», 53.)

Суугъа кириб, къургъакъ чыкыгъан. Син. Джибите, кебдире да билген. Эпчил, алтаякъ адам. Аманлыкъны этиб, андан башын ала билген.

Суугъа киргинчи, этек кёлтюрме.— Затдан кенгден юрке айланган адам. Тохта, алан, тохта, сен суугъа киргинчи этек кёлтюрююнг бир къалмайды. («Ахматны джангылычлары», 12.)

Сууну къатындагъы кёчюуге уста болур.— Хар ким эте, кёре тургъан ишин биледи. Сууну къатында тургъан кёчюуге уста болур дегенлей, малчыла ишден тынгылы хапар айтырла деб, ингирде юйге кирген саууучула бла сёлешдик. (Газетден.)

Суу къуйгъанча болду.— Джунчуду, абзырады. Къалгъан заманда къалай боллукъ эди эсе да, бусагъатда суу къуйгъанча болду. Санлары тѣппесинден табанларына дери джызылдады. («Горда бычакъ», 2, 96.)

Суу орнуна ичерсе.— Бек ариу болса, айтадыла. Кёбюсюне къызыны юсюнден.

Суу-салам болургъа — азаргъа, арыкъ болургъа. Сора бир кюн хан, атлагъа къарар кёзююу болуб, келиб къарайды. Къараса уа, аллайгъа къарасын: атла суу-салам болуб тура. (КъТ, 142.)

Суу-салам кибик — бек кѣб, сыйыннгысыз, сансыз-санаусуз.

Суу тилегеннге бал берген.— Чомарт, ачыкъ кёллю. Ханны къызы Джан эди, суу тилегеннге бал берген. бал тилегеннге мал берген, («Биринчи эмина».)

Суудан тутуб, къаядан салынганча.— Ышаннгысыз, тутхучсуз зат.

Суугъа уруб алгъанча. Син. Бир халысы къалмай джибиген. Киймлери суугъа уруб алгъанча болуб, юсюне джабышхан эди. («Аманат», 1, 157.)

Суу уста. Син. Къан уста.— Хоншуларыбызны не сёлешгенлерин билиб кел деб, анам гитче заманымдан суу уста этиб къойгъанды. («Ахматны джангылычлары», 14.)

Суу чабырларынгы къурутма, ётген кюнлеринги унут-

ма.— Махтанчакъ болма, ишинг онгуна айланганлыкъ-
гъа, ким болгъанынгы унутма деген магъанада.

Суу челекни тюбю сууда къалады. Син. Уруну арты
къуру.— Кесими адамларыма ангылаталмайма сора,
киши адамлагъа сёзюмю къалай ангылатайм? Суу че-
лекни тюбю сууда къалады деб, сёз барды. («Аманат»,
2, 50.)

Суусабдан тили тутула.— Бек суусаб болса айтадыла
алай.

Сууаблыкъгъа къалыргъа.— Бир уллу игилик этерге.

Сууукъ атлы — аман иннети бла келген неда аман ха-
пар келтирген атлы.

Сууукъ ийиреди — бек аман, мардасыз сууукъ. Къыш-
хы джелле терен къарны боранлатыб сюре эдиле. Ачы
сууукъ ийире эди. («Ата джурт ючюн», 17.)

Сууукъ къол джетмесин — урланмасын, киши алма-
сын.

Сууукъ салам берирге.— Аскерине, сиз тохтагъыз, мен
барайым,— деди. Муратларын, не дерлерин билейим,—
деди. Джангыз кеси акъ атха миниб баргъанды. Джете
келиб, сууукъ салам бергенди. (МХДж, 49.)

**Сууукъ суугъа бармагъын (къолун) тийирлик тюл-
дю.**— Джылы джерчикледе, дженгил ишледе болмаса,
къыйын ишни этерик тюлдю деген магъанада.

Сууукъ окъ юзсюн (чачсын).— Къаргъыш.

Сууукъ хапар — аман хапар.

Сыйлы башынгы сыйсыз этме.— Заманында бюсюреую
бла эт.

Сыйын кёрюрге — багъалатыргъа, хурмет этерге.
Джашны сыйын кёрмеген киши да джокъ эди. (Газет-
ден.)

Сыйы сынаргъа — беширге, сёзге къалыргъа.

Сыйрат кёпюрдеди.— Ётерик, кетерик эсе да, киши
билмейди. Сизден къыз тилеген Лалау да къошулгъан-
ды Шкурону аскерине. Сыйрат кёпюрню юсюндеди, джа-
зыкъ. («Баталлары», 245.)

Сыйрат кёпюрден ётгенча. Син. Къылычны ауузун-
дача.— Осман, бу джол ары бармакълыкъ, сыйрат кёпюр-
ден ётгенден эсе, къоркъуулу болгъанын мен билеме.
(«Таулу къызны джигитлиги», 16.)

Сынджыр салгъанча.— Юзюлюсюз, тохтаусуз, тизи-
либ. Колхоз ишлеген колхозчулагъа иги кесек зат юлеш-
генин кёргенлеринде, аны берген затларын кёрю ючюн,

колхозчу юйдегиле, сынджыр салгъанча, джюрюб турдула. («Джылла бла таула», 287.)

Сын болургъа — сюелиб къалыргъа, къатыб къалыргъа. Гочар джалан баш, джалан кёлек, юйге кирди. Хаширни эслегенлей, эрнин къабыб; босагъаны къатында сын болду. («Джукъусуз кечеле», 117.)

Сыннан гырджын джабышмаз. — Бир чачылгъан экинчи джарашыб юй болмайды деген магъанада.

Сымашча сюелиб. — Сымач садакъа джыя келсе, сюелиб тургъан болмаса, айтыб тилемегенди. Аллах айыб этмесин санга, нек сирелесе Сымашча? Нек сюелиб къалдың? Аллах сакъласын, бир башха адам кириб къалса, бетибизни къайры сугъарыкъ эдик! («Аманат», 3, 108.)

Сыргъалы къазан (мийик) — эм уллу, эм сыйлы къазан. Тийре джашла тууарны арлакъда сыргъалы къазанлада къайнатадыла. («Хорланган аджал», 163.)

Сыргъалы улакъча (самаркъау). — Самаркъау халда айтылады.

Сырма шынтахы — ичирги сыргъан шынтахы. Тереклени булчукларында бузлагъан къар, сырма шынтахыча, кюнде джылтырайды. («Джашлыкъны джолунда», 43.)

Сыртын бурургъа. Вар. Арт бурургъа. — Эс бёлмезге, сан этмезге. Колхозну башчылары агрегатны ишине сыртларын нек буруб къойгъанларын ангыларгъа къыйынды. (Газетден.)

Сырты бла кетген. — Ёлюб кетген деген магъанада. Аягъы бла кетген келир, сырты бла кетген къайтмаз. (Нарт сёз.)

Сыртына кёлтюрюге. Вар. Аркъасына кёлтюрюге. — Сени да, аны да сыртыма кёлтюрюб айлансам, огъай демезча кёрюнесе. («Хорланган аджал», 37.)

Сырты кичиген — бий эшигине. Вар. Сырты кичиген — бай босагъасына. — Асланны ызындан кетмегенибизге барыбыз да бушуу этдик, алай болса да, озгъан джангурну джамчы алыб сюргенликге, къайдан джетгин. Сырты кичиген — бий босагъасына деб, быллай бир затны сынаб айтхан болурла. («Къара кюбюр».)

Сыртындан къайиш алыргъа — азаб салыргъа, инджитирге, къыйнаргъа.

Сыртын отха къыздырыргъа — ичин айтдырыр ючюн берилген азаб.

Сыртындан салыргъа. Қысха вар. Сыртландырыргъа. Терилтирге, алдаргъа, хорларгъа. Вар. Қышына салыргъа.

Сыртын джерге салыргъа — джыгъаргъа, хорларгъа.
Сырты тийген — къоба, башы тийген — оба.— Не пелах да манга болады деген магъанада. Сырым тийген — къоба, башы тийген — оба болуб айланама. («Къара кюбюр», 63.)

Сыртына тюк чыгъаргъа — айныргъа, эс джыяргъа, аякъ тирерге.

Сыртындан тюшюб турургъа — джукъ ишлемей, бош айланыргъа, джатыб турургъа. Къошха бармай былайда сыртыгъыздан тюшюб нек турасыз? («Къара кюбюр», 246.)

Сыртындан тюшерге. Вар. Сыртын салыргъа.— Шамайыл, къайсы генезир не айтса, анга ауузун ачыб-айланады, алай эте келеди да, доп деб сыртындан тюшеди да къалады. («Къара кюбюр», 246.)

Сытчы-мытчы болургъа — джунчургъа, айтырын табмай къалыргъа.

Сюйюб айтама.— Аман иннет бла, джаулукъ этиб айтмайма деген магъанада.

Сюймеген бал, джау да ашамайды.— Иги, ариу болгъанлыкъгъа, джюрек сүймесе, аны джаратмайдыла. Менде айыб къалады. Сюймеген бал, джау да ашамайды. («Махти», 90.)

Сюйсенг — джыла, сүйсенг — джырла — не сүйсенг да эт. Болур болуб, бояу сингиб бошагъандан сора, сүйсенг — джыла, сүйсенг — джырла... бирди. («Адамла», 100.)

Сюйсенг — ийнан, сүйсенг — къой.— Темирджан, сүйсенг — ийнан, сүйсенг — къой, джай бармакъларымы аралары чириб къурт болургъа джетген эди. («Горда бычакъ», 2, 143.)

Сюйсенг — сакъла, сүйсенг — къакъла.— Андан сора оссалам-окелам, хаджиретлени сүйсегиз — сакълагъыз, сүйсегиз — къакълагъыз, иш сизникиди. («Таулада тау-уш», 192.)

Сюйгенни, сүймегенни арасында. Син. Джауну, тосну ичинде.— Сүйгенни, сүймегенни арасында мени да этгеним билинсе суюме. («Аманат», 2, 8.)

Суюме да, сүйюмюнг джокъ, сүймейме да, суюерим джокъ.— Айтыуунгдан, суюме да, суюер туююнг джокъ, сүймейме да, ёзге кишим джокъ дегенлей болуб турама. («Аманат», 3, 9.)

Суюекауз адам.— Син. Ауузунда къылычы болгъан деген магъанада.

Сюек саяу кибик — ариу, субай ишленген.

Сюеги-саягы кьатхан — чыныкьган, джашагьан адам.

Сюек саулукь. Вар. Кийик саулукь — Аламат кючлю саулукь.

Сюек сындырыгьа. — Кьызчыкь, сюек сындырма, ансы джокьду, огьайым. Олтаннга джетмеген джолукьса, ма олду айыб. («Кьолан толкьунла»),

Сюек. Улан сюек. — Эбзеланы тулпар туугьан Кьанамат, кьабыргьангда барды артыкь иегинг. Сени кьанынгы бу итлеге кьуртмаз артында кьалгьан сынга улан сюегинг. (КьХДж.)

Сюзюлген сууну кьурту кьб. — Тынч, кесин сюю этиб айланган адамдан кьб гынтты, кьылыкь чыгдады деген магьанада.

Сюдлюк-джоллукь болургьа — тутулуб-джоюлуб айланургьа. Аталарына, аналарына айтханды: «Сюдлюк-джоллукь болургьа башлагьансыз, сюйюб айтама, балаларыгьызгьа сакь болугьуз!» («Джукьусуз кечеле», 163.)

Сюлдери кетерге. — Мыдах болургьа, мугурланургьа деген магьанада.

Сюлдери тюшерге. Вар. Боюн сюлдери тюшерге. — Мыдах болургьа, абзыраргьа. Мёлекни, Иванны, Солтаны кьргенлеринде уа, кьапханнга тюшгенлерин сезиб, сюлдери тюшдю. («Мёлек», 136.)

Сюлеусюнча, сюйюнюб — онгсунуб, кёлю джарыб. Мин, Акьтамакь, фазтоннга, сен да базар гинджича кийиниб, эй, мен сени кьатынга ойнай барырма, сюлеусюн кибик сюйюнюб. (КьХДж.)

Сюлеусюн тырнакьча кьарышыб. — Тюз, терс болса да, бир сёзню айтса, алайгьа кьарышыб тургьан адамгьа айтадыла.

Сюрген да, кьачхан да «Аллах» дей эдиле. Син. Мамат тутхан да, маматла да кюннге кьарай эдиле.

Сютден ауузу кюйген сууну юрюб уртлай эди. — Сютден ауузу кюйген сууну юрюб уртлар деб, атам да, кесим да бир кере болмай, талай кере джалда тургьан джерибизден, хакь алмай, кетиб кьала тургьанбыз. («Горда бычакь», 2, 164.)

Сют иерге — сюерге, илеширге. Алан, бу кимди? Моллагьа сют ийемзми? Аллах ючюн, келмезми? («Гитчени джолу».)

Сют сюрюуге кьошулмаз. — Малгьа тёлуден кьошулады ансы, сют, не кьб болса да, сюрюуге кьошулмаиды.

Сют уюгъанча.— Джарашыб, тынч тургъан деген ма-
гъанада.

Сют. Берген сютюм бла тилейме.— Къарачайда джю-
рюген тилек, ант болсун, ананы сютю бла айтылгъан-
дан кючлюсю болмагъанды.

Т аб кёрмей.— Ишни арты къолайлы болмазын та-
ныб деген магъанада.

Таба баргъан — чаба барыр.— Иши тюзелиб, джолу
бола башлагъан хаман къызгъандан къызыб баргъанына
айтадыла.

Табанны джетдирирге (берирге, беклерге). Къонакъ
келе билгенча, кете да билирге керекди. Мардадан озсанг,
артынгдан табанны бериб да къыстарла. («Аманат», 3,
201.)

Табсанг — къойма. Син. Думп болду, джукъ да
джокъ.— Айрымканда болурму деб, тешилиб, ары ётюб
къарадым, табсанг — къойма. («Горда бычакъ», 2, 67.)

Табу десенг да — не кюрешсенг да, тилесенг да. Ойнаб
айтама ансы, табу десенг да Таусолтан сени кёмюр маши-
нагъа миндирлик тюлдю. («Аманат», 3, 267.)

Табу этиб да. Вар. Баш-аякъ уруб да. Сюйюб, онгсу-
нуб, къууаныб.— Табу этиб да барлыкъ эдим. («Сынал-
гъан джылла», 8.)

Табу этерге. Син. Шукурла этерге. Бюсюреу этерге.
Сени кибик тюрсюню бузулгъан бла ийлыкъмай джашай
эсе, табу эт. («Къанатла».)

Табылгъаннга — табан. Син. Юйню аллы бла баргъан
сууну багъасы болмаз (киши багъалатмайды). Адамла
ала бла шагърей, тенг болгъан огъай, сёлеширге да
табмайдыла, биз а табылгъаннга — табан деб, тешилиб
ары ётюб да къарадыкъ, табсанг — къойма. («Аманат», 2,
219.)

Таджи шагъатлыкъ этерге.— Къарачайда джюрюген
адетге кёре, кёзюм бла кёргенме дегенни сёзлерин бегит-
ген эки ышангылы адамны айтханы кёзю бла кёрген адам-
ны айтханына тенг болуб тургъанды. Анга «таджи ша-
гъат» дейдиле.

Таджал кибик.— Ишден къамамагъан, артына тур-
магъан джигит, джигер адам. Къанамат ишге не заманда
да таджал кибик бир адам эди. («Къара кюбюр», 253.)

Таджалны джаурлугъуча.— Таджалны джаурлугъун кюн сайн джамайдыла деб, айтыу барды. Кишт, худжулукъ! Джуургъанны сёкдю да ийди. Таджалны джаурлугъуча, хар кюн сайн джамабмы турлукъма мен муну? («Ёмюрлюк», 157.)

Талагъы туругъа.— Асыры кызыу чабхандан ат, адам да джорюялмай, арыб къалады. Анга талагъы тургъан дейдиле.

Тай аягъы да бокълайды сууну.— Гитчеден да чыгъады къайгъы, кыйынлыкъ. Ханымсатны ол къан къусарыгъы энди мени юдегими туугъан джеринден илгиздик этгенди. Ат аягъы да бокълайды сууну деб, адамла сынамай айтмагъандыла. («Адамла», 148.)

Тай асырамагъан атха минмез.— Айхай, юдеги ёсдюрген, аланы адам этген тынч тюлдю. Аны ючюн айта болурла «тай асырамагъан атха минмез» деб.

Тай ат болгъунчу, иеси ит болур.— Юдегини ёсдюрген, аланы адам тизгинине къошхан кыйын эмда кёб заманны алгъаны ючюн айтадыла.

Талкъ болургъа.— Чачылыб, тас болуб кетерге. Арты болургъа. Тюб болургъа. Былайда бир халкъ болур, узаймай ол да талкъ болур деб, Қъарачайда айтыу барды.

Талкъ этерге — артын этерге, бошаргъа журутургъа. Малны джик дерин кыймагъандыла. Алларына сюралмагъанларын автоматла бла кырыб, ала да кёбюб-кёбюб джатадыла. Былай бла болгъанны талкъ этиб, кюйдюрюб, къачаргъа кюрешгендиле. («Хорланнган аджал», 20.)

Тамгъан тамчы таш тешер.— Тамгъан тамчы таш тешер деб, тамаданы къарыусуз хыйлалары джашны ётюн кызгъай турадыла да — бир кюн тилин ачарыкъдыла. (Газетден.)

Тамакъ ариуларгъа.— Хыппырыкъ атаргъа, тюкюрюрге.

Тамблагъы буудан бююнню къоян ашхыды.— Болуру-болмазы белгисиз затха ышаныб турмай, керти боллукъ затны этиб къояргъа керекди деген магъанада.

Тамбийланы Асланбеклай тюб болгъун.— Қъаргъыш. Тогъуз джашы да, кеси да ёлюб, тюб болуб къалгъандыла. Хаман чыгъыучу аман хапарланы бири чыгъыб, Тамбийланы Асланбеклай болсун аланы юйлери. («Уллу Қъарачайда», 245.)

Тамгъан кёлге тамады.— Анга (Умаргъа) юйде къалса, олмуду къабыргъасын тешиб чыгъарыкъ? Тамгъан кёлге тамады. («Ёмюрлюк», 209.)

Тамгъасын салгъанды. Вар. Мухурун салгъанды.— Алай болгъанлыкъгъа уа кеси башлагъан къазауатны къыйынлыгъы, джылыны да келгени аны тюрсююне тамгаларын салгъандыла. («Бычакъны ауузунда», 115.)

Тамырдан тойгъан эшекча. Син. Аппийни эшегича.— Ашагъаны ичине сыйынмай, асыры тойгъандан, эсирикликден бир пелахха тюбеген адамны юсюнден айтылгъан сёзле.

Тамарланыргъа.— Бегирге, орналыргъа.

Тамыры бла къобарыб атаргъа.— Къурутургъа, дуниядан тас этиб иерге.

Тамыр татхан тарыкъмаз.— Саулукъ ийнек. Кюн сайын саууб сют алыб турурча.

Танырмагъан тана кибик.— Тынгылауукъ, заманында керекли джууб эте билмеген.

Танырмагъан ит ашагъандан эсе, таныгъан бёрю ашасын.— Таныш, шагърей джауну ёрге кёредиле танырмагъан шохдан эсе. Танышлыкъны, шагърейликни магъанасын айырыб чертгенлигиди.

Танырмагъан бла туумагъан бирди.— Джууукъну, тенгни танырмагъанны туумагъаннга тенг этедиле. Нёгери, эки къолу бла Харшымны имбашларындан тута:— Танырмагъан бла туумагъан бирди деб, къарачайлыла тюз айтадыла,— деди.

Танырмагъаны ол огъуна болгъа эди.— Энди Рамазан да таныды, алай а танырмагъанынг ол огъуна болгъа эди: къуханы бла батмакъгъа боялгъанды. («Джазыу айла», 92.)

Тангын аман бла атдырады (кюнюн).— Аман сагъатха къалгъанды, тынчлыгъы бузулгъанды деген магъанада.

Танг ашхы болсун. Вар. Эртден ашхы болсун.— Менме, Мёлехан, танг ашхы болсун! — деб, Мёлеханны къолун тута башлаб, анасын къучакълагъанча, къучакълады. («Тулада таууш», 143.)

Танг аласы татлы джукъу заманда.— Танг аласы бла, джукъуну тамам татлы сагъаты болуб, адамла дженгил аякъланыб джеталмай эдиле. («Горда бычакъ», 252.)

Тангны бурну къарагъанлай.— Сары танг ата, танг белги бере. Тангны бурну къарагъанлай уяныб, Ниязбий атын джерледи. («Джукъусуз кечеле», 67.)

Танг къуруму бла — эртден къарангысы бла.

Танг кюз бола, джай къыш бола.— Заманны оздура, кюнюн кеч эте, болджал сала деген магъанада.

Танг кесек — кёб да, аз да болмагъан. Вар. Иги кесек.

Тарбууунга тыяргъа. Син. Эки аягъын бир уюкъгъа сугъаргъа.— Гыл тюшер джерге, ёлю гёбелекча, кесинги атхан болмаса, мен бир да эсинге келмейме, тарбууунга тыйылсанг, бойнунгу бычакъгъа узатаса да тохтайса. («Къара кюбюр», 277.)

Тары элек этерге.— Тешик-тешик этерге. Мечи улуну джигитлигине мында бек уллу сейир этедиле. Аны тонун окъла тары элек этген эдиле. (Газетден.)

Тарт да кес, ур да джыкъ.— Тарт да кес, ур да джыкъ, хо этдиралмадым. («Горда бычакъ», 2, 132.)

Тарт-соз этерге.— Къызчыкъ, джаным, этме былай. Бу кюеу нёгерлени да къыйнама. Тарт, соз этдирме да, ат аллына мин да бар. («Горда бычакъ», 2, 178.)

Тарта, соза, къызчыкъланы оза.— Сабий фольклордан.

Тартыб бойнун кесенг да, къан чыкъмаз.— Асыры харамдан, эришден дегенча...

Тартхан ёгюзге чыбыкъ бек тиеди — Ишни бек тындыргъандан излем да уллу болады.

Тауну барыб, тюзю келген Алий деб.— Тауну барыб тюзю келген Алий деб Къарачайда сёз барды.

Тауну аударургъа.— Адамны къаст этиб кюрешген кючю чертиледи бу сёзледе. Адам ишинден къууаныб бириксе, тауну да аударур. («Хорланнган аджал», 18.)

Таудан ауаргъа.— Не къыйын ишни да этерге деген магъанада. Бу затны кёрмез ючюн, таудан да ауарыкъдыла. («Чолпан», 51.)

Тауну ашы — танкы. Танкы — аз, адаргы, джукъа.— Анда иги болгъанын ангыларгъа кюрешген эдим. Къарабкъарагъынчы юй болуб къаллыкъбыз. Тауну ашы — танкы дейдиле, былайда алайды. («Хорланнган аджал», 73.)

Тауну сайла да тюзю ал.— Таудан эсе тюз игиди деген магъанада.

Таугъа да чыгъарыкъды.— Не ауур ишден да артына турлукъ тюлдю деген магъанада.

Тауджан суудан не ангылайды.— Тауджанны джангыз джашы суугъа кетиб ёлгенди. Къыйынлы ана, башына башха мадары болмай, джашы кетген джерге барыб, кюн сайын суугъа къараб тургъанды. Андан Тауджанга не сеbeb барды, Тауджан суудан не айырады? — деб, халкъда сёз джюрюб тургъанды. Артдан артха ол затха башха магъана бергендиле: биреуню джукъ ангыламагъанын кёрселе, «Тауджан суудан не ангылайды?» — дейдиле.

Тауукъ бойнуна кеси бычакъ чыгъаргъанча.— Адам кеси кесине бир кыйынлыкъ табса, алай айтадыла. Тауукъ кеси бойнуна багушдан бычакъ чыгъаргъанды деб, кыйгъы излемегиз. («Аманат», 2, 65.)

Тауукъ бурну бла элтгинчи джашаргъа — бек кѣб джашаргъа.

Тауукъ да суу ичсе, кѣкге къарайды.— Ары-бери бурдурмай, тюзюн, болушлусун айт деген магъанада.

Тауукъ къазгъа эришди да куйругъун джыртдырды.— Болмазлыкъ зат бла кюрешиб, эришиб пелахха кългъан деген магъанада.

Тауукъну къанатынамы ийнанайым, къатынны антынамы ийнанайым? — кѣз кѣргенгеми, огъесе бош антхамы ийнанайым деген магъанада.

Тауукъ тюшю — тары бюртюк. Син. Тюкю тюшюнде тауукъланы санай эди.— Хар адамны бир нюзюрю, мураты болады. Аны танымагъан адамгъа тюбесе уа, ушакъгъа джарашады. Тауукъ тюшю — тары бюртюк деб, тиширыуладан хапар излейди. («Хорланган аджал».)

Ташаякъ адам.— Бир тюрлю ишден къамамагъан, ташсынмагъан адам. Ауурду, кыйынды деб, ишден артына турмагъан.

Таш атыб кетерге.— Ол джерге кыйтмазгъа, ол джерни джокъламазгъа. Бир-бирде гура кылыгъым тутса, сабанынг да, башынг да от тѣбеси болсун деб, алайгъа таш атыб кетиб къалыучан эдим. («Аманат», 280.)

Ташдан, агъачдан да терсди.— Эм бек терс адам, барындан уллу терслиги болгъан.

Ташны, агъачны да сѣлешдириб.— Сени джауунга да аллай бир къутурсун, ташны, агъачны да чакъдырыб. («Къара кюбюр», 181.)

Ташны ата билмеген башына урур. Син. Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтирив.— Бары да сени «игилигингденди». Ташны ата билмеген башына урур деб, сизни кибikle ючюн айта болурла. («Дерт», 257.)

Таш бла ургъанны аш бла ур. Син. Аманлыкъгъа — игилик.— Сен, аналары, эсингде болсун, таш бла ургъанны аш бла ур деб турууунгу кый. («Къанаматны джуртунда», 208.)

Ташын джалаб турсам да, джуртумда турлукъма.— Атамы, анамы къабыр топрагъын атыб, кыйры кетерикме, ташын джалаб турсам да, джуртумда турургъа сюеме. («Къара кюбюр», 59.)

Таш джарыб.— Асыры ауур сѣздю деген магъанада.

Таш салыргъа.— Боллукъну таш салгъан бла билирге кюрешну. Аны ким болгъанына таш сала тургъанлай, ачыб къарасам, эрибми кетерикди! Хы деб, конвертни ачды. («Хорланган аджал», 147.)

Ташны сыгъыб къан чыгъаргъан заманы — адамны бишиб, джетиб бошагъан заманы: акъылыны, кючюнк бегиген кезюю. Ташны сыкъса, къан чыгъаргъан би джаш эди. («Ананы къолу».) Тейри, сени да ташны сыгъыб къан чыгъаргъан заманчыгъынды. («Горда бычакъ», 2, 32.)

Ташха талауму тиерикди. Вар. Джерге талауму тиерикди.— Малгъа саламелик тийиб къырылсын дейик, джерге талауму тиерикди, джер иелери ёмюрге джарлыкъ кёрюлеми? (Фольклордан.)

Ташны ташха ургъанча.— Хыны, дурген сёлешген адамгъа айтадыла.

Таш чартлатыргъа — чарларгъа, кери уругъа. Анала барысы аллында таш чартлата келедиле да, артда джарашыб къаладыла... («Дерт», 107.)

Ташны юсюнде ташны къоймазгъа — оюб ташларгъа, болгъанны бузаргъа.

Таякъдан атлагъысыз болургъа — къарыусуз болургъа. Ол къыйын аурууду. Андан алкъын адам ёлмегенди, ёзге таякъдан атлагъысыз этиб къояды. («Дерт», 77.)

Таякъ болуб тиерге — кесине заран, азаб болургъа.

Таягъын джерге къагъаргъа.— Оноуну тынганнга санаргъа, боллугъу алайды деб тохтаргъа.

Таякъ кёлтюрге — туююрге, урулургъа.

Таякъ тиерге.— Азабын чегерге. Тохта, артда санга таякъ тиерге башлагъанды. («Таулуну тангы», 120.)

Таякъны тюбю бла тизилирге.— Ант-кърал этерге. Бурун Къарачайгъа андан-мындан къачыб адам келиб къалса, аны кеслерине алыр ючюн, джамагъатха член этер ючюн, таякъны тюбю бла тизилиб ант этгендиле. Къабыл этилген адамгъа «таякъ къарнаш» дегендиле. Биригиб бу къан ичген итлени къолуна тюшген заманда, ауузу къандан толса да, джукъ айтмазча, таякъны тюбюнден тизилирге керекбиз. («Къара кюбюр», 74.)

Таягъы узун тюртеди, аягъы кир манга сюртеди.— Мени онгсузгъа кёредиле, манга артыкълыкъ этедиле деген магъанада.

Таякъны башын агъартхан да хайырды (сютно юсюнден). Син. Чык чыкъгъан да хайырды.— Саууб алгъан

аз болса да, арну таякны башын агъарта эсе, ол да хайырды дегендиле малчыла.

Тейри аллыкъла.— Къаргъыш. Тейри аллыкъла, шнурну тюз тартмагъансыз да, къабыргъаны белкъау къалаб барасыз. («Къарчаны юйдегиси».)

Тейри берди. Джангы вар. Аллах берди.— Тейри берди.— Тейри берди бишген аш. (Нарт сѣз.)

Тейри да адамы.— Ант этиу. Ант эт десегиз, ант этерикме, тейри да адамы, манга джетдирмей, юйюнге уа ма бу эки начас салгъандыла. («Джангыны джарыгъы».)

Тейри джарыгъы бла.— Кѣк бла джерни бир-бирине джетген джеринде кѣкню джарыгъы бла кѣрюннген.

Тейри кюнюн кѣрюрге. Джангы вар. Аллах зауугъун этерге. Эки тели бир болса, тейри кюнюн кѣрюр. (Нарт сѣз.)

Тейриге табула болсун. Син. Аллахха шукурла болсун, Вар. Аллахха табула болсун.

Тейри суймесин. Вар. Аллах суймесин.— Эй, джашла, бу къонакъланы суймейме. Менича аланы тейри да суймесин. Юйлерине тейри саулай-иймесин. (КъХДж.)

Тау тейриге ышанганча.— Тау тейриге ышанганча, ышаныб тургъан бычагъы къолундан кетди. («Джазыу айла», 43.)

Тейри урду. Вар. Аллах урду.— Аллах азаб берди, азабын чекдирди. Малы болмагъаннга кюн тууду, малы болгъанны тейри урду. (Нарт сѣз.)

Тейри эшиги ачылыргъа. Хурмет келирге.— Ай, аллах, тейри эшиги ачылыргъа тебреген. болурму эди! («Горда бычакъ», 172.)

Хо, тейри.— Бегитиучю кесекчик. Хо, тейри, тюз айтаса. Боллугъу алай эди.

Огъай, тейри.— Огъайлаучу кесекчик. Огъай, тейри, джашыракъ заманымда чабакъгъа барсам, кѣб чабакъ тутуб, джырлай-джырлай келиучен эдим. (Газетден.)

Къайдам, тейри.— Ишекли болгъанын билдирген кесекчик. Къайдам, тейри, анга бир иги керекди. (Газетден.)

Тегерей кубе.— Къарачайда джюрюген кубелени бир тюрлюсю. Ананг тикген кѣк чепкен тегерей кубеден бек болду. (КъХДж.)

Теке текени аягъындан алгъанча. Къысха вар. Аягъындан алыргъа.— Адамны онгун алыргъа, огъары джанына тюшерге.

Теке къалкъыу этерге. Син. Эчкичи чырым этерге.

Баш къагъаргъа. Олтуруб тургъанлай къалкъыргъа.

Теке орнуна эчки. Вар. Бугъа орнуна ийнек.— Биреу, терс бола тургъанлай да, артыкъ сѣлешсе, зат этсе айтадыла.

Тели Джанибек Чегемге баргъанча. Син. Аллах джолуна.— Аллы айланган жары. Белгили бир мураты болмай, алай аллах джолуна баргъан. Бир иши болуб, ишин тындыралмай къайтса да, айтадыла.

Телини эшигин махтагъан джабар.— Махтау кѣблени терилтеди, юйлерин къурутады. Махтагъыз! Махтагъыз! Телини эшигин махтагъан джабар дегенлей, мен да кертда деб, ауузуму ачыб, сизге тынгылаб турама. («Аманат», 2, 82.)

Тели обур.— Акъылы джетмегенлей хыйлала этиучю адам деген магъанада.

Телче тамыры кибик джайылыб.— Джайылыб, тутуш тутуб, кѣб. Окълары, тоблары джетишимлиди, телче тамырыча келедиле. («Мелек», 81.)

Темир багъана болургъа.— Хар ким тутхан ишин деменгили тындырыргъа.

Темир бет алыргъа. Вар. Темир къан алыргъа.— Къаны бузулургъа, теберге, ачыуланыргъа.

Темир къаласы болгъаннга темир чюй да керек.— Юй джарлылыкъда уллусу, гитчеси джокъду. Сизге тенгиз тобукъданды, алай а темир къаласы болгъаннга темир ийне керекди. («Аманат», 3, 3; 174.)

Темир къан алыргъа.— Вар. Темир бет алыргъа. Туююшор, урушур сѣфатха кирирге.— Зорлукъсуз кюн табарыкъ тюлсе деб, темир къан алыб, темир ауаз бла айтды Лалау. («Баталлары».)

Темир сууугъунчу тюй — ишни къызыуу бла эт, артха созма. Къызгъан темирни туююгюз. («Интернационалдан».)

Тенгиз болду, терк болду, шайтан болду, джек болду.— Къобан суу тенгиз болду, терк болду, ёгюзлеринг шайтан болду, джек болду. (КъХДж, 89.)

Тенгиз кѣзлеуледен суу умут эте эди.— Не бай да джарлыдан юзерге излейди.

Тенгизге таш атханча.— Башха зат бла тенгleshдиргенде аз, кесек затчыкъ.

Тенгиз тобукъдан.— Джукъну стемеген, къоркъмагъан. Вар. Тенгиз тобукъдан, булут богъурдакъдан.

Тенгсинмегеннге бойсунма.— Сени тенгнге санамай эсе, сен да кесинги андан энишге тутма, кем кѣрме. Син.

Ийилгеннге ийилгин, башынг джерге джетгинчи, энгкейгеннге энгкейгин, башынг кёкге тийгинчи.

Тенг тенги бла, тегене бауу бла. Вар. Тенг тенги бла, тегене баууру бла.— Атам, комсомол фермада Фатима да, мен да ишлесек, иги боллукъ эди. Мен анга сагъыш этмейди дебми тураса? Тенг тенги бла, тегене бауу бла. («Къарчаны юйдегиси», 88.)

Терлеген джерим джокъду. Син. Къулагъына аллыкъ тюлдю.— Энтда ала ючюн терлеген джерим джокъду, алай ол къартыбызны джыламукулары тегюле айтхан сёзлерин сыйсыз этерге болмайма. («Къара кюбюр».)

Терлерик тюлдю (вариант).— Суюсенг — джараш, суюсенг — къой, аны ючюн Ажгерийни сырты терлерик тюлдю, джалынган анга джалынады. («Емюрлюк», 72.)

Тери излей баргъан тулукъ союлду.— Мени бу гяур джюрегим тутса, къабынама да къалама. Башымда мыйым болса, джортуб анга бармай, илипиннге башымы сугъуб, сууутур эдим. Сёлешгенден сора ненча кере сокъуранганма. Тери излей баргъан тулукъ союлду деб, менича этгеннге айта болурла. («Хорланган аджал», 80.)

Териси къалынды.— Сёз ётмейди, айтханынг татымайды.

Терисин союб къаблагъанча ушайды. Вар. Союб къаблагъанча. Син. Бурнундан тюшгенча.— Ушаш, бирча, бирбирине шашмай ушагъан.

Терисин сояргъа — кыйнаргъа, инджитирге.

Терисин союб, къанын ичерге.— Къаты азаб берирге, бек инджитирге деген магъанада.

Терс аягъын басыб кирирге.— Кефи, хаты бузулургъа, аманы тутаргъа деген магъанада.

Терсине барыргъа. Син. Ит дуаны терсине окъугъанча.— Ишни чюйресин этерге.

Терстамгъа.— Башха къауумдан, аладан болмагъан, киши, адам.

Терс тиегинден басаргъа.— Адамны халисинде чола джеринден тюртерге, учхара джерин басаргъа. Син. Дыгъысына тюзелирге.

Тесукъа этерге.— Атлыны тюбюнде аты хаман тепчилдеб турса, айтадыла. Джюгеннге бойсунмай, тесукъа эте тургъан байтал. («Емюрлюк», 71.)

Тёпеси кёкге джетгенча болургъа. Вар. Башы кёкге джетгенча болургъа. Кемсиз къууаныргъа.

Тёппе тюклери ёрге-ёрге турадыла. Вар. Баш тюклери ёрге турургъа.— Асыры бек къоркъгъандан, джюреги асыры кыйналгъандан.

Төппесинден кыуаргъа.— Тютюнню, аракъыны асыры кёб ичгениге айтадыла.

Төбенги тубюне урдуургъа.— Аркъанны ёзенгини тубюне уругъа.

Төгерегине айланыргъа.— Чабыб, хар кереклисине, джумушуна айланыргъа.

Төгерек той тутаргъа.— Уллу кыууанч этерге. Кысха вар. Той тутаргъа.

Төзген төш ашар. Син. Сабыр тубю — сары алтын.— Ишни кыйынына төзген хайырын да кёреди.

Төре кесген бармакъдан къан чыкъмаз. Джангы вар. Сюд кесген бармакъдан къан чыкъмаз.— Да, не мадарым барды. Төре кесген бармакъдан къан чыкъмаз дейди. Сен тыйыншлы кёргенни берирге кюреширме. («Горда бычакъ», 2, 12.)

Төрте темир таякълы, къаяда чыпчыкъ аякълы.— Сыйы да, джигитлиги да болгъан болумлу адам.

Төрюмден кёрюм джууукъ.— Къарт болгъанма. Елюр заманым джетгенди деген магъанада. Вар. Бир аягъы төрте, бир аягъы кёрде.

Төрт бюгюлюб.— Сымайылны джангыз кызы бир джарлыгъа баргъанды да, төрт бюгюлюб ишлейди деб, мени ийлыкъдырсынла. («Горда бычакъ», 2, 144.)

Төрт бюклеб.— Бу джерледе джарлылыкъ төрт бюклеб тургъан тишируланы хар къайда кёрюне тургъанлары себебден, озгъан джолоучула бу эки тиширугъа асыры эс бёлюб къарамайдыла. («Таулада таууш».)

Төрт дунягъа айтылгъан.— Дунягъа белгили, таууш-лукъ. Ударникле, стахановчула, хар ишге алчылыкъ этиб, төрт дунягъа айтылыб барадыла. («Джылла бла таула», 412.)

Төрт санын туюуб джашагъан.— Кесини кыйыны бла джашагъан адам.

Төшеге таяныргъа.— Башха мадарын бошаб, амалсыздан этерге не затны болса да.

Төшекге тюшерге — ауруб джатаргъа. Кёб болмай анам төшекге тюшдю. (Газетден.)

Тийме манга, тиймем санга.— Кесини энчи иши болмаса, башха халкъ, джамагъат иш ючюн кесин кыйнамазлыкъ адам.

Тил айландырыргъа.— Кёзге хапчюк тюше, тил айландырыб аладыла.

Тилим айланмайды. Син. Кёлюм бармайды.— Айтыб нерим келмейди. Къайдам, джарлы, алай бола эсе да

билмейме, къалай эсе да тилим айланмайды айтыб иерге. («Кюндюзгю кюн», 173.)

Тили артына кетерге — джунчуб, къоркъуб, айтырын айталмай къалыргъа.

Тили бла джаларгъа — эркелетирге, ийнакъларгъа, къучакъларгъа.

Тили бюдюргю этерге — тили тутулуб-тутулуб сѣлеширге.

Тили бир къарыш.— Тилчи, сѣзчю (бедиш).

Тил джауу къурургъа.— Кѣб тилегенден, сѣлешгенден деген магъанада. Сизге джалына, тил джауум къуруду. («Аманат», 2, 6.)

Тилли. Бир тилли кѣрюнмейди, джокъду.— Адам, киши деген магъанада.

Тили джелкесинден чыкъсын.— Тилин оздургъан адамны алай айтыб къаргъайдыла.

Тилинги джутмагъан эсенг.— Тынгылауну бассанг, сѣлешмесенг айтадыла.

Тили, къагъыты болгъан.— Окъуй, джаза, орусча сѣлеше билген.

Тил къара тутаргъа.— Урушуб, бир-бирин джаулаб, сѣлешмезге.

Тилин къабаргъа.— Айтмазын айтыб ийиб, артдан сезиб сокъураныргъа.

Тилине салыргъа. Вар. Тилине тиерге. Ашаргъа, ичерге,

Тилде сюек джокъду.— Аманны, игини да джаншайдды, гырылдайды деген магъанада.

Тилине тиерге. Вар. Аузуна тиерге.— Спиртни чачмазгъа буйрукъ болса да, хар кимни тилине тиер ючюн къалмады. («Ата джурт ючюн», 33.)

Тил тутаргъа.— Эски адетге кѣре, джангы келин эрини джуукълары бла бир кѣзюуге дери сѣлешмегенине айтадыла.

Тилими учунда айлана турады — Эсимае тюшюралмай айланама. Бир айтырым тилими учунда айлана турады, тюзелиб айталмайма ансы. (Газетден.)

Тилини учу бла.— Уллу сан этмей, турсунмагъанлыкъ эте деген магъанада.

Тилин чайнаргъа — айтырын кесгин айталмай, дыбылдай турургъа. Габылгъанны тамакъдан ийиб, тилинги чайнай турургъа неге керекди? («Аманат», 37.)

Тили чалыргъа.— Бир сѣзню орнуна башха сѣзню айта — чалдыра, сѣлешгеннге айтадыла.

Тили чыгъаргъа.— Сабий сѣлешиб башларгъа. Тогъуз-

дан — токъмакъ, ондан — оймакъ, абил билим, чыкъсын тилинг. (Сабий фольклордан.)

Тилинге хыппил чыкъсын (калька.) Син. Ауузунга джылан къозласын. Ант. Ауузунга — къозу къуйрукъ.— Кет, тилинге хыппил чыкъсын дер эдим, джазыкъса ансы. («Мёлек», 62.)

Тил этерге.— Биреуню тахсасын, тюрюн берирге.

Тин кирирге — айныргъа, кюч-къарыу кирирге, семиррге, бай болургъа.

Тин тери барыргъа.— Къыйын ауруб, терлесе, ойсурай турса, айтадыла.

Тюнкесин бошаргъа. Вар. Тюнкесин тауусургъа.— Къарыусуз болургъа. Этмейдиле дерслерин, ангылаялмайдыла. Къайсы бири бла кюреширксе? Адам тюнкесин бошарыкъды. («Джашлыкъны джолунда», 107.)

Тинт-минт болургъа. Син. Сытчы-мытчы болургъа.—

Айтыр сёзлерин табмай, джунчудула. (Газетден.)

Тинкилди болургъа — учунургъа, жарыкъ болургъа.

Тирмени онгуна айланыргъа. Ант. Тирмени солуна (ызына) айланыргъа.— Рысхысы аллына барыргъа, аллына уругъа.

Тирмендеча сёлеширге — къычырыб сёлеширге.

Тирменине суу къуяргъа — иши бла да, сёзю бла да болушлукъ этерге (къюсюне джаууна.) Биз темир джол бла транспортну керекли дараджагъа чыгъараллыкъ тюлбюз деген сёзле бош сёзледиле. Ала оппортунистлени сёзлеридиле. Джауну тирменине суу къуядыла. (С. М. Киров.)

Тишлерин агъартыргъа.— Селеке халда ышарыргъа.

Тиши батарыкъ — айтханын этдираллыкъ. Тийреде адамла бла сёлешеме дей эсенг, огъай демейме, алай а сени тишинг батарыкъ бир адам табылыр деб, айталмайма. («Къанаматны джуртунда», 230.)

Тиш билерге.— Сауутланыргъа, хазырланыргъа.

Тиш билеуге къайракъ болургъа. Син. Аууз чайкъамды болургъа.— Тауджанны къайгъысына да къайгъы къошулуб, аны негерлерине уа тишлерин билерге къайракъ бериб, эки джанына къарыусуз аунай, юю таба бурулду. («Къара къююр», 256.)

Тишге джууукъ эт кюер.— Ким да джууукъгъа, тенгнге къайгъырады.

Тишге илинник. Син. Бычакъ саллыкъ.— Эти болгъан, кесерге джараулу (малны юсюнден).

Тише кирген кышхырча — кесини уллу болуму болмагъанлай, арагъа кириб айланган адам.

Тиш да, тишлик да кюймезча. — Эки джанын да мусхам этмей, тенг этиу. Бирине джан басмай.

Тиши кичиген кючук кибик. — Сабийлени хар затха кеслерин ура, киршей айланган кезюулерин.

Тишлерине къара. — Малы тишине къараб, джылын биледиле.

Тиш кысаргъа — дерт этерге. Элчиле Чомургъа тиш кысар ючюн квалмагъандыла. («Дерт», 194.)

Тишлеринги сана. — Уруб тишлерин аузуна къуаргъа.

Тишлери тюшгюнчу махтаргъа — хаман махтаб турургъа.

Тиши ышаргъан адам — келю джарыкъ, къууанчлы адам. Елген кёб болгъанлы, моллала бла байла болмаса, тиши ышаргъан адам джокъду. («Къара кюбюр», 101.)

Тиширыуну намысы къан чёреуню къайтарыр. — Тиширыуну къачы уллуду, эркишиле аны намысын кёредиле, ол айтханны этедиле. Къарачайдан чыкыгъан аскер тамлыланы ызларындан Мара Аягъында джетгенди. Алайда уруш болургъа тебрегеллей, Сатанай бийче: «Ой аллах, ай адам!» — деб, башындан джаулугъун алыб, эки аскерни арасына атханды. Тиширыуну намысы къан чёреуню къайтарыр деб, аны сыйын этгендиле. Иш кенгешге кирсе, уруш болмайды. (Газетден.)

Тоб кибик кийиниб. Вар. Тоб кесек кибик кийиниб. — Джандар, атасыны айтхан джумушун толтура, эртденбла эртде туруб, тоб кибик кийиниб, джолгъа чыкъды. («Къанаматны джуртунда», 210.)

Тоблукъ болургъа (этерге). — Сант болургъа, сёз ётмезча болургъа деген магъанада.

Тоблукъ ийсин чыгъарыргъа. Син Къырккынджигин берирге. Син. Къундуз ийлеуюн берирге. — Ургъанынгы ангыламазча болгъунчу тюерге.

Тоба этерге — ант-кърал этерге.

Тобха уругъа. Син. Хыртха уругъа — Аппаланы Хасан кесини тауушлукъ романында къарачай байланы, патчахны оноучуларын, дин къуллукъчуланы, ташны таш юсюнде къоймагъанча, аман халек тобха урады. (Газетден.)

Тобукъ ойнамайды. — Асыры тыкъды, адам бек басынганды деген магъанада

Тобукъгъа салыргъа (кёлтююрге, сидерге). — Алдаргъа, агъартыргъа деген магъанада

Тогъуз дугъжамы болгъан тойгъа чыгъыб тепсей эди. Син. Атасы ёлген ат чабдыра эди деб. (Дугъжам — къанлы.)

Тогъузуна тѣзген, онунчусуна да тѣз.— Кѣбюне тѣзген азына да тѣз деген магъанада.

Тойгъан джерден туугъан джер.— Хар ким кесини туугъан, ёсген, юренген джерин сюеди, алайгъа тартады. Тойгъан джерден туугъан джер деб, аны ючюн айтадыла («Аманат», 1, 42.)

Тойгъан джерге — тогъуз къат.— Уялмай хаман къарны тойгъан джерге барычу.

Тойгъаны ичине сыйынмагъан. Вар. Тойгъанын сингиралмагъан. Син. Аллахын-адамын танымай айланыргъа.— Эсирик.

Тойну кючю бла тон битер.— Хар бир иш бирер чурум бла бола, бите барады. Бюгюн да, тойну кючю бла тон битер дегенлей, орус тил бла литератураны устазларыны семинары болгъаны себебли, келе келиб, шахарда китаб тюкенден тѣрт джангы китаб сатыб алдым. (Газетден.)

Тойда тонун сыйыргъан — барыб тохтагъан аман, уятсыз. Бети, ырызы болмагъаны элге ачыкъ болуб къалды. Тойда тонун сыйыргъан дегенни сени юсюнде сынадыкъ. («Аманат», 2, 69.)

Той тутаргъа. Толу вар. Тѣгерек той тутаргъа.— Къууанч этерге.

Токълу тобугъу кибик — гитчечик, бурхучукъ, кесек зат.

Токълу тоймаз тогъуз кюгле.— Джылны ичинде эм къысха кюгле. Ол кюгледе токълула ашаб (отлаб) ашдан кеслерин тойдуралмайдыла.

Токъмагъын алыргъа. Толу вар. Баш токъмагъын алыргъа.— Башын кесиб алыргъа.— Башын кесиб алыргъа, ёлтюрюрге.

Толгъан ай кибик.— Тѣгерек бетинде агъы бла къызылы тѣгюлюб, арну адам.

Толу юй болургъа.— Юй бла бир юйдегиси болгъан. Бирер толу юй болуб турадыла. («Дерт», 250.)

Тонун алыргъа.— Тонуюн этерге, ёлтюрюрге деген магъанада.

Тонун узун этерге (бѣрюню юсюнден).— Итле талаб, адамла туююб ёлтюредиле. Сора терисини аладыла.

Тонун чюйресине кьерге — ачуланыргъа, теберге. Мен да алаалыкъ эдим семиз «бешден» онну. Махтар эдиле мени, чюйре киймейим тонну. («Къолан толкъунла».)

Тонгузну аласы, к̄ъарасымы барды?! — Барысы бир, башхасы джокъду деген магъанада.

Тонгузну башын тепсиге салсанг, т̄енгереб тюше эди.— Тыйыншы болмагъаннга сый бергенликге, орнунда турмайды.

Тонгузну к̄ъабыргъасына джау джакъгъанча. Син. Чегетге огун ташыгъанча. Син. К̄ъуйрукъгъа джау сюртгенча.

Тонгузну к̄уулагъына от салгъанча.— Тынчлыгъын бузаргъа, пелахха к̄ъояргъа деген магъанада.

Тохтамишлей тохтагъын.— К̄ъарачайда быллай к̄ъаргъыш джорюйдю. 1395 джыл Тамерланны (Асхакъ Темирни) аскерлери, Алтын орданы ханы Тохтамишни аскерин Элхотова элни (тегей эл, Терк Башында) к̄ъатында хорлаб, чачуу-к̄ъучуу этгенди. Андан к̄ъача келиб, Тохтамиш бизни таулада бугъа айланганды. Былайдан Запад Сибирге к̄ъачады. Анда Тимурну ууу бла аны ёлтюрөдиле. Ол к̄ёзюуден к̄ъалгъан болур бу айтыу.

Тохтаны, тынны билмеген — ишленмеген, дуния хали билмеген (сабийлени юсюнден).

Тубаннга иерге — алджатыргъа, аджашдырыргъа, алдаргъа.

Тубаннга юрген итча.— Не с̄елешгенин, не айтханын билмеген, алай аллах джолуна деген магъанада.

Туз ашагъан суу ичеди.— Аманлыкъ этген айыбына тубейди, тартылады деген магъанада.

Тузлу гюттю ашаргъа.— Джетген к̄ъызланы оюну. Ма, бюгече тузлу гюттю ашаб джатхан эдим да, ийнанамысыз. Джашаулада суу ичдим. («Ёмюрлюк», 216.)

Туз болубму эририксе?— Кесинги бошлама, хайт де. Кесинги к̄ъатдыр деген магъанада.

Тузламай к̄ъатдырыргъа. Вар. К̄ъатдырыргъа. Син. К̄ъашына салыргъа.— Джууабсыз, амалсыз этиб, ёрге сюеб к̄ъояргъа.

Тузну суугъа атханлай.— Эрлай тас болуб к̄ъалыргъа деген магъанада.

Тукъум-джукъ болсунла — Юйресинле, джашы-к̄ъызы к̄ёб болсунла. (Алгъышдан.)

Тулукъ кибик к̄ёбюб.— Бек к̄ёбюб, иги к̄ёлтюрюлюб деген магъанада.

Тулукъ таууш этерге. Ант. К̄ъамчи таууш этерге.— Ачы таууш этмей, доф деб тюшерге. Аны бла бирге хар зат тулукъ таууш этиб, доф деб г̄езеннге тюшдю. («Уллу К̄ъарачайда», 10.)

Тулукъ тюбю тонгкъайса, тогъуз гырджын чыгъар.

Тюбю берекетли болады деген магъанада.

Тул-тубан — кѣб, сыйынгысыз.

Турналача къатышыб. Анг. Турналача тизилиб.— Джорукъ-джол болмай, уллу-гитче айырылмай.

Турналача тизилиб — арну джорукъ бла, джарашыб.

Туу кибиб — уллу, мазаллы, къарыулу.

Тууарда ёсген — тууардакъ — ишленмеклиги болмагъан, къарангы, дюрген адам.

Тууар къурманлыкъ этерге. — Тууар къурманлыкъны бек уллу къууанчда этедиле.

Тууартыймаз. — Орамланы санаучу, хауле, бошбоюн, джараусуз.

Туугъанындан джашагъанына къууаныгъыз! Вар. Джашаулу болсун. — Сабий тууса, алай айтыб алгъыш этедиле.

Туугъандан туугъан — обурдан обур. — Тѣлюден тѣлюге айланганлары сайын сабий акъыллыдан акъыллы бола барады деген магъанада.

Туумай тумаланныкъ — туумай ёллюк, джаратылмай къадлыкъ, осал зат.

Туумагъан айгъа салам берген кибиб. — Иш болуб да бошамагъанлай, къалай боллугъу да белгили болмагъанлай, ашыгъыб оюм этерге деген магъанада.

Душман дау табсын. — Кертиси, тюзю — адам даулашыр зат тюлдо.

Тыбырынг къурурукъ. Син. Юйюнг къурурукъ (къаргъыш)

Тыбырынг тартынныкъ. См. Тыбыры къурурукъ. — Ол тыбыры тартынныкъны нек тутулгъанын билемисе? («Сыналгъан джылла», 97.)

Тыбыр ташынг тыпырдарыкъ. — Къарачайда джюрюген къаргъыш.

Тынчны тебгени кыйын. — Хар затха кѣб тѣзген, ачуланса уа, кючлю тукъум тебген.

Тыпырдаса, тай озар, табаны кызса, ат озар. — Къарыусуз дженгил къымылдайды; къырыулу, ауур къымылдаса да, ахырында хорлайды.

Тырнакъны къарасы чакълы. Син. Мысхал чакълы. — Не аз да, не кесек да. Тырнакъны къарасы чакълы бир айыбы болмагъанча, башын ёрге тутуб, юйге таукел кирди. (Газетден.)

Тышы джылтырауукъ, ичи къалтырауукъ. Син. Кѣ-

рюндюю — кёрпе, сырт джабханы — тери. Син. Джаланнгах айбат — жарлы эсирик.

Тышына — мёлек, **юйюне** — халек. — Адамланы ичинде кесин сююю этиб, юйде (юйдегиде) — хыны.

Тюб алыргъа. Син. Тахсасын билирге. Муратын билирге. — Ол кече анасы, не аман бла, не иги бла кюрешиб, аны сёлешдириб тюб алалмагъан эди («Горда бычакъ», 115.)

Тюб бермезге. Вар. Тахсасын бермезге. — Ким биледи, талай кере соруб да кёрдюм — тюб бермеди. («Биринчи сюймеклик», 2, 69.)

Тюб билирге. Сора тюбюн билир муратда ол кеси соруу алыб тебреди. («Аманат», 3, 138.)

Тюб болургъа — кишиси къалмай ёлюб кетерге. Артында адамы (джашы) къалмазгъа.

Тюб джыяргъа — ёлгенден къалгъан малны-мюлкню алыргъа.

Тюб уругъа — Он саугъан ийнек бла джюз къозлагъан къой болса, малгъа тюб урду дейдиле. Андан ары мал аякъ тиреб кетеди дегендиле.

Тюбюне кетерге. — Асыры бек бишгенден хант эзиреб тюбюне кетеди.

Тюбюнден къарасанг, бёркюнг тюшеди. — Асыры мийикден деген магъанада.

Тюбюнден-башындан кириб. Син. Артындан, аллындан кириб, бетсиниб. — Бир джукъ джалатсанг, ол затынгы тындыррма, бу затынгы тындыррма деб, мындан гыл тюшер деген адамланы тюблеринден-башларындан кириб, кесин джарашдырыргъа кюрешиб айланады («Хорланган аджал», 173.)

Тюбсюз челек кибик. — Тююмсуз, джут адам.

Тюбюн айтыргъа керекди. Къысха вар. Тюбю. — Эртденбла сен кириб, манга тыйыншылы джууаб бермей кетгенинде, тюбюн айтыргъа керекди, эс ташладым. (Къарачай тилни грамматикасындан.)

Тюз, аллах джаратханча — къошагъы, бузугъу болмагъан.

Тюзге иерге. Вар. Тубаннга иерге — Алдаргъа, къатышдырыргъа, алджатыргъа

Тюз джолгъа салыргъа — тюзетирге Терс джолдан тыяргъа.

Тюбно ётмеги тюзде къалса да, ит ашамаз. — Тюбно тюзлюгю тас болмайды деген магъанада.

Тюзде къалгъанча. Вар. Тюзде къалмагъан эсенг.— Джутланыб, неда кѣб ашаса айтадыла.

Тюклякъ тауукъ кибик.— Хылымылы, кесин джыйыб джюрюялмагъан.

Тюкню барган джанына сыларгъа. Ант. Тюгюн чюйресине сыларгъа.— Ариу айтыргъа, адамны халисине кѣре сѣлеширге, ол суйгенча этерге.

Тюгюн бардырыргъа. Син. Эрик ашатыргъа. Син. Орнун табдырыргъа.— Башхалагъа этерик болгъа эдинг алай, сизни тюгюгюзню бардырыр эдиле. («Джукъусуз кечеле», 131.)

Тюгю-джамы джаланган — Багъымы болгъан ат. Сафар тесукъа эте тургъан, тюгю-джамы джаланган къаратору алашаны джюгенинден тутуб, Чомур бла сѣлешди. («Дерт», 121.)

Тюгю-джамы джылтырагъан. Вар. Тюгю-джамы джаланган.— Быштады джылында да аны сютю уллу ийнекледен кем тюл эди, тюгю-джамы джылтыраб. илешлиги, адам тил ангылагъаны бла кесин суйдюрюб айланды. («Эм таза кѣкню тюбюнде», 35.)

Тюгю-джамы чюйре айланыб.— Рахын, мараз, сууукъ-сураб деген магъанада.

Тюкню къарасы чакълы. Вар. Тюк чакълы. Син. Тьрнакъны къарасы чакълы.— Сора эски джараны къозгъаб нек кюрешесе? Андан экибизге да, Солтан бла кесиме айтама, тюкню къарасы чакълы бир сеbeb джокъду. («Адамла», 173.)

Тюгю сытылмагъанды. Вар. Сиркеси сытылмагъанды.— Хата, заран кѣрмегенди.

Тюкню тюрге джалгъаб. Син. Амал-такъал этиб.— Биягъы мен кюрешириме тюкню тюкге джалгъаб. («Сыналгъан джылла», 30.)

Тюе къусханча.— Бир кесекни кѣзлери тѣгерек айлана къараб турду да, тюе къусханча, бетибизге тюкюрюб. чыгъыб кетди. («Къара кюбюр», 90.)

Тюкюрюк бла джабышдыргъанча.— Къарыусуз, хылеу, бир-бирин аз тутхан, чыгъыныб кетерча.

Тюлкюню бютеу хыйласы — къуйругъунда.— Тюлкю къуйругъу бла алдайды деген магъанада.

Тюлкю кибик ышара.— Адамны алдарча, кукаланыб.

Тюлкю къуйругъун къумгъа да салыр, суугъа да салыр.— Хыйлачы адам ары да этер, бери да этер.

Тюкю-тешикге, кьоюн — къамишге.— Хар ким башы кългъан джерге, джаны къайгъылы.

Тюню, тюшю да.— Кечеси, кюню да, сагъышы да. Кече, кюн да, тюню, тюшю да сабийди. («Дерт», 195.)

Тюнкесин бошаргъа.— Аламат адамса, оллахий, джюр тойгъа, къой бу къаяны кемиргени, аталарыбыз да тюнкелерин бошагъандыла, аланы кемире. («Баталлары», 38.)

Тюрк абеджиге барыргъа.— Амалсыздан дыгалас этерге. Атамы джаны ючюн, бу барыудан барыб турсанг, башха болмай тюрк абеджиге барырса. (Фольклордан.)

Тюрт-мюрт этерге.— Бир зат бла кюреше, муруку эте, ишлей.

Тютюнюн кёкге чыгъарыргъа. Син. Букъусун къагъаргъа.— Джауну машиналарын джууукъ келмеге кьоюб, кючлю залп бериб, тютюнлерин чыгъара, талайын агъызыб, ызларына айландырдыкъ. («Ата джурт ючюн», 74.)

Тюу деген бир кесекге. Вар. Тюу дегинчи; тюу деген сагъатчыкъгъа.— Алан, тюу деген бир кесекчикге тюрленгенсе да кългъанса. («Кюн таякъла», 31.)

Тюшю, тюню да.— Не сагъышы, къайгъысы да. Къысхасы, Адамейни тюшю, тюню да сабийледиле. («Джукъусуз кечеле», 172.)

У зунбилек шапа,— Эринчек шапа. Олтуруб тургъанлай джумуш этген.

Узун бичеринги къысха бич. Син. Аман кёзюнге учурама. Этеринги кълдырма, мени аяб, джазыкъсыныб къойма.

Узуну бла кенгине — къайсы джанына суюсе да, ары.

Узункъулакъ. Вар. Уллукъулакъ. Ангысыз, тели.

Узункъуйрукъ къагъыт (статья).— Артында къайгъысы болгъан.

Уланла атасы болсун — кёб джашы болсун, ала да аламат адамла болсунла. (Алгъышдан.)

Улан бешикле тебретилсинле — кёб джаш туусун, ёссюн.

Улан джашым, джыйын башым.— Амманы кёлоне джукъ келмегенди, этек кыйырындан тюшюрмей, «улан джашым, джыйын башым»,— деб эркелетиб ёсдюрген уланын кемсиз сюеди. («Баталлары», 31.)

Улан джигит болурму, джыгъылыб бурнун бузма-са?! — Джашлыгъында джашлыкъ, сыркыулукъ этмей, адам чыныкъмайды.

Улан сюек.— Джаш, эркиши деген магъанада. Сени къанынгы бу итлеге къурутмаз артында къалгъан сынгар улан сюегинг. (КъПА, 93.)

Уланындан туугъан. Джангы вар. Джашындан туугъан. Туудукъ.

Ашхы улан. Джангы вар. Иги джаш.

Улан. Тюнгюч улан — биринчи туугъан джаш, тамада джаш.

Уллу гъа кетерге.— Кишини тенгиге санамазгъа.

Уллу башын гитче этиб.— Кесин уллу гъа санамай, кесини тургъан дараджасындан да кесин кем этиб джюрге деген магъанада.

Уллу кёллю болургъа — кесини керти дараджасындан кесин ёрге кёрюрге.

Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз.— Къайда болса да, уллу джерде ёсген адамны ишленмеклиги уллу болады. Дуння халини иги биледи, дуниягъа терен тюшюнеди.

Уллу бычакъны ауузундача. Вар. Бычакъны ауузундача, къылычны ауузундача. Секириб къобуб, уллу бычакъны ауузундача, къыйынлыкъда тургъаны эсине тюшюб... къолларын дженглерине сугъуб, чегетни къыйырындан кирди. («Къара къюбюр», 53.)

Уллу эшик.— Онглу адам, бай ююю болгъан, уллу тукъумдан деген магъанада.

Умут юзерге. Син. Къол джууаргъа. Тюнгюлюрге.— Бу джолдан сора аллыма чыкъсанг, джанынгдан умут юз. («Емюрлюк», 77.)

Ур да джыкъ, тарт да кес.— Макыт да унаса уа, чырт да, не аз да. Айхай, ауруунгу алайым, ур да джыкъ, тарт да кес, бети асыры джарыкъды дегенди да, чепкен этдирге унамайды. («Уллу Къарачайда», 46.)

Уруну арты къуру. Син. Суу челекни тюбю сууда къалады.— Уруну арты къуру деб, бу киши, билмейме, къачан болса да бир къапханнга тюшерикди. («Таулуну тапгы», 59.)

Урису, бёрюсю болмагъан — кеси къыйыны бла джашагъан, тюз адам.

Урушмай айырылгъан уялмай къошулур — сыйы бла айырылгъан бет джарыкълы къошулур. Биз аны керегин берирбиз ортагъа алыб, урушмай айырылгъан уялмай

кьошулур деб, бизде сѣз барды. («Джашлыкъны джолунда», 82.)

Урчугъу чыкъсын — аман кюннге къалсын деген магъанада. (Къаргъыш.)

Урчукъча айланыб — тегерегине айланыб, джумушуна чабыб.

Ууадых этерге — буршу этерге, эзерге деген магъанада.

Уу джетерге — зараны, пелахы джетерге деген магъанада.

Ууахты унутхан. — Эртде ёлурге тыйыншлы адам эди деген магъанада айтылган сѣзле.

Ууучум бла бир — кесек зат, азчыкъ деген магъанада.

Ууучха джыяргъа — не болургъа, барына хозяин болургъа. Вар. Къолгъа алыргъа.

Уууч берирге. — Тирменнге мюрзеу элтселе, аны тартханы ючюн тирменни несине берилген хакъ.

Учар къушча. — Аламат, сейирлик деген магъанада.

Учду, кюйдю, табсанг — кьойма. — Тас болду, думп болду, зинк болду деген магъанада.

Учхан къушдан тюк алган, арыган уландан джюк алган — джигит джаш. Аны бютеу эси Шамилдеди: къалай тутдуруб кьойду кесин, учхан къушдан тюк алган джигит? («Ёмюрлюк», 49.)

Уф десенг, ауарча болгъанды. Син. Таякъдан атлагъысыз болгъанды. — Къарыусуз, арыкъ, азгъынлы. Къыйынлы, уф десенг, ауарча болгъанды. («Дерт», 128.)

Уф-чуп деб айланыргъа — омакъ, хагок болуб айланыргъа.

Ушамаган — джукъмаз. Вар. Мал, несине ушамаса, джукъмайды. — Мал несине, къатын эрине ушайды. Ала бир-биринден юрене болурла. Бийчесини да кѣб заты ушайды эрине, деучендиле.

Уятын ачаргъа. — Адет бла айтмазын айтдырса, этмезин этдирсе, айтадыла.

Уялмаган бетге — къазан къара. — Бурун Къарачайны историясында «уялмаган бетге къазан къара джакъган» адет болгъанды.

Уялмаган буюрулмагъанны ашар. Ант. Керексиз уялган юлюшсюз къалыр. — Мюлкю арбазына сыйынмай турганлай, биреуню малын урлаб, къалай ашайды? Уялмаган буюрулмагъанны ашар деб! («Таулуну тангы», 59.)

Уят — ёлюмден къаты. Син. Хомухлукъ этиб ёлгенден

эсе, джигитлик этиб ёл.— Урушха баргъан джанына кьоркъмай болмайды, алай а кызыбайлыкь этиб, халкъны аллында уялгъандан эсе, сыйы бла ёлюб кетген кёб игиди деб, урушха таукел барадыла. (Газетден.)

Уясында не кёрсе, учханында аны этер.— Сабий юйюнде не кёрюб ёссе, уллу болса да, аны этеди.

Хада, хыйда да джокьду.— Адам санда джюрюмеген деген магъанада.

Хайт деб.— Бир кесек, иги танг деген магъанада.

Хайт дегиз.— Кесигизни кьатдырыгъыз, хомух болмагъыз деген магъанада.

Хайт деген.— Уллу, джараулу, асыулу деген магъанада.

Хайт дегеннге хойт дерик. Син. Джау аллына турлукь, джууаб кьайтараллыкь.— Джап-джангыз «хейт» деб кычыргъанны аллына «ой» чыгъарыкь Рамазан кьалды. («Джазыу айла», 88.)

Хайырсе́лемез.— Затха иги джора этмеген, иги сёз айтмагъан. Хайырсе́лемез, бир алгъыш эт, сабанла иги битселе, бирер фитир аякь ашыкь берирбиз! — дегендиле.— Битмей кьалса уа, не берликсиз? — деб джууаб этгенди.

Хайырындан — хатасы. Вар. Хайырындан хатасы озгъан.— Заранлы иш, файдасын зараны хорлагъан.

Халгер хансдан чыкьганча.— Билмей тургъанлай чыгъыб кьалгъан.

Халкъны бойну базыкьды.— Халкь кючлюдю, кьарыулуду, кьудретлиди.

Халкь — гуууртха, Гунай — джуууртха.— «Гууурт» деген сёзню профессор Хабиц улу М. А. «сюрюлген мал» деген магъанада джюрюген сёзге санайды. Халкъны джартысы кьан теге тургъанлай, былайда сизге хакь юлеше турлукьдүла! Халкь — гуууртха, Гунай джуууртха деб, сен да Советни арбазын сакьлаучуму болгъанса? («Аманат», 3, 135.)

Халыгъа тагъылгъанча.— Къыйынлыкьгъа тюшерге, кьоркъуугъа кьалыргъа.

Халын тартаргъа.— Аныча болургъа, ол тюбегеннге тюберге.

Халы эшерге. Вар. Хуюн эшерге. Чурум излерге.

Хамхот урлукь джокьду.— Отлау, ханс джокьду деген магъанада.

Хамхот урмадыла (малланы юсюнден).— Отламадыла, ашамадыла.

Хамхотуна уругъа — ытхырыгъа, хайт этерге.

Ханнга, бийге да келеди хариблик. Син. Дуння кёзююdü.— Ханнга да келеди хариблик, ашыкъмагъыз деб, артхаракъ ту ракълаб, бай къауумгъа гыммайышыб (мынгайышыб) барадыла. («Уллу Къарачайда».)

Хансыз джомакъ болмаз.— Заманында джомакълада хан аслам джюрюгенди. Бусагъатда кёчюрме магъанада бек аз сагъынылады.

Ханнга джууаб тюлдю.— Тыйыншлы джууаб тюлдю деген магъанада.

Хан туругъа — не этерге билмей, ёрге туруб къалыргъа

Хансан алаша, суудан шош.— Тынч, джууаш болургъа деген магъанада.

Ханс сибиртгича, джетмеген джери къалмай.— Энди къарт болгъан эсе да, кесине хайыр тюшер джерге ханс сибиртгича айланады. («Къара кюбюр», 81.)

Хапа — бийди, башха — сыйды.— Кесинде болмагъан сыйны тартаргъа кюрешген. Хапа — бийди, башха — сыйды дегенлей, бир къауумла кеслерине артыкъ сый чакъырыб кюрешедиле. («Мёлек», 30.)

Хапа-сапа этерге — болгъанны къаташдырыгъа, башын тюбюне айландырыгъа.

Хар гокка хансны ийиси — башха тюрлю.— Хар затны (кимни) кесини энчи ышаны, башхалыгъы болады

Хар кимни акъылы кесине — бышлакъ биширген.— Хар ким кесини акъылын джаратады деген сёздю.

Хар кимни — бирер дерти, тирменчини — суу дерти.— Хар адамны бирер иши, бирер къайгъысы деген магъанада.

Хар элни къой союу — башха.— Хар элни, хар миллетни адетинде башхалыкъ болады деген магъанада.

Харамдан, бычакъ урсанг, къан чыкъмаз.— Бек харам адамды деген магъанада.

Харсха келликди (джыйыллыкъды).— Келиширикди, мардагъа сыйынныкъды деген магъанада

Харсына тепмесин.— Ала айтханны этмесин, ала джанлы болмасын деген магъанада.

Харс эки къолдан чыгъады. Син. Балтада, сабда да барды.— Дауур экеуленден чыгъады.

Хаталадан тёбеди.— Хатасы кёбдю, зараны кёблеге тийгенди деген магъанада.

Хойнухча бурулургъа.— Къабан... сюрюб итни джунчутду, экиси да хойнухча бурулдула. («Эм таза кёкню тюбюнде», 65.)

Хош болургъа (джюреги хош болургъа).— Джюреги тынчлыкъ табаргъа, разы болургъа.

Хош келдигиз (келигиз!) Син. Сау келигиз, огъур аякъ бла келигиз! — Хош келдинг, Байдымат, къайдан ашхы джолданса? («Махти», 133.)

Хунагъа джарашмагъан ташча — джарашыусуз, гыбыр; киши бла эби келмеген адам.

Хур къызла.— Хурметли, сыйлы, ариу халили деген магъанада.

Худес Къобанны бокълагъанча. Син. Къодан толу къой къырылыр болса, къотур улакъ башчы болур.— Бир адам да къатышдыргъа боллукъду сау элни.

Хурджунумда адам баш бар эсе уа! — Адамны хурджунуна эркиликсиз узалсала, айтадыла алай.

Хурджуну къалын. Ант. Хурджуну джукъа.— Ачхасы кёб, бай.

Хуюн эшерге. Вар. Халы эшерге.— Чурум излерге, хазыр болургъа. Арыгъаным себебли, къайда болса да бир джерге олтурургъа хуюн эше тура эдим. («Бычакъны ауузунда», 87.)

Хы деген — джарагъан, иги, асылу.

Хыйны дуа кибик. — А къыз, бюгюннге къараб тургъанча, бу хыйны дуа къайдан чыгъыб къалды? («Аманат», 3, 69.)

Хыккилерин агъызыргъа — джыларгъа, сынсыргъа. Былайда хыккилеринги агъыза турма да, барыб орсанга! («Чолпан», 110.)

Хынтыр-мынтыр этерге (болургъа) — Ушагъыусуз зат этерге.

Хырын бурургъа. Вар. Къуйругъун бурургъа.— Зоотехнигинг барды, анга айт да этмеге къой, тындырмай эсе, хырын бур. («Гургумлу», 1, 24.)

Хынч-хынч этерге.— Радиону тауушу Анисатны къыздыргъанды, джашчыгъын да уятыб, ала хынч-хынч этедиле («Мёлек», 4)

Чабакъны суудан чыгъарыб атханча.— Джашау бермезге, насыбын кесерге деген магъанада.

Чабакъ суудан чыкъмай эди, бѣдене суугъа кирмей эди: экиси да шохайла эдиле.— Шох болса, джууукъ болса, барыб-келиб джууукълукъ джюрютеди. Энди, чабакъ суудан чыкъмай, бѣдене суугъа кирмей тургъанча этмейик да, не сен кел, не биз барайыкъ. («Джазыу айла», 87.)

Чабыр олтаннга джарамагъан. Син. Тоннга джамаугъа джарамагъан.— Джараусуз, осал адам.

Чабыр къулакъ ашагъан кючюкча.— Хаталы, хар кимге зараны джете тургъан джаш.

Чапчакъ киби кѣберге. Чапчакъ — джыккырны бир тюрлюсю. Ант эт, къуран эт, ол сени джалгъан сѣзлеринг ючюн, чапчакъ киби кѣбдюрюр. («Къара кюбюр», 224.)

Чайнамай джутаргъа — тынч огъуна, къыйналмай деген магъанада.

Чайнаб къабдырыргъа — хар нени хап-хазыр этиб берирге.

Чалдыу этерге (салыргъа) — амал этерге, хыйла-лыкъ этерге.

Чалдышха тыяргъа — тарбуууннга тыяргъа. Итни чалдышха тыйсанг, юсюнге секирир. (Нарт сѣз.)

Чалкъысы ташха тиерге. Вар. Балтасы ташха тиерге.— Ишинде (джолунда) чырмау, тыйгъыч тюберге.

Чапракъ акъгъан заманда — къачда, кюз артында.

Чарлагъан шкок тюз урур.— Аллында чарлай келиб, ардан джарашсала, айтадыла.

Чарсха баргъанча.— Къызыу, чачыб, тохтаусуз.

Чарт-гурт этерге — къатышдырыргъа, тюзетмезге.

Чархы аллынады.— Ишни тюзелген кѣзюююдю деген магъанада. Ант. Чархы ызынады.— Чархынгы аллына тѣнгереген бир кѣзюююдю бююн. («Баталлары», 77.)

Чачын-башын джыртаргъа. Син. Керегни берирге. Уругъа, тюерге.— Джаш чачын-башын джыртханды. («Эртде-эртде», 132.)

Чепкен сакъгъанча.— Къызыу ары-бери ѳтедиле, джолда джолоучула кѣб джюрюйдюле деген магъанада.

Череу аскер киби. Черев: «кѣб», «сыйынгысыз» деген магъанада джюрюйдю

Чѣбден тайгъан — кѣбден таяр.— Бирден къалгъан мингден къалыр деген магъанада.

Чѣбню терек этерге — сѣзню кѣлтюрюб айтыргъа, бош затха уллу магъана берирге

Чѣб тюбюнде ынгычхаргъа. Ант. Терек тюбюнде ынгычхаргъа. Син. Чычхан сыдырылгъанын кердю да джыл

джатды.— Бош затны юсюнден, керексизге тарыгъыргъа деген магъанада.

Чёб тюшерге — джазыуна тюберге.

Чёб чыгъаргъа (вариант).— Кёзюу джетсе деген магъанада.

Чёб юзерге. Син. Арт айырыргъа.— Джууукълукъ, тенглик джюрютюуню тохтатыргъа.

Чийпыс адам — тутхан ишин биширмеген хыре адам.

Чийин чыгъарыргъа. Син. Джезин ачаргъа.— Айгъакъ этерге, айыбын ачаргъа.

Чиримпис болургъа — бузулургъа, сёгюлюрге. Начас а бек начас къатынды, арты чиримпис болмаса. («Джангынны джарыгъы», 22.)

Чомаланы тамбла. Вар. Болурланы тамбла. Ишни тамблагъа къоюучу, болджалны созуучу.

Чуба ичинде къыз кибик — айыбы, терслиги болмагъан, ариу, субай ёсген.

Чубадан чыкъмагъан къызла — алкъын джашаугъа чыкъмагъан къызла.

Чурукъчу хычин бишире, хычинчы чурукъ тиге.— Уллу орус джазыучу Крылов айтханлай, чурукъчу хычин бишире, хычинчы чурукъ тиге тебресе, пелах андан чыгъады. (Газетден.)

Чыпчыкъны сойса да, къасабчы сойсун. Син. Иш устандан къоркъады.— Не гитче ишни да устасы этсин.

Чыпчыкъ ётмез — бек, деменгили бегиген.

Чыпчыкъ ётдюрге (итлени юсюнден).— Къайыр, огъурсуз, сакъ.

Чыбыкълыкъда бюгюлмеген къазыкълыкъда бюгюлмез. Син. Къарт итни стауатха юретгенча.— Джашлыгъында юреталмасанг, къартлыгъында юреталмасза деген магъанада.

Чыганлыны къолан атыча — белгили, хар ким таныгъан.

Чыгыр къатында къутукъну сагъынма.— Адамны джанына тиерик сёзню айтма, сагъынма деген магъанада.

Чыгыр башны къурт этерча.— Кюн исси болса, бек къыздырса, айтадыла алай.

Чык айырыргъа.— Орун, къуллукъ алыргъа, сёзню баргъан джерин айырыргъа.

Чыкгъа кирсенг, суудан рыслама.— Ишге къатышхандан сора андан баш бурма, артына дери бардыр деген магъанада.

Чыкъ джетдирмезге — ариу, аяулу тутаргъа, айыб келтирмезге. Син. Букъу къондурмазгъа.

Чыкъ ат — кишен салыб, къошдан узакъгъа иймей тутхан, ууакъ джумушлагъа джюрютген тынч ат.

Чык чыкыгъан да хайырды. — Чепкен сокыгъан тиши-рыула айтыучандыла.

Чыкъмагъан джаны ичинде. — Ауругъан кыйынлаша айтадыла.

Чыракъ тутдурургъа. Син. Хан турургъа. — Не этерге билмей сирелиб къалыргъа.

Чырмауукъ ханс кибик. — Бутларынга чалыша, атларгъа къоймазгъа, чырмау, тыйгыч болургъа.

Чыры болгъан. — Малы, рысхысы болгъан, байлыгы болгъан.

Чырым этерге. Вар. Эчкичи чырым этерге. — Къалкъыргъа баш къагъаргъа.

Чычхан тешигине киралмай эди да, ызындан такъмакъ сюррей эди. — Кесни ишни эталмай тургъанлай дагъыда аны юсюне сагюнджю алгъанга айтадыла.

Чычханны баласы тулукъ тешер. Син. Бёрюню баласы анасыны къарнында улур. Чычханны баласы къапчыкъ тешерге уста болур деб, сабийликден терсине юренген ардан тюз иннетли къалай болсун! (Газетден.)

Чычхан марагъан киштикча. — Алымчы да, чычхан марагъан киштикча, алтын къамалыдан бир гыл юзерге хазыр болуб турады. («Къара къююр», 19.)

Чюйлюгюн илиндирирге. — Аман ныхытда арба озса.. къаягъа, ташха чюйлюгю тиймей хазна озмайды, аллайын мен да Мыртазны джигине тюртмей озалмайма. («Къара къююр», 211.)

Шабаты тутаргъа. Вар. Усу тутаргъа. — Аمانы тутаргъа.

Шайтан арбагъа миндирирге. — Узаймай, Гаттай бла Тотай Марзийни шайтан арбагъа миндирдиле. («Джангыны джарыгы», 52.)

Шайтанла бисмиллядан къачханча. — Не кючюн да салыб, не амал-такъал да этиб деген магъанада.

Шайтан кёзлерин байларгъа. — Малкёзлюк этерге, къызгъанч болургъа. Син. Кёзю кыймазгъа. Малы кёбню шайтаны кёб дегенлей, шайтан кёзюю байлады да,

заманында малдан, мюлкден ашаб, ичиб кьалалмадым,— дегенди бай. (КъТ.)

Шайтан кьаргъагъан — онгмагъан, терсейген.

Шайтанларынг мени юсюмде кёрюнмей эселе! — Нек ёчюкгенсе? Нек кьадаласа манга? Деген магъанада.

Шайтан суу.— Аракъы, чагъыр, ичги деген магъанада.

Шайтан окъа сокъду да отха атды.Кёб кыйналыб, алапат зат этди да, артын зыраф этиб кьойду. Кьолу уста. Кёб хайыр да этеди, не келсин, алгъан ачхасын, шайтан окъа сокъду да отха атды дегенлей, эрлай ичеди да кьояды. (Хапардан.)

Шайтанла чоллугъа басынганча.— Кёб адам джыйылыб, бир ишге кьаруу эталмасала, айтадыла.

Шайтан элге джин молла.— Джорукъдача бегимеген, дин адетни джюрютюрге билими болмагъан адамлагъа кеслери кеслерин молла, афенди этиб айланганлагъа айтадыла алай.

Шалт болургъа. Син. Хайт деб турургъа. Хомух болмазгъа. Хар затха кьараб, сакъ турургъа.

Шаманланы бугъоуну салыргъа.— Къартла айтханнга кёре, Шаманланы бугъоуну он атлам узунлугъу, эки пуд ауурлугъу болгъанды. Муну кьоркьуулу аманлыкъчыны бойну бла эки аягъына кийдиргендиле. «Бойнунгда берчлеринг не затладыла?» — деб соргъанларында, «бойнумда ол бугъоу тургъанлай кьачыб, Тёбен Сылпагъарланы огъары джанында Ныхытха дери келген эдим да кече, андан кьалгъандыла»,— деб джууаб этгенди эртделеде биреу. (Фольклордан.) Анга «Шаманланы бугъоу» дегендиле.

Шаппаны алашасыча.— Айтыугъа кёре, Шаппаны алашасы, артдан кьызыб, атланы барысын озуб тургъанды. Артдан кьызыб, озуб кетгеннге айтадыла.

Шаркъ деб эсине тюшерге.— Олсагъатлай эсине тюшдю деген магъанада.

Шашмай ушайды.— Бир джукъ кьоймагъанды, бек ушайды деген магъанада.

Шериат хыйла этерге.— Табы тюшген заманда шериятны юсю бла атлаб кетерге. Ууакъ-тюек хыйлала этерге деген магъанада.

Шибжи джагъаргъа (сюртерге). Син. Къанат битдирирге.— Къыздырыргъа

Шибжи кьабдырыргъа. Вар. Исси кьабдырыргъа. Бурнуна ургъанча этерге.

Шибижияны сабаныча тас болуб.— Шибижияны хоншулары, сабанны эки джанындан кириб сюрюб, кеслерни сабанларына кьошхандыла да кьойгъандыла. Шибижия келиб кьараса, сабаны джокь. Ма былайда эди сабаным, не болду эсе да деб, излеб айланганды Шибижия.

Шидакълай кьатышыб.— Бош затчыкьны башына джыялмай, джангылыб кьалгъанды. Да, сора Мусса, мен билген Мусса, кьалай болур халкьны джауу? Шидакълай кьатышханма! («Джылла бла таула», 339.)

Шокотну ийисегемгенсе.— Сен урушда болмагъанса, кьазауат этмегенсе деген магъанада.

Шокот тауушха юреннген бьрюча.— Уллу сынамы болгъан, кьб кьыйынлыкь чекген, кьб затха юреннген, тюшоннген.

Шокотну чачыб джыйдым да бычакьлыкь тюшюрдюм, Къысха вар. Бычакьлыкь тюшюрюрге.

Шобраларын кьобарыргъа. Син. Орнун табдырыргъа.— Керегин бирирге.

Кир, шобра, чыкь, шобра! — Кьб кере этиле тургъан юреннген затлары.

Шо, атангы джаны ючюн...— Кьарачайда эм кючлю тилеклени бириди.

Шорпа башы аулатырыкь тюлдю.— Зауукь этдирлик тюлдю, арыкьды.

Шорпа башы джалагъан киштикча.— Эрни, бурну джау джугьу болуб деген магъанада.

Шугут джылан кибик.— Уубет, кьутсуз, джийиргешли деген магъанада.

Шум болургъа.— Тынгылауну басаргъа, джукь айтмазгъа деген магъанада.

Штанкьыл кьаздырыргъа.— Ачлыкь, зарауатлыкь джетерге. «Штанкьыл» кьаяда ёгген, госукча, адам ашагъан тамырды. Адамла ач джыллада джайылыб, штанкьыл кьазыб ашагъандыла. «Башха болмай, штанкьыл кьаздырыр» деб аны ючюн айтылгъанды.

Шыбла таууш этдириб. Син. Кьамчи таууш этдириб.

Шыбла урсун.— Кьаргъыш.

Шыкьыртха тынгылагъан чочхача.— Эшек, отлагъанын кьоюб, шыкьыртха тынгылагъан кьойча, кьулакьларын аллына этиб, тьбен джанында кьулакьдан чыкьгъан джолгъа кьарады. («Кьара кьобюр», 96.)

Шындым этерге.— Къырыб, бир-бири юсюне къалаб къояргъа. Джел чегетни шындым этгенди.

Ызына (артына) айланыргъа. Ант. Аллына уругъа. Син. Мударлары джыл-джылдан ызына.— Рысхынг ызына айланса, ишинг алай болады. («Горда бычакъ», 2, 215.)

Ызындан къара сабан сюрюрге.— Тутар, джояр муратда ызындан сюрюб, къуууб айланыргъа деген магъанада.

Ызындан уру къазаргъа.— Тутаргъа, джояргъа, ёл-тюрюрге деген магъанада.

Ындыр басхан ууаныкча.— Биз а, ындыр басхан ууаныкча, тегерегине айлана турабыз. («Къара юбюр», 233.)

Ыргъаджик (ыргъажик) этерге. Син. Чалдыу салыргъа. Амал этерге, хыйлалыкъ этерге.

Ытта-бытта деб. Син. Кючден-бутдан.— Олсагъатда муну аты да аллына алай секирди, Смайыл юсюнде ытта-бытта деб кючден къалды. («Горда бычакъ», 1, 204.)

Ышаннганындан табхын.— Ды-ды-ды-ды, а кыз, ышаннганындан табхын деб, былайгъа келмей, анга кесинг джууаб этерге болалмадыңмы? («Гургумлу», 179.)

Ышармагъаннга киши кюлмейди — суюмегенни киши да суюмейди.

Эбзеле го-го дей эдиле да таудан ауалмай эдиле.— Ишни юсюнден кёб сёлешиб, таукеллениб эталмасала, айтадыла.

Эбзеле, джаш тууса, сыртына къапчыкъ тийиреди-ле.— Хар миллетни кесини энчи адетлери барды деген магъанада.

Эбзени тау тыймаз.— Бир къауум адамны не къыйын, къоркъунчлу иш да тыялмайды деген магъанада.

Эбине тюшерге.— Хар не тюрюлю ишни да этерге табы, джолу болады деген магъанада.

Эгечден туугъан.— Эгечден туугъан эрке болур. (Нарт сёз.) Эгечден (къыздан) туугъан юйге кирсе, юйшо ара багъанасы къымылдар. (Нарт сёз.)

Эджиги-стюню бла.— Джик-джиги бла айырыб деген магъанада.

Эзеу болургъа.— Экеу неда талай адам бирлешиб эзеу болуб учадыла. («Джукъусуз кечеле», 116.)

Эзиланы Дженгсукъмаз.— Бир иги туюлмесе, тынчылыкъ табмагъан деген магъанада. Аллай адамла боладыла. (Тип.)

Эки айтса, ючюнчюге... Къысха вар. Эки айтса...— Эки сёз айтсанг, ючюнчюге аны къошаса. («Кюн таякъла», 128.)

Эки арамы бителликди? — Джол бителибми къаллыкъды, киши ёталмазчамы болукъду деген магъанада.

Эки ара ачыкъ болсун.— Барыб-келиб турайыкъ. Бир-бирибизден джашыргъан затыбыз болмасын деген магъанада.

Экисини арасы кёк бла джер кибикди.— Аралары узакъды, башхалыкълары уллуду деген магъанада.

Экибизни арабызда къалгъан сёз болсун. Син. Ичингде къалгъан сёз болсун.— Къазийни сен атасыса. Сюнгенинге сёз джокъду. Алай а, экибизни арабызда къалгъан сёз болсун, деб айтама. («Джукъусуз кечеле», 65.)

Эки арабдан бир араб алыргъа. Син. Тиш да, тишлик да кюймезча.— Хазна билинмезча, уллу зараны болмазча, аз-аз.

Эки атлар къарыуу джокъду.— Кеталлыкъ тюлдю, аллай болуму джокъду. («Чолпан», 82.)

Эки атламай (тутарыкъды, джетерикди).— Узайтмай, къарыу этдирмей.

Эки атыб тютюнюн бир этиучю (арх.) — Къолу сауутда тирн къымылдагъан джигит джаш деген магъанада.

Экиси ахратда да тюбер эдиле.— Бир-биринден джукъ къоймагъан эр бла къатын. (Халилери ушаш.)

Эки аягъын бир уюкъгъа сугъуб (тыгъыб).— Тарбуууннга тыяргъа, онгун алыргъа деген магъанада.

Эки аягъын буздача бардырыргъа.— Гож бардырыргъа, къарыу этдирмезге.

Эки аягъын джайыб (махтаргъа, сёрерге, урушургъа...).— Кючюнден келген чакълы бир, къарыуун аямай деген магъанада.

Эки аягъын кюлге сугъуб. Ант. Адамны джигити тюздеди. Джигитни юлюшю — тюзде. Эркишиге эм уллу бедишлени бириди.

Эки аягъын тирерге.— Унамазгъа, айтханын этмезге деген магъанада.

Эки аягыны тубюнде чѣб сынмай. Вар. Аягыны тубюнде чѣб сынмай.— Хасанны эки аягыны тубюнде чѣб сынмайды. («Аманат», 1, 162.)

Эки баш бир къазанда къайнамаз, эки джигит бир джерде ойнамаз.— Хар адамны ёсюм джолу, джашау болуму башхады. Халиси келишмеген адамла сенсе, менсе деб джашаялмайдыла деген магъанада.

Экеуге барма, ючеуден къалма.— Нек кенге тохтагъанса, берлакъгъа кел, Роза! Экеуге барма, ючеуден къалма дейдиле. («Джазыу айла», 87.)

Экиден бирге джууукъ.— Атасындан, анасындан да, эки джанындан да бирге джууукълаугъу болгъан деген магъанада.

Экилемей-бирлемей айтдым.— Бузмай, тюрлендирмей, къошмай, къоратмай; кѣб сагъыш эте турмай; къоркъмай, тартынмай.

Экили болургъа.— Аккылы болургъа, тюзюн билмей чайкъалыргъа, къалай этерге билмей.

Эки джансюекге къол салыб.— Инсиз, хауле, бош тургъан.

Эки джукъудан къайтхан заманда.— Адамла эки джукъудан къайтхан болур эдиле, кечени ол заманында аякъ тубюнде сынган джонгурчха да бутакъ таууш эте эди. («Горда бычакъ», 2, 21.)

Эки кѣзю бла тенг джылады.— Бек кючлю тукъум джыларгъа.

Эки кѣзню бирин къоймагъан.— Барыб тохтагъан гудучу, урлаучу

Эки кѣзюн джандырыб тебрерге.— Не азчыкъ да Дамгъа чюйре сѣз айтсанг, эки кѣзюн джандырыб тебрейди. («Дерт», 295.)

Эки къолун къойнуна салыб турургъа.— Джукъ этмей, ишлемей айланыргъа.

Эки къотур ат бир-бирин къашый эдиле.— Бир-бирине болушургъа, джараргъа деген магъанада.

Эки къулагъы бек болсун.— Эшитмесин. Мен айтханнга тынгылаамасын деген магъанада.

Эки къулагъын ёрге тутаргъа — сагъайыргъа, эс бѣлюрге.

Эки къуйрукъму этериксе? — Аш къатында бет табмаз дегендей, ашарыкъ дегендей, мыллыгын атыб, хар кимни юлюшюне джутланса, аны ийлыкъдырыб айтадыла

Эки кѳуш урушса, садакѳачыгѳа тѳок тѳюшер.— Экеу бир-бири бла урушхан заманда, ючѳюнчюге гѳыл тѳюшсе, айтадыла.

Эки макѳа бир джалпакѳгѳа сѳыйнмаз.— Эркин джерде керексиз затдан бир-бирине илинселе, айтадыла.

Эки отну арасында. Син. Барама да, эмеген ашайды, бармайма да, хан башымы кеседи.— Эки отну арасында тѳюшѳюб тургѳан Заураны ауазы да бир кесек тѳюрленди («Уллу Кѳъарачайда», 36.)

Эки сойсун да бир тойсун.— Ашасын, ичсин деб, табалаб айтылгѳан сѳз.

Эки тенг этерге.— Эки тенг юлюш этиб, арагѳа салыргѳа.

Эки тирменинг бла гугукга кѳалай алдатдынг?— Эки тирменинг бла гугукга кесинги алдатдынг дегенлей, беш джашынг юйѳюнде тургѳанлай, илипин ариуларгѳа кесинг кѳалай келесе? (Фольклордан.)

Эки шагѳат керекди.— Адам ийнаныр зат тѳюдѳю.

Эки этегин бюрек башына кѳайырды.— Кесин узакѳ, кѳыйын джолгѳа хазырлады. Эки этегин бюрек башына кѳайырды. Уланланы эркечлерин айырды. («Татаркѳан».)

Эки этегин башына кѳабларгѳа. Син. Керегин берирге. Орнун табдырыргѳа.— Аны насыбына, аны алайда болгѳанын билмегенме, ансы барыб эки этегин башына кѳаблар эдим. («Биринчи сѳюймеклик», 1, 155.)

Эки эгечден туугѳан арпа тулукѳ ауушдурмаз.— Эки эгечден туугѳан бир-бирине багѳалы адамла — дѳууукѳла болгѳаны себелли, арпа тулукѳну алмашдырмай, бошуна береди деген магѳанада.

Экеуге ючеу деб. Син. Баргѳан суугѳа джалгѳан суу деб (джетек суу).— Аллы тѳюбегеннге кѳошулуб тебресе, айтадыла.

Экиге эки эди, бирге бир эди.— Хар кимге тенглик этген, джигитлиги-болуму болгѳан адам.

Эки эрни бир-бирине джетмей.— Асыры кѳууангандан, асыры кѳууанч тыбырлы болгѳандан.

Эки затын бир джерде табмазса.— Хар заты ары-бери атылыб. Мизамсызлыкѳ.

Экинди бла ашхам арасында.— Замансыз заманда.

Экиндиве эл ташлама.— Ингирде элни, кѳонакѳбайны кѳююб, джолоучу болмайдыла.

Эл ауузу — элек. Вар. Элни ауузуна элек туталмаз-

са.— Халкъны ауузун тыялмазса. Сёз этилир, джайылыр деген магъанада.

Эл аузуна къарагъан адам.— Элни аллына чыгъыб сёлешиучю, белгили адам, авторитетли адам.

Эл ашагъан эмеген.— Халкъны къыйнаб, инджитиб тургъан залим. Элни ашагъан эмегенден эсе, эл тейриси кючлю. (Нарт сёз.)

Эл багъасы адам — элни оноун, къайгъысын этиб тургъан адам.

Элде болгъан эринге тиер.— Элде джюрюген, болгъан затдан санга да бир зат табылады деген магъанада.

Эл — гууртха, Гунай — джууртха.— Халкъ, бирден къобуб, джамагъат ишлени баджарады, биреу а кесини энчи къайгъысына чабады деген магъанада.

Эл кёчюб бара эсе да, хапарым джокъду.— Элге къошулмай, кеси къайгъылы болуб тургъан адам.

Эл бла кёргенинг — байрам.— Эл бла бирге келгениге ёкюнюу джокъду, кемсиз къыйынлыкъ келмесин. Джамагъат! Джуртубуздан багъалы зат джокъду, анга джау чабхан кюн сиреллик тюлбюз. Мени тилерим: биригиб, джаугъа къаршы чабайыкъ, эл бла келген къыйынлыкъ байрамды. («Ёмюрлюк», 165.)

Эл бла бир. Вар. Дуня бла бир.— Кёб, бек кёб деген магъанада.

Эл джатса да, Элемен джатмаз.— Алагъа менсиз, манга аласыз тынчайыу джокъду. Джатсам, мен джукъларгъа боллукъ тюлме. Джокъду аллай эркинлигим, англаймыса? Эл джатса да, Элемен джатмаз деб, мени чотум алайды. («Кюндюзгю кюн».)

Эл иште чыкъгъан заман.— Кюз, халкъ чалкъыгъа баргъан заман.

Элни ишин эр джакълар, эрни сыйын эл сакълар.— Онглу, белгили адам, аллай адамын халкъ унутмайды.

Элни къанын бузсанг, къарнынг бузулур.— Не онглу адам да джамагъатха бой салыргъа борчлуду деген магъанада.

Эл къарыу — эмеген. Син. Элни бойну базыкъды. Эл къарыу — эмеген деб аны ючюн айтадыла: эл къолгъа алса, ол эталмазлыкъ зат джокъду деген магъанада.

Элге къоян кириб айланады.— Сейир-тамаша зат, кёз ачарча иш.

Элде — омакъ, иште — къонакъ.— Орамда омакъ кийиниб, иште джарамагъан бошбоюн, джалкъау.

Элек алыргъа баргъан къатын элли сёз айтыр. Син.

От алыргъа баргъан къатын отуз аууз сѣз айтыр.— Къа-
тынла, не ашыгъыш ишге барсала да, бир кесек ушакъ
этмей кетмейдиле деген магъанада айтылгъанды.

Эл-элни къой союу башха.— Эл-элни къой союу
башха дегенлей, хар бир халкъны (джууукъ болсала да)
кесини эччилиги болуучанды деген магъанада.

Элек бла сюзгенча. Син. Джик-джиги бла.— Ийнесин-
ден туюмесине дери тинтиб сюзген.

Элиси элге болгъан.— Элни къандырыб, инджитиб
айланган деген магъанада.

Элиб деген эл ашар.— Окъугъан адам элни ашаб
джашайды дегенлигиди (афендилени юсюнден айтыл-
гъан сѣзле).

Эм уллу къарауул Геппени дуппуруна керекди. Вар.
Къарауулну эм уллусу Геппени дуппуруна керекди.—
Учуландан ёрге озгъанлай, Дёлю ёзенде Геппени дуппу-
ру деб барды. Бир заманда алайы къоркъуулу джерге
саналгъанды. Алайгъа къарауул салыныргъа керекди де-
гендиле.

**Эмегени бююн ашары джылай эди, тамбла ашары
джырлай эди.**— Мен кесими хапарымы айтама. Атам асы-
раб турлукъду деб, ышанганым биринчи джангылычым
эди, ишден джанлагъаным экинчи джангылгъаным эди.
Санга айтырым а: айюню (эмегени — И. Т.) бююн аша-
ры джылай эди да, тамбла ашары къууана эди деб, эшит-
генмисе? («Аманат», 3, 20.)

Эмизик шайтан кибик.— Назик, къылеуюз, къарыу-
суз зат, арыкъ.

Эмиликни къуйругъуна тагъаргъа.— Хыянатчыланы
эмилкни къуйругъуна тагъыб ёлтюргендиле алгъынла-
да. Эмиликни къуйругъуна кючлю байлаб, тюкенчини
пара-чарасын чыкъма къоюгъуз. (КъТ, 9.)

Эминаны ёлтюргенинден аурутханы къыйын.— Бир
къауум къуллукълада баш ишден экинчи дараджалысы
къыйын болады деген магъанада.

Эмина кирсин юйюнге.— Къаргъыш.

Энтда эт аллай аккагъа джюн тартма.— Эт аллай
адамгъа игилик. Энтда эт аллай аккагъа джюн тартма,
сен не заманда да алай терсакъыл болур эдинг. («Къана-
матны джуртунда», 96.)

Эри бий болса, къатыны бийче болур.— Авторитети
болгъанны джууукълары да авторитетли боладыла де-
ген магъанада.

Эрге баргъан — тынч, этек бюкген — эмгек.— Къул-

лукъгъа кирген аллай бир къыйын болмаса да, аны айыб-сыз тындыргъан къыйынды деген магъанада.

Эрни (джигитни) эр ёлтюрмейди, эрни намыс ёлтюр-реди.— Джигитле кёбюсюне намыс, сый ючюн ёледиле.

Эр эришсе, экеу болур.— Эришмеклик адамны бютеу кючюн къозгъайды, джолгъа салады.

Эрни эри — чалкъы бла борчу.— Таулу эркишини эки эри барды: борчу бла къол чалкъысы. («Баталлары».)

Эр согъушмай, танымаз.— Эр согъушмай танымаз деб, тюз айтадыла. Атагъа ашхы улан тууса, Къула тюз-де бау этер, ичи толу мал этер дегендиле бурунгула. («Хорланган аджал», 93.)

Эркиши десенг — эркиши — керти эркишилиги болгъан адам.

Эркек бла тиши, къатын бла киши.— Эркек бла тиши, къатын бла киши джетген кюн белгили болады. Джетген кюн кёлсюз болма деб, къартланы осиятлары барды. Кёзюне джетген кюн мухоллукъ этген ёлген кибикди. Хомухдан ёлгенден эсе, джигитлик этиб ёл! (Фольклордан.)

Эркек къатын.— Кёлсюз, болумсуз эркиши деген магъанада.

Эркечин айырыгъа.— Маджал-маджалын.

Эрни кичирге (ышан).— Джангы эт ашарыкъ болса, эрни кичийди деб айтыу барды.

Эринлери бир-бирине джетмей.— Эки эрни бир-бирине джетмей. Ферий, кюллюгюн тыялмай, эринлери бир-бирине джетмей, къабакъча керилиб, къууанганын эс-летмезге дыгалас этди. («Горда бычакъ», 2, 229.)

Эрнин къабаргъа.— Табсызыракъ айтханын (этгенин) артдан эслерге.

Эрнин чюйюрюрге.— Турсунмазгъа, уллу кёллююк этерге.

Эрик ашатыргъа.— Тюрме азаб чекдирирге деген магъанада.

Эртде, кеч болса да.— Къачан болса да деген магъанада.

Эртде этеринги кеч этме... Заманында тындыр деген магъанада.

Эртдеги ит бичиуючюча.— Эртделеде биреу, эртден-бладан башлаб нигирге дери айланыб, ит бичиб тургъанды. Къолларын джууар ючюн сапын алгъанды. Ингирде аны бла къолларын джууб, юйюне къайтыб тургъанды. Магъанасы: хайыры болмагъан иш бла кюрешюу.

Эртде джарлыны кьой терисича.— Барыб тохтагъан джарлы.

Эртде кыйынлыла.— Кёбден бери кыйынлыкъ чегиб, кюн кёрмей джашагъан.

Эртде мараучуча.— Хаман бир этгенни кыйтарыб тургъан.

Эртде тууарчы патчах болгъанча.— Кысха заманга уллу власти болгъан адамгъа айтадыла. Эртде бир эл тууарчы: «Бёркюмю кёкге атыб тутхунчу, иги сагъан патчах болур эди»,— деб тилек этиб тургъанды. Сора аны тилегини патчах кыаллайла эсе да эшитиб, келтириб тахтасына олтуртханды. Тууарчы, эрлай бёркюн кёкге атыб: «Бу кёрюннген барысы отлау болсун!» — деб, бёркюн да тутуб, туруб кетиб кыалгъанды. (Фольклордан.)

Эртден чыгар ауазы.— Ишни кертиси эртденбла белгили оолур деген магъанада.

Эртденги кёз экили кёрюр. Вар. Эртденги кёз экили кёрюр, нигирги кёз тертеу кёрюр.— Эртденги кёз экили кёрюр деб, кьартла айтыучандыла.

Эртденги кьонакь кьонакь болмаз.— Эртденги кьонакь кьонакь болмаз дегендиле кьартла.

Эс аздырыгъа — эсин алыргъа, бек кьоркьутургъа.

Эс джыаргъа.— Кесин бошламазгъа, тин кирирге, солургъа, абзыраудан кыйтхан, аязыгъан.

Эсде болсун.— Унутма, кёз аллында тут.

Эсинг барда этегинги джаб.— Заманынг, мадарынг болгъан кёзюде этеринги этиб кьой деген магъанада.

Эсде-бусда болмагъан.— Эсингде, акылында болмай тургъан зат болса, айтадыла. Билмей тургъанлай.

Эсен кёрюшейик.— Къууанч бла тюбешейик. Хайда, эсен кёрюшейик, мен айтханны унутма. («Эки заман», 2, 34.)

Эсге салыргъа — айтыб кьояргъа, унутмазча этерге, эсертирге.

Эс табдырыгъа. Син. Кёл этерге.— Юретирге.

Эс ташларгъа — не этерге билмей, сымпайыб кьалдыргъа.

Эсге тюшюрюрге — эсине салыргъа.

Эсден чыкъмазгъа.— Унутмазгъа.

Эски берчлени кьозгъаргъа — озуб кетген затланы кьозгъаргъа.

Эски джамчы — тюкю.— Бети онгган, эски тюрсюн алгъан. Алгъынча, джашлыкъ тюрсюню кьалмагъанды деген магъанада.

Эски темирчи.— Дунияны кѣб кѣрген, уллу сынамы, усталыгы болган деген магъанада.

Этин ашаргъа, терисин киерге.— Инджитирге, азаб берирге.

Эт бла бычакъча. Син. Ит бла киштикча.— Бир-бирине къаршчы, бир-бирине джау деген магъанада.

Эт бла терича.— Бир-бирине джабышыб, бир-бирин суйюб деген магъанада.

Этибиз бир къазанда бишсе да, шорпа башыбыз башха чыгъар.— Идеялары, иннетлери, халилери бир-бирине чыртда келишмеген адамла.

Эти-джени болмагъан.— Джууукълугъу, къарнашлыгы болмагъан.

Эт да, тиш да кюймезча. Вар. Тиш да, тишлик да кюймезча.— Эки джаны да джарсымазча.

Эти барды (малны юсюнде) — кесерге, сояргъа джарыкъды деген магъанада айтылады.

Эт джууукъ — кысха джууукъла: къарнаш, эгеч, ата, ана дегенча, д. а. к.

Эт кетсе да, бет къалсын.— Не кыйналлыкъ, инджиллик эсенг да, бетинги джойма, намысынгы атма деген магъанада.

Этин терисинден айыргъанча.— Бек кыйнаб, азаб чекдириб деген магъанада.

Эти терисине сыйынмайды.— Асыры семизди, бедсудю деген магъанада.

Эт къурт болса, туз джарайды, туз къурт болса, не джарайды? — Гитчени кылыфы чыкъса, уллу тыяды, уллуну кылыфы чыкъса уа, ким тыяды? деген магъанада.

Этни хатери бла шорпасын ич.— Иесине джалынсанг, итине сюек ат. Уллусуну хатери бла гитчени сыйын кѣр деген магъанада.

Эт этдирсе да, джау этдирлик тюлдю.— Къарын этдирсе да джау салдырлыкъ тюлдю, уллу хайыр келтирлик тюлдю деген магъанада.

Этинден юзюб бергенча.— Бек ауурсунуб, кыйналыб берирге деген магъанада.

Этек кѣлтюрюрге.— Керексиз сый берирге, джумушуна чабаргъа деген магъанада

Эчки башлы, сыйыр аякълы.— Киши къалмай, бютеу барысы деген магъанада.

Эчки бер да эчки ал, макъыргъаны — артыкълыгы.— Къайгысы болмаса, чыртда хайыры болмагъан ишни этерге кюрешиу.

Эчкилерин кьозгъаргъа — ачуландырыргъа, тебдирге.

Эчки чырым этерге. Вар. Теке кьалккыу этерге.— Баш кьагъаргъа деген магъанада.

Эчки джапхакъ кибик — джукъа.

Эшек билген — арба джол. Син. Аппа билген — тыбына. Ненча айтханма, кесинги билгич этиб, мени халыма кьайгъырыуну кьой деб, сен а, эшек билген — арба джол дегенсе да, эки элинги тыялмайса. («Къанаматны джуртунда», 307.)

Эшекни бузгъа тартханча.— Аякъ тирерге. Унамазгъа.

Эшек бузгъа тирелгенча.— Терс, тюз болса да, бир айтханындан таймагъан адам.

Эшек гуммосча.— Багъыб, сау эталмагъан ауруу (рак).

Эшекден джыгъылгъанча.— Айыблы иш, бедишлик.

Эшеги ёлген таулуча.— Сюдери тюшюб. Мыдах болуб, мугур.

Эшек кёрмеген эл.— Сейир, кьуджур зат.

Эшек кеси харам, кьыйыны — халал.— Эшекни кьыйыны халал да, кеси харам дегенлей, бу пасыккъла бизни джегиб, кесибизни уа харам этерге излей болурла, дейме. («Аманат», 2, 249.)

Эшек къала ишледи да кьуйругъу бла ойду.— Уллу, аламат иш этиб, ардан бузса, айтадыла.

Эшекге кьонгурау такъгъанча — юсюне джарашмагъан ушагъыусуз зат. Керексиз омаккълыкъ.

Эшек мыйыны ашамагъан эсенг?! — Акъылынгданмы чыккъанса?! Телими болгъанса? — деген магъанада.

Эшек, мюйюз салдырама деб, кьулагъын кесдирди.— Уллудан умут этиб, гитчеден кьуру кьалды деген магъанада.

Эшек окъуса, итни кьарны бурады.— Бир кьауумланы халилерине, кьылыкъларына адам тёзюб, чыдаб болмайды. Ит юрсе, бёрюню кьарны бурур дегенча.

Эшек таякъ да кёлтююр, джюк да келтирир.— Ишни аурун да этиб, бюсюреу да табмай деген магъанада.

Эшигинг ай джарыккъгъа тартылсын. Вар. Тютюнюнг ай джарыккъгъа кьурурукъ.— Кьаргъыш.

Эшигин джабаргъа (вариант).— Айхай, аны болумун билсем а, келечи эшигими джабды. («Хорланган аджал», 74.)

Эшик ачыкъ болса да, соруб кир.— Эркинликсиз биреуню затына тийме, адебсиз болма.

Эшиги къайсы джанындан ачылгъанын да билмей-биз.— Бармагъанбыз, джюрюмегенбиз, джолуна уста-лыгъыбыз джокъду деген магъанада.

Эшитмедим деме — арта огъай деме, баш булгъама деген магъанада.

Юйню ал эшиги бла кириб, арт эшиги бла чыкъгъан чакълы бир.— Бийнегерни къанын анасы Деккушланы Бабуш 158 джыл джашаб ауушханды. Глвор ауруу тийиб, тешекге тюшгенинде: «Джашагъанынг къалай керюнеди, амма, аз-кеб джашадым деб танымыса?» — деб соргъанларында, «юйню ал эшиги бла кириб, арт эшиги бла чыкъгъан чакълы бир керюндю», — деб джууб бергенди. (Газетден.)

Юй ариу — топракъ, адам ариу — опракъ.— Юйню сюртюб, акътаб, боясанг, ариу болады, адам да юсюне джарашхан кийим кийсе, ариу керюнеди деген магъанада. (Опракъ — кийим.)

Юйдеги аман чегетге барса, чегетде аман юйге келир.— Аман аманны табады деген магъанада.

Юйде аман джашдан эсе, арбазда хыршы таш ашхы.— Юйде аман джашдан эсе, арбазда хыршы таш иги деб, бурунгула билмей айтмагъандыла. («Аманат», 3, 100.)

Юйню ара багъанасы.— Юйню ауурлугъун келтюрген. Юйдегини баш кереклисин баджаргъан.

Юй бирге замандача (сыртынгдан тюшоб) — Къарнашла (айырылгъынчы) кел ашаб ишлемегендиле, ара мюлкге да джан аурутуб къарамагъандыла. Бир-бирине ышаныб. Алан, юй бирге замандача, сени бу ишге джюрююнг неди? («Дерт», 205.)

Юй бла бир — кѳб, юй толу.

Юй да бек, мен да бек.— Юйден чыкъмай, ары-бери джюрюмей, дунядан хапарсыз.

Юйюнде, къутургъан ийнек кирсе, мюйюзюне илиник джокъду.— Джарлы юй.

Юйюнге отму салгъанма? Син. Кимни юйюне от салгъанды? — Не къыйынлыкъ этгенме? деген магъанада.

Юйдеги тышына чыкьмасын, тыш месин.— Былайда айтылган сёз былайды тышына чыкьмасын деген магъанада.

Юйлю уругъа ит чабмаз.— Юйлю уругъа ит чабмаз деб, аны аллай бир иннети болгъанын ким биледи? («Аманат», 2, 69.)

Юйю чачылыргъа.— Эр бла къатын бир-биринден айырылсала айтадыла.

Юйюне эмина кирсин.— Къаргъыш.

Юсюне ёре туруб этдирирге.— Зор бла, аман бла, ашыкъдырыб.

Юсюне къараб тургъанча. Син. Ичине кириб чыкьгъанча.— Тейри, Къозтйюме, бизникилени юслерине къараб тургъанча сёлешесе. («Къанаматны джуртунда», 141.)

Юсюнден бир ауур джюкню атханча.— Солуу табаргъа, тынчлыкълы болургъа, кёл басаргъа деген магъанада.

Юсюне миндирирге.— Бойсунургъа, айтханын этерге деген магъанада.

Юреннген ауруу къоймаз.— Къабан къамишге киргенча, складлада уруб турургъа тюзелиб къалгъанбыз да, юреннген ауруу къоймайды. («Ахматны джангылычлары», 43.)

Юч дагъан таймаз.— Ючню мардагъа санагъандыла.

Ючден-ючден секиртирге.— Этимологиясы: атны юч аягъына кишен салыб сюрсенг, юч аягъын бирден алыб секиреди. Къыйнаргъа деген магъанада.

Ючге чыгъаргъа (малны юсюнден).— Атны, ууаныкны ючюнчю джылында юретедиле. Кёчюрме магъанасы: акъылбалыкъ болду.

...ючюн эл кёчмеге эди.— Аны ючюн (муну ючюн) бизге (элге) не боллукъду, нек къайгъырабыз деген магъанада.

Ючде турадыла.— Джууукълукъну ёлчеси.

Я раби аллах. Къысха вар. Ярабби, араби.— «Араби» кесекчикди, кеси да сёлешгенни сорулгъан затны юсюнден тюзюн билирге излегенин ачыкълайды. (Къарачай-малкъар тилни грамматикасы, 2-чи кесеги, Черкесск 1976, 199 б.) Этимологиясы: Рабби — я рабби — «эй аллах». Вариантлары: араби, арабин, яраби, ярабин.

Эшик ачыкъ бо
 реуню затына тир
 Эшиги
 биз

БАШЛАРЫ

Автордан	3
Къарачай тили фразеологиясыны юсюден	5
Байланган сѣзтутушла бла эркин сѣзтутушла	8
Фразеологизми къурамы	10
Фразеологияны семантика табигъаты	11
Фразеологияда полисемия	11
Фразеологияда омонимия	12
Фразеологияда синонимия	12
Фразеологияда антонимия	13
Сѣзню магъанасын ачыкълауда контекстни ролю	13
Фразеологизми джюрююу бла мардадан джанлауу	14
Фразеологияны ышанларын билмей бузуу	15
Фразеологизми къурамыны тюрленууюнде эвфемизм бла эллип- сис	15
Фразеологизми стилистика муратда джюрююу	16
Фразеологияда модификация	16
Фразеологизмдеде контаминация	17
Фразеологияда плеоназмла	17
Фразеологизмлени джангылыч джюрююу	18
Къысхартылгъанла	18
Лексикография источникле	18
А	20
Б	55
Г	81
Д	84
Дж	88
Е	110
З	114
И	115
К	123
Къ	143
Л	178
М	178
Н	185
О	190
П	197
Р	197
С	198
Т	213
У	231
Х	234
Ч	236
Ш	239
Ы	242
Э	242
Ю	252
Я	253